ISSN 2618-9623
Төбәк тарихы буенча журнал
Краеведческий журнал

Туган җир

Родной край

1*2024

ГАРМОНИЯ МИРА

Работа ногайского художника Алибека Койлакаева.

Если верить древним восточным мудрецам, то год Дракона – время удачное, сулящее нам гармонию и богатство, время для принятия новых вызовов и реализации своих амбиций. Однако, как и в любой год, необходимо помнить, что успех и удача зависят от нашего собственного труда и усилий.

Бөтендөнья татар конгрессы
Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте

ТУГАН ҖИР

Төбәк тарихы буенча журнал

1*2024

Казан – 2024

Всемирный конгресс татар
Общество татарских краеведов Республики Татарстан

РОДНОЙ КРАЙ

Краеведческий журнал

1*2024

Казань – 2024

УДК 908
ББК 26.89 (2Рос.Тат)
Т 70

Баш мөхәррир:
Дамир Мәүләви улы Исхаков,
тарих фәннәре докторы

Баш мөхәррир урынбасары:
Альберт Әхмәтҗан улы Борһанов,
тарих фәннәре кандидаты

Редакцион коллегия:
Аблязов Камил
Акчурин Мәгъсум
Бәйрәмова Фәүзия
Гатауллин Ринат
Гыйләҗев Искәндәр
Закиров Ринат
Измайлов Искәндәр
Зәйдуллин Ркаил
Салихов Радик
Сафин Фаил
Ситдиков Айрат
Тычинских Зәйтүнә
Хисамов Олег
Шәйдуллин Рафаил

Редакцион-нәшер итү төркеме
Җаваплы сәркатип:
Дәүләтшина Гөлнара Фәрикъ кызы
Web-редактор:
Ярхамов Илнур Ирнис улы
Корректор:
Хөсәинова Алина Җәмил кызы

Басманың адресы:
Казан шәһәре, Карл Маркс ур., 38/5
Электрон почта: monitoring_vkt@mail.ru
http://tatar-congress.org/ru/tugan-zhir/
http://tugan-zhir.org
Татар төбәк тарихы буенча
кварталлык журнал
Татар һәм рус телләрендә

Главный редактор:
Дамир Мавлявеевич Исхаков,
доктор исторических наук

Заместитель главного редактора:
Бурханов Альберт Ахметжанович,
кандидат исторических наук

Редколлегия:
Аблязов Камил
Акчурин Магъсум
Байрамова Фаузия
Гатауллин Ринат
Гилязов Искандер
Закиров Ринат
Измайлов Искандер
Зайдуллин Ркаил
Салихов Радик
Сафин Фаиль
Ситдиков Айрат
Тычинских Зайтуна
Хисамов Олег
Шайдуллин Рафаиль

Редакционно-издательская группа
Ответственный секретарь:
Давлетшина Гульнара Фариковна
Web-редактор:
Ярхамов Ильнур Ирнисович
Корректор:
Хусаинова Алина Ямилевна

Адрес издания:
г. Казань, ул. Карла Маркса, 38/5
Электронная почта: monitoring_vkt@mail.ru
http://tatar-congress.org/ru/tugan-zhir/
http://tugan-zhir.org
Ежеквартальный журнал
по татарскому краеведению
На татарском и русском языках

ISSN 2618-9623

Туган җир: Төбәк тарихы буенча журнал [Родной край: Краеведческий журнал].
№ 1. Казан: Бөтендөнья татар конгрессы. 2024.

ЭЧТӘЛЕК

Р.С. Курчааков.
Караҗен һәм нардуган: яктылык белән караңгылык аермасын аңлау. ...8

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Д.М. Исхаков.
Монаш-бәк эзләреннән: бабаларның башлангыч тарихы. 11

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

Ф.Ш. Хуҗҗин, А.З. Нигамаев.
Яр Чаллы шәһәренең яше турында. 40

Э.Г. Сәйфетдинова.
Хәнәфи мәзһәбенә альтернатива булганмы? *(Алтын Урдада шәфигый тәгълимат таралуы турында)*. 48

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

Д.Н. Таҗи.
Туган авылым нигезенә алып килгән сукмаклар (*Чирмешән районы Түбән Кәминкә авылына 300 ел*). 56

А.Г. Ахунов.
Татар дәүләтләре кулланган сәүдә акваториясе. 90

Р.Р. Әскәров.
1930 елларда кигинлыларның җиңүе һәм фаҗигасе. 102

Р.И. Ишмөхәммәтова.
1921 елгы ачлык шартларында Сарытау губернасының татар авыллары. 109

С.Г. Сәмитова.
Изге урынлы татар авыллары. 118

Р.З. Салиев.
Кече Ватаным чишмәләре. 122

Ф.Ә. Бәйрәмова.
Атласи һәм Туйкиннарның Казанга кайтуы... 137

Р.Р. Минһаҗ.
Кинәле елгасы буенда, таулар итәгендә. 142

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаклар

Эдиге бий *(кырым татарлары варианты)*. 155

Ф.В. Мәҗитов, С.Ә. Хөсәенов.
Биклән авылы тарихы документларда һәм материалларда. 182

Татар бистәләре, элекке шәһәр тормышы

Р.Г. Шаһиева.
Бер интерьер турында хатирә. 193

Ирек мәйданы: бәхәс клубы

С.Ә. Хөсәенов.
Түйкә шәҗәрәсенә тәнкыйть күзлегеннән караш. 197

Шәхесләребез

Ф.Х. Җәүһәрова.
Этнограф юбилее *(Рәмзия Гыйният кызы Мөхәммәдованың 100 еллыгы уңаеннан)*. 204

Х.Л. Гарипова.
Тел язмышы – ил язмышы. 208

Татар рухы

Г.Г. Сафиуллина.
Төрки–татар балаларының «Сөембикә варислары» халыкара фестивале Кырым – Казан арасына күпер салды. 213

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

Редакциягә хат. 228

Р.Р. Минһаҗ.
Алтын баганаларыбызның берсе. 230
Хроника. 232

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат. Рецензияләр

Яңа китап. 236

Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллары

Ф.Х. Захарова.
Халык медицинасы. 237

Юбилярлар турында сүз

Ш.Н. Хәлимова.
«Ак калфак»лы асыл зат. 245

Авторлар буенча белешмә

СОДЕРЖАНИЕ

Р.С. Курчааков.
Карачун и нардуган: различение света и тьмы. 8

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

Д.М. Исхаков.
По следам Монаш-бека: раняя история предков. 11

Научные публикации по краеведению

Ф.Ш. Хузин, А.З. Нигамаев.
К вопросу о возрасте города Набережные Челны. 40

Э.Г. Сайфетдинова.
А была ли альтернатива ханафитскому мазхабу?
(о распространении в Золотой Орде шафиитского толка). 48

Краеведение в научно-популярных публикациях

Д.Н. Тазиев.
Тропинки, приведшие к месту зарождения моего села *(300 лет Нижней Каменке Черемшанского района)*. 56

А.Г. Ахунов.
Торговые акватории, используемые татарскими государствами. 90

Р.Р. Аскаров.
Триумф и трагедия кигинцев в 1930-е годы. 102

Р.И. Ишмухамедова.
Татарские села Саратовской губернии в условиях голода 1921 года. 109

С.Г. Самитова.
Святые места в татарских селах. 118

Р.З. Салиев.
Родники моей Малой родины. 122

Ф.А. Байрамова.
Возвращение Атласи и Туйкиных в Казань... 137

Р.Р. Мингазов.
У реки Кинель, у подножия гор. 142

Исторические источники по краеведению

Эдиге бий (*вариант крымских татар*). 155

Ф.В. Мазитов, С.А. Хусаинов.
История деревни Биклен в докуметах и материалах. 182

Татарские слободы, старая городская жизнь

Р.Г. Шагеева
Память об одном интерьере. 193

Площадь свободы: дискуссионный клуб

С.А. Хусаинов.
Критический взгляд на генеалогию Туйки. 197

Известные личности

Ф.Х. Завгарова.
Юбилей этнографа (*К 100-летию Рамзии Гиниятовны Мухаммедовой*). 204

Х.Л. Гарипова.
Судьба языка – судьба страны. 208

Татарский дух

Г.Г. Сафиуллина.
Международный фестиваль «Наследники Сююмбике» построил мост между Крымом и Казанью. 213

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

Письмо в редакцию. 228

Р.Р. Мингазов.
Один из золотых столпов. 230

Хроника. 232

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Новая книга. 236

Национальная кухня, пути сохранения здоровья

Ф.Х. Захарова.
Народная медицина. 237

Слово о юбилярах

Ш.Н. Халимова.
Достопочтимая обладательница «Ак калфак»а. 245

Сведения об авторах

Рустам Курчааков

КАРАЧУН (КАРАЖЕН) И НАРДУГАН: РАЗЛИЧЕНИЕ СВЕТА И ТЬМЫ

«Нынче все умы в тумане…»
(«Евгений Онегин»)

Различение сути от мути в «тумане цивилизации»

Первый шаг любой демистификации – идет ли речь о суевериях, религиозных или экономических учениях, политологии или конспирологии – это различение Натуры и Культуры, Природы и Социума. Надо уметь отличать свои естественные ощущения внешней Природы, а также тела и души (оперативная психосоматика) от социальных наваждений, творимых людьми из благих побуждений.

Все пророческие Откровения начинаются с этого различения. И попробуйте прочитать суры Книги Различения (аль-Фуркан – Коран) в хронологическом порядке их ниспослания пророку Мухаммеду – вы увидите уроки-кейсы такого различения.

Без такого введения-различения, как показывает практика, книга Корана не открывается внутреннему взору (См.: многозначное примечание А.С. Пушкина к циклу «Подражаний Корану»). Только так в наше время создается просвет восприятия – ПроСвет, в котором человек зрит незримое и Верит, потому что Знает.

Удержать в своем восприятии такой ПроСвет в наше время крайне сложно потому, что искусственная среда цивилизации чрезмерно разбухла, как раковая опухоль на теле Природы, она явно вышла за рамки разумных потребностей, вытеснила и подавила Природу.

Просто посмотрите на локации модных «глемпингов» или точки «экосистемы» Сбера в Горном Алтае… Эти изъяны незаметны для туристической толпы, хотя они очевидны для местных жителей и образованных экологов. И не стоит ссылаться на всем известные и распиаренные эко-катастрофы – на них нынче паразитируют «зеленые корпорации» – самые извращенные враги Природы и своих народов.

Дух времени – ZeitGeist – популярный термин немецкой философии, а также фильм американского режиссера-конспиролога о современных теориях заговора. Двести лет назад, ощущая поэтическим чутьем Дух своего времени, Пушкин написал: «Нынче все умы в тумане…» – поставил диагноз. А теперь уже весь нынешний человейник бродит вслепую в «тумане цивили-

зации». И этот «туман», который сгущается из паутины отживших социальных институтов, запутанных отношений и непримиримых противоречий, затемняет сознание людей сильнее, чем «туман войны» и природный туман.

Неспособность или нежелание выбраться из этого тумана, как и стремление напустить туман на своих конкурентов, неизбежно ведет на путь войны. А для разумного выхода нужно сначала разобраться с тем мистическим туманом, который накопился в культурных наслоениях нынешней цивилизации – суеверия, научные и религиозные догматы, идолы культуры и предрассудки здравого смысла и т.д.

Лишь после такой предварительной очистки сознания от накопившегося культур-мультурного мусора, можно мирно – без войны – браться за постепенное – слой за слоем – разоблачение нынешней социальной лжи. Чтобы расчистить почву для ростков новой цивилизации новых форматов жизни, человеческих отношений и укладов хозяйства. Признаться честно, надежда слабая, но пока не умерла. Пока еще внуки и внучки водят хоровод вокруг елки…

Карачун в декорациях мнимой реальности

Итак, если без мистики, то Карачун это самый темный период декабря, связанный с коротким световым днем зимнего солнцестояния. Максимум темных энергий – природных, а не мистических – приходится на 21–25 декабря: 17 часов темноты против 7 часов пасмурного неба с редкими солнечными эпизодами. Переход через этот кромешный барьер субъективно воспринимается как победа Света над Тьмой, хотя на самом деле преобладание тьмы сохраняется до наступления в марте весеннего солнцестояния. Это и есть период подготовки к встрече нового цикла: инициация души, укрепление длинной воли и проверка на стойкость духа.

Дуга НАРДУГАНА (см. ключевое слово в поиске) символически изображает этот, пожалуй, самый сложный и ключевой период годового цикла. Главное, что предстоит в это время – успешно завершить старый год: закрепить позитивное и исправить негативное в делах и мыслях. Но, как видим, нынешняя социальная практика и ритуальные «новогодние» стереотипы подменяют эти серьезные задачи суетой корпоративов, пресыщенных застолий и манипуляций с детьми – вместо душевного общения на равных.

Не стоит забывать, что подвижный баланс дня и ночи определяет все основные природные процессы на Земле, в том числе биоритмы человека и его псохосоматику. Независимо от того, осознает ли конкретный человек себя частью Природы, мнит ли себя ее «царем» или, как говорится, «ходит под Богом».

Почти все, кроме жителей больших городов, знают, что самая темная ночь бывает перед рассветом. Однако в суете повседневности мало кто понимает, что фазовая перемена света и тьмы гораздо сильнее и суровее проявляется в годовом солнечном цикле.

Именно жители агломераций, ослепленные суетой и искусственным освещением, об этом обычно забывают. И тем чаще они сталкиваются не только с мелкими неприятностями, но и с крупными ЧП – коммунальными авариями, «хлопками» газа, социальными и природными аномалиями, ДТП и т.п. Бытовые агностики и сугубые «оптимисты на все случаи жизни» могут обратиться к сезонной статистике МЧС. Хотя гораздо надежнее проверить это на собственном опыте – через свои ощущения ритмов света и тьмы.

Еще дальше от суровой реальности природных циклов «цифровые пленники Сефирот». Для них главным источником света стал экран телевизора, компьютера или смартфона. Многие из них кажутся замурованными в искусственный цифровой кокон – это ясно видимый окружающими симптом цифровой одержимости.

Декабрьский Карачун это реальный барьер кромешной, т.е. предельной тьмы в наших делах и сознании, чреватый негативными последствиями. Но его преодоление с опорой на живую веру, личную силу и добрую волю приносит светлые озарения и реальные подарки.

Проверьте сами и спросите у друзей.

ПроСвет во мраке перемен

Луна в Карачуне

В ускоряющемся потоке перемен проявления Света и Мрака становятся все более резкими и контрастными. Ход предконечного времени неуклонно приближает нас к предреченному моменту, когда «мир невидимый станет видимым». Тренируйте остроту восприятия и искусство различения – скоро пригодится!

МИЛЛИ ҺӘМ ТӨБӘК ТАРИХЫН ӨЙРӘНҮНЕҢ ФӘННИ-МЕТОДОЛОГИК ЯКЛАРЫ

НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ И КРАЕВЕДЕНИЯ

Д.М.Исхаков

ПО СЛЕДАМ МОНАШ-БЕКА: РАНЯЯ ИСТОРИЯ ПРЕДКОВ

Введение

Группа населения, проживавшая в прошлом в юго-западный части территории Уфимского уезда – в XVII–XVIII вв. вначале по Казанской, затем – Ногайской дорогам этого административного образования Русского государства, обычно в документах относилась к Кыпчакской волости. Но само понятие «Кыпчакской волости», за которым скрывалось родо-племенное подразделение – эль кыпчак (Кыпчак иле), имевшее сложный внутренний состав, нуждается в более глубоком раскрытии. То же самое касается и населения этой волости, к концу XVIII в. состоявшее из разных этносословных групп, о чем свидетельствуют данные, которые будут приведены далее.

Но предварительно надо указать на то, что авторы трех томов, как впрочем и других книг, выпущенных в серии «История башкирских родов» в Башкортостане, недостаточно дифференцируют разные группы носителей родо-племенного наименования «кыпчак». Между тем они могут иметь не одинаковое происхождение, что будет раскрыто нами в дальнейшем. Кроме того, нельзя согласиться с поспешным выводом авторов из Башкортостана относительно принадлежности поименованных «башкирами» в документах XVII–XVIII вв., да и несколько позже, групп к этническим башкирам, ибо тут имеет место смешение сословной и этнической принадлежности. Кроме того, надо принимать во внимание и то, что клан кыпчак являлся в Казанском ханстве и в ряде других ханств одним из карачабекских племен (Об этом подробнее см.: [Исхаков: 1998]), будучи в числе каучинов – личных кланов хана Улу-Мухаммеда и его предков [Исхаков: 2009. С. 15] В частности, Утемиш-хаджи пишет: «…от отца Тохатмыш оглана остались эли барын, аргун, кыпчак, ширин» [Утемиш-хаджи: 2017. С. 55]. Наконец,

важно подчеркнуть, что племя кыпчак имелось и в Ногайской Орде [Трепавлов: 2001. С. 501 и др.], что из-за нахождения Ногайской Орды вплоть до 1630-х гг. в Волго-Уральском регионе создает дополнительную проблему различения ногайцев – татар Ногайской Орды – и иного населения, проживавшего в Южном Приуралье, но не только.

Из сказанного получается, что не всяких представителей клана кыпчак в XVII в. можно причислять к башкирам, если даже они успели войти в башкирское «звание», то есть в сословие башкирцев. Поэтому вопрос о подлинной этнической принадлежности представителей клана кыпчак, оказавшихся с определенного времени в указанном сословии, нуждается в более тщательном повторном исследовании.

Исторические материалы XVIII – начала XX вв.

Начнем с более поздних исторических матерілов. Население группы селений Бугурусланского уезда Оренбургской губернии, по V ревизии числившееся «тарханами», «тептярами», «башкирами», «ясачными татарами», «ямскими татарами», в конце XVIII в. было сосредоточено в «Кипчатской волости» ([РГАДА. Ф. 1355. От 1. Ед. Хр. 1876] По другому источнику в 1803 г. – данные тоже по V ревизии, численность тептярей и бобылей в д. Кулшарипово составляла 21 муж. п. и 17 жен. п. (См.: [ЦГА РБ. Ф. И. 138. Оп. 2. Ед. хр. 80 «Окладная книга»]). В некоторых из этих селениий проживали и чуваши (крещеные и некрещеные). Вот общий расклад основных групп жителей данных населенных пунктов по указанному источнику:

«Кипчатская волость» (1795 г.)

Асекеево	тархан из башкирцев	95 муж.	42 жен.
	ясачных татар	3	4
Мукменево	башкирцев	41	59
Кулшарипово	тархан	14	12
	тептярей	21	10
	ясачных татар	41	59
Солтангулово	тархан	59	53
	башкирцев	36	48
	ясачных татар	3	2
Верхний (Старый)	тептярей	8	9
Кутлумбет	ясачных татар	15	35
	ямских татар	122	75
Новый Кутлумбет			
	тептярей	82	71

Алькино	служилых тархан	60	67
	башкирцев	2	3
	крещеных чувашей	160	138
	некрещеных чувашей	21	25

По материалам III и IV ревизий (1762 и 1782 гг.) известно проживание представителей сословной группы «тептярей и бобылей», а также «ясачных татар», в д. Кутлумбет (ясачных татар 180 чел. муж. п. и тептярей 54 чел. муж. пола в 1762 г. и соответственно 197 чел. муж. п. и 77 чел. муж. п. в 1782 г.). В д. Солтангул также отмечены ясачные татары – 1 чел. муж. п. в 1762 г. и 3 чел. муж. п. в 1782 г. Кроме того, там же зафиксированы новокрещеные чуваши (143 чел. муж. п. в 1762 г. и 141 чел. муж. п. в 1782 г.) [РГИА. Ф. 558. Оп. 2. Ед.хр. 295]. В ходе этих (III и IV) ревизий основные группы «тархан» и « башкирцев» не учитывались, поэтому информацию о них за это время мы не имеем. Однако, в дальнейшем население 5 деревень Бузулукского уезда (волость не указана) превратилось в основном в «башкир». В частности, по VII ревизии (1823 г.) мы видим следующую картину ([ГА Оренбургской обл. Ф. 6. Оп. 4. Ед. хр. 7850]. Категория «податных» в данным случае это бывшие «ясачные татары»):

Асекеево (Кинель)	башкир –	168
	податных –	9
Алькино	башкир –	99
Кулшарипово	башкир –	77
	податных –	39
Мукменево	башкир –	106
Солтангулово	башкир –	165
	податных –	4

Похожие данные имеются и по и VIII ревизии (1834 г.) [Архив РГО. Ф. 2. Оп. 1. Ед. хр. 187]:

Алькино	башкир	157 м.	183 ж.
Асекеево	башкир	292 м.	337 ж.
	татар	17 м.	14 ж
Мукменево	башкир	200 м.	241 ж.
Султангулово	башкир	209 м.	239 ж.
	татар	4 м.	2 ж.
Нов. Тархан	башкир	30 м.	38 ж.
Кулшарипово	тептярей	28 м.	40 ж.

	татар	155 м.	175 ж.
Старый Кутлумбет	тептярей	14 м.	13 ж.
	татар	210 м.	224 ж.
Верхний Новый Кутлумбет	тептярей	85 м.	100 ж.
	татар	51 м.	60 ж.
Нижний Новый Кутлумбет	тептярей	178 м.	160 ж.

Несмотря на фиксацию в первой половине XIX в. рассматриваемого населения отчасти в сословной группе «башкир», эту категорию нельзя рассматривать как определение его этнической принадлежности. В частности, при составлении «Списка населенных мест Самарской губернии» в 1900 г. (не исключено, с использованием данных Всероссийской переписи 1897 г.), этническая принадлежность интересующей нас группы была определена так (См.: [Список населенных мест: 1900]):

Асекеево	татары-вотчинники	1328 м. – 1391 ж.
Алкино	–//–	842 м. – 866 ж.
Старое Султангулово	татары-припущеники	311 м. – 308 ж.
Новое Султангулово	татары-вотчинники	623 м. – 647 ж.
Старое Кулшарыпово	–//–	744 м. – 727 ж.
Новое Кулшарыпово	–//–	104 м. – 114 ж.
Мукменево	–//–	817 м. – 831 ж.
Тарханы	–//–	90 м. – 95 ж.
Старое Кутлумбетово	Нет данных	
Новое Кутлумбетово	Нет данных	

Как видим, одно и то же население числится в документальных материалах XIX в. то как «башкиры», то как «татары» (имеем в виду, что тептяри тоже были, в основном, татарами). Применение в конце XVIII в. (см. выше) формулы «тарханы из башкирцев», а также совместное проживание в некоторых селениях «Кипчакской волости» тархан и башкир, вроде бы подталкивает к мысли о том, что названных «тархан» надо тоже считать башкирами. Но с таким выводом спешить нельзя, ибо тут мы сталкиваемся с весьма сложным вопросом о возникновении группы тархан Кипчакской волости и связанных с ними «башкирцев». При обсуждении данного вопроса – а он имеет очень важную историческую часть, восходящую к средним векам – надо иметь в виду, что исследуемая группа, как мы видели, к концу XIX в. уже считавшаяся в местных статорганах татарами, даже в 1920-х гг. еще продолжала «раздваиваться» на «татар» и «башкир». В частности, по переписи 1926 г., проведенной уже после

ликвидации в стране по решению советской власти сословных делений и по своему характеру направленной на выявление подлинной этнической принадлежности переписываемого населения, мы обнаруживаем в названных населенных пунктах следующее разделение их жителей (См.: [Списки населенных пунктов: 1928]):

Верхние Асекеево	татары	1487 чел.
Нижнее Асекеево	–//–	1119 чел.
Ясшный	–//–	121 чел.
Алькино	–//–	167 чел.
Алькино Новое	–//–	1925 чел.
Старое Кулшарипово	–//–	1464 чел.
Шамасовка	–//–	224 чел.
Новое Кулшарипово	–//–	355 чел.
Новое Султангулово	башкиры	916 чел.
	татары	355 чел.
Старое Султангулово	татары	770 чел.
Мукменево Старое	башкиры	871 чел.
	татары	526 чел.
Мукменево Новое	татары	102 чел.
Кутлумбетово Старое	татары	1064 чел.
Кутлумбетово	татары	205 чел.
Верхнее Новое	башкиры	133 чел.
Малое Новое Кутлумбетово	татары	353 чел.
Тарханы	–//–	250 чел.

Получается, что «башкирами» себя по переписи 1926 г. назвали часть жителей д. Верхнего Нового Кутлумбета, д. Старого Мукменево, д. Нов. Султангулово. Не исключено, что это было проявлением прежнего сословного самосознания, связанного с владением земельными ресурсами – собственность на землю до формирования колхозов ещё была важна, поэтому этот фактор мог тогда иметь значение. Но в реальности для того, чтобы определить, с каким по этнической принадлежности населением мы имеем дело в лице жителей селений Кипчакской волости, нам придется обратиться к другим историческим материалам.

По следам генеалогий и ранних документов.

Начнем с анализа родословных, прежде всего связанных с Монаш/Манаш-беком, ибо часть жителей рассматриваемых нами селений (Асекеево, Нов. Султангул, Алькино) свою генеалогию связывают именно с

этой исторической личностью. Эти генеалогии в научный оборот были введены М.И. Ахметзяновым, поэтому в нашем анализе вначале воспользуемся опубликованными им вариантами родословной Манаш-бека. Но заметим, что имеются и другие, еще не изданные, варианты его шеджере. Ко всему прочему, данная генеалогия, позволяющая выяснить истинную этническую принадлежность предков Манаш-бека, позволяет заглянуть, как думается, в далекое историческое прошлое жителей Кипчакской волости.

М.И. Ахметзянов отмечает, что на сегодня известны 5 текстов (на самом деле их больше) родословной Манаш-тархана [Әхмәтҗанов: 2015. Б. 9–22; Әхмәтҗанов: 2009. Б. 217–225]. Один текст родословной был найден в д. Султангулово Оренбургской обл., другой был отправлен Р. Фахретдину (вариант конца XVIII в.), третий зафиксирован на эпитафии из кладбища с. Кама-Исмагилово Альметьевского района РТ (1926 г.). Ещё две версии шеджере были составлены в д. Алькино (Гали авыл) Самарской области. На них и сосредоточим наше внимание (они относятся к 1800 и 1840 гг.). Кроме того, мы ещё имеем вариант шеджере Монаша, составленного в д. Калмия Тукаевского района РТ (вариант Радита Бәдретдинова). Приведем интересующие нас части.

Родословные Монаш-бека (тархана)

1. Родословная Илдуса Давлетова*

Миндәш

↓

Сөләйман

↓

Йосыф

↓

Дусәкәй

↓

Ишмөхәммәт

↓

Ишәле

↓

Морат хәзрәт

↓

Котлызаман

↓

Ишембәт (1775)
↓
Госман (1815)
↓
Дәүләтгәрәй (1861)
↓
Габделсаттар (1907)
↓
Ядкәр (1946)
↓
Илдус (1969)

** Получена от владельца родословной и публикуется с его разрешения.*

2. Шеджере рода Радита Бадретдинова

I Монаш-бий (тархан)*
↓
II Сулейман
↓
III Юсуп
↓

V Ахмет	Дусай	Сулейман (1695–1762)	Ишмәт	Котлогыш

↓

VI Муртаза (1717 –?)	Мусалим (1728–1800)	Батыр (1730–1789)
	↓	
VII Батыр	Юртай (1751–1824)	Ермухамет (1768–1785)

[Далее шеджере доводится до современности].

** Родословная печатается по разрешению составителя.*

Как мы видим, между всеми приведенными версиями родословных имеется общность в целом ряде их звеньев. Уже ранее была отмечена возможность проверки данной весьма интересной родословной на основе актовых материалов XVII–XVIII вв. ([400 лет: 2009. С. 8–9]. Эти документальные материалы для данной книги были подготовлены нами, но из-за редакционной путаницы к ним добавлена часть, подготовленная М.И. Ахметзяновым под его фамилией так, что автором их кажется он. См.: [Там же. С. 9]). Так как впервые эти материа-

лы в РГИА были обнаружены нами (хотя позже они уже комментировались и другими исследователями (См.: [Әлмәт. Альметьевск: 2003. С. 100]), позволим детальнее остановиться на этом весьма интересном деле [РГИА. Ф. 1350. Оп. 56. Ед. хр. 563. Ч. 2 «В»], начатом в 1746 г., но содержащем ссылки на жалованные грамоты XVII в. Именно из этих материалов мы можем увидеть, что генеалогия Монаш-бека (тархана) вполне исторична.

3–4. Две старых родословных, в которых фигурируют Монаш и его потомки**

Кенәле буенда мәкам кыйлгаучы Тархан җәмгатенең нәсәб хаты	Шежере. 1800 ел. Күчермә 1926 ел. Гали авылында язылган
I буын	
Манаш	Манаш
II буын	
Сөләйман Киләй	Сөләйман Тукай Пулат Киләй
III буын	
Йосыф Кадер Йәмәк	Йосыф Кадер Котби Йәмәк
IV буын	
Арслан Дүскәй Сафай Бохарай Илкәй Бикташ Габдулла Муса	Әхмәт Дускәй Габдулла Рәмкыл Әхмәт Абай Муса
V буын	
Әсхат Ишмәмәт Үрәскә Бикмәт (Бикәш) Юлмәт Йосыф Хөсәен	Атнагол Атнагол Котманай Котлыгош Ишмәт Ишбулат Мөхәммәт

Тагай Илкәй ? Сәет Рәмкол	Уразмәт Бигәш Фәррах Әсәкәй Юлдаш Юлбарыс Имангол

*** Выделены общие звенья.*

Дело началось в связи с тем, что Уфимского уезда Казанской дороги «Кипчатской волости» тархан Кутлугуш Дюскеев в 1746 г. получил землевладение, расположенное по рекам Кинелю и Кинельчику (по обе стороны), да по двум речкам Саврушам и по др. речкам (Сазлычайке, Умиру, Аийнияку). Он просил добавить ему и его родственникам, за «неимением своей земли», данное владение и дать возможность поселиться, создав там селение. В этой связи Кутлугуш Дюскеев сослался на прежние жалованные грамоты своих предков на земли в данной местности. Имелись и более поздние земельные споры из той же местности, например, за 1792 г., с вовлечением жителей деревень Галинкино (Галеево/Гали авыл), Асекеево, Султангулово, Кулшарипово, Ишей-Тарханово, где также имеются ссылки на более ранние жалованные грамоты XVII в. Из них выясняется следующее.

В грамоте «великих государей» от 1692 г. речь шла о разделе отцовского поместья и вотчины между Дюскейком и его дядями (братьями) Шигайком и Арсланком. Похоже, что тогда же поместьем и вотчиной владели дети Юсупа Сулейманова Саик, Ахмамет, Ишмамет, получившие ввозную грамоту Ивана Алексеевича и Петра Алексеевича за тот же год. В последнем случае мы имеем более точное указание на владение, ибо ту грамоту предъявили Уфимского уезда Казанской дороги «Кипчатской волости» команды служилых тархан Заит Абдуллин (он один раз назван «служилым татарином») и тархан Кутлугуш Дюскеев (до того они временно жили в разных волостях: Юрмийской, Бюлярской и Еланской Уфимского уезда). Согласно указанной грамоте, она была дана «служилым тарханам Уфимского уезда Казанской дороги деревни Калмия Дюсейку, Ахмаметке да Ишмаметке Юсуповым детям на поместье их отца… в Казанском уезде по Зюрейской дороге в Чаллах да на вотчину за Камою рекою по Кинелю реке по обе стороны…». Оказывается, отец их, Юсуп Сулейманов, «… служил… по Казани, а поместье за отцом их было… по Зюрейской дороге в деревне Чаллах… вообще с братьями за Арасланом Сулеймановами да вотчина за Камою рекою по Кинели ...». Затем, как отмечают Юсуповы дети, «… после

отца своего (в 123 г., т.е. в 1615 г.) сошли они в Уфимский уезд… и велено им службы служить по Уфе в тарханах…». Далее они объясняют, что написанное ранее «… за Килеем Монашевым с братьями с Сулейманом да Смаилем да Чараем… <а они> были им деды…, после дедов… владеют дядья и двоюродные Килеевы дети Ямяско да Кадырко… да отцу Юсупу Сулейманову с братьями с Алиганом да Арасланом… После дедов Смаиля да Чарайко детей не осталось» [Там же. Л. 47 об.]. По ходу изложения материалов дела выясняется, что названный выше Дюсейко – это отец Кутлугуша, а Ахмаметко и Ишмаметко – дядья. Видимо, в связи с данным делом была представлена еще одна грамота за 1695 г. (7203 г.). В её содержании есть весьма любопытные сведения – там речь идет о подселении в их «стариных вотчинах», оставшихся от предков и дедов, разных людей, в результате чего они не могут, как прежде, «в летнее время в тех своих вотчинах и угодьях и на полянах кочевать… с конными стадами, < ибо>… кочевать не дают» [Там же. Л. 50]. По ходу рассмотрения этой жалобы была приведена еще одна копия с грамоты Ионна Алексеевича и Петра Алексеевича, где содержится следующая информация: «…дана ввозная грамота служилому татарину Ногайские дороги деревни Каирли Ишейку Тактарову на поместья и вотчины деда его Тлекейко Карманову… [А]… в РНЕ [дата ошибочная или просчитывается неправильно] году служилому татарину Зюрейской дороги деревни Чаллов Килейку Монашеву… <на> Кинели… в РУ [дата ошибочная] году после Килейки Монашева из той вотчины… четвертой жребий да половина поместья дана его двоюродному брату служилому татарину Ногайской дороги деревни Каирли Тлекейку Карманову, а его Ишейке деду...» [Там же. Л. 51]. Всплывающее тут имя Килея Монашева заслуживает пристального внимания, ибо о нем сообщается и в других материалах рассматриваемого дела.

По обращению служилого тархана Килея Монашева из д. Кугарчин Ногайской дороги Казанского уезда за 1617 г. о пожаловании его вотчиной по Кинелю в виде бобровых ловлей для того, чтобы ему «справить тарханство», было принято положительное решение на основе того, что Килей «положил тарханную грамоту за государевой печатью царства Казанского» (речь идет о Казанском уезде – Д.И.), данную «на те бобровые ловли его брату Булату» в 1613 г. Сам Булат Монашев был убит в ходе похода в Арзамас черкасами [Там же. Лл. 33–35]. Далее, в 1792–1793 гг. было прошение от потомков Монаша об ограждении их земельных угодий в Уфимском уезде по Казанской дороге в Кипчакской волости (со ссылками на жалованные грамоты государей за 1685, 1686, 1691, 1692 и 1695 гг.), оказавшихся уже в Бугурусланском и Сер-

гиевском округах Уфимского наместничества, со ссылкой на то, что в данном случая землю у них забирают по указу от 1734 г. из-за «нашего башкирского и яко без гласного народа» для разного рода поселенцев [Там же. Лл. 20–23].

Кроме того, оказывается ещё в 1691 г. служилый татарин Ишейко Тактаров из «царства Казанского», то есть, Казанского уезда, бил челом «ложно». Назвавшись прапрадедом заявителя двоюродным братом Килею Монашеву он пытался получить поместье Килея Монашева, находившееся в Казанском уезде. Затем, как отмечает заявитель, вопреки тому, что это поместье находилось в Казанском уезде, потомки Ишейки Тактарова стали претендовать и на владение в Кипчакской волости [Там же. Лл. 22–23].

Следует отметить, что уже в материалах первой половины XVII в. есть данные о том, что на вотчинные земли Кипчакской волости «били челом» ещё «чуваши» нескольких деревень (Солтан, Емашура и Кобяк) Казанского уезда. Хотя вотчинники сообщали, что эти претенденты на те земли делали заявки «оболгав» власти, что они там лежат «пустые», дело скорее всего было не только в этом – в данном случае эти «чуваши» – а подразумеваются явно «ясачные чуваши», то есть ясачные татары указанных селений – могли иметь какое-то отношение к указанной вотчине и в более ранние времена. На этот момент надо будет обратить внимание в дальнейшем.

Из совокупности рассмотренных исторических сведений уже можно извлечь достаточно данных по именам представителей интересующей нас группы «тарханов», а также по местам расположения их поместий и вотчины. Пока обобщим рассмотренное, указав на то, что имеются и другие сведения об этой же группе населения, которые будут приведены далее.

1. Выяснилось, что тарханную грамоту на вотчину по р. Кинели имел Булат Манашев (до 1613 г.). Затем это владение получил (в 1617–1618 гг.) его брат Килей Манашев, имевший поместье в д. Кугарчин Ногйской дороги Казанского уезда. Они оба являлись «служилыми тарханами».

2. В 1615 г. братья Килея Манашева Сулейман, Смаиль, Черай переселились в Уфимский уезд, где они также числились «служилыми тарханами». От Смаиля и Черайки детей не осталось, после них (после «дедов») землями владели двоюродные братья Килея Ямаско и Кадырко. Далее этими землями владели Юсуп Сулейманов с братьями Алегаманом и Арсланом.

3. В д. Чаллы после Килейки Манашева, а также четвертным жребием по Кинели, половиной поместья в д. Каерли, владел двоюродный брат его

Тлекейко Карманов, являвшейся дедом Ишейки. А Ишейко Тактаров из д. Каирлы, Ногайской дороги Казанского уезда, являвшийся «служилым татарином», получил поместье и вотчинное владение своего деда Тлекейко Карманова.

4. Юсуп Сулейманов приходился отцом Дюсейко Юсупову, а Ахметко и Ишмаметко – это его дяди.

Имея некоторую предварительную информацию о вотчинниках из Кипчакской волости (заметим, они именовались «служилыми тарханами», но иногда – «служилыми татарами»), обратимся и к другим историческим источникам, на этот раз, к писцовым (переписным) книгам Казанского уезда. В частности, в «Писцовой книге Казанского уезда 1647–1656 гг.» упоминается служилый татарин Килейко Манашев, владевший там в д. Нов. Мамли поместьем совместно с другим служилым татарином – Тохтаркой Хозяшевым. Эта деревня выделилась из д. Мамли [Писцовая книга Казанского уезда: 2001. С. 10–11]. Если тут не случайное созвучие имен, то оно могло бы быть фиксацией уже знакомого нам Килейко Манашева. В более ранней «Писцовой книге Казанского уезда за 1602 – 1603 гг.» отмечено (скорее всего, в д. Малая Кобяк Козя Зюрейской дороги) поместье, находившееся за князем Монашем Колчюриным, но затем перешедшее к Коврогуелу (Кадрагулу) Булатову. Там же жили Алигульян (Алимгул) и его брат Байгул Булатовы, помещики и служилые татары (Алимгул еще только поспел на службу) [Писцовая книга Казанского уезда: 1978. С. 87–88]. И в данном случае видны соответствия имен, но мы не можем точно сказать, являются ли они интересующими нас личностями, теми самыми Монашевыми и их родственниками, или другими личностями.

В данном случае дополнительно к рассмотренным актовым материалам нам следует привлечь к анализу ряд документов, опубликованных в томе книги «Кыпчак» башкирскими исследователями (Речь идет о книге: [История башкирских родов: 2019. Т. 34. Ч. 1–3]).

Тем более, как уже было продемонстрировано выше, представители «Кыпчакской волости» бассейна Кинели и др. близких земель хотя и определялись «служилыми тарханами» или «из башкир служилыми тарханами», иногда параллельно именовались и «служилыми татарами», что вовсе не было случайностью, тому имелись свои причины, которые нам еще предстоит выяснить.

В значительном числе дел первой половины XVII в. фигурируют уже знакомые нам из родословных лица или их родственники. Так, в судебном разбирательстве 1645 г. речь идет о спорах относительно вотчины по р. Ик с вовлечением «башкирца» – князя Акбулата Сулейма-

нова (фамилия написана с искажением – «Ислеменов») из Уфимского уезда Ногайской дороги Кипчакской волости [История башкирских родов: 2012. Т. 34. Ч. 1. С. 359]. До этого он уже упоминался в деле за 1642 г. наряду с Кошайко Темгеневым и Досайко Атеевым, которые сообщили, что Акбулат им дядя [Там же. С. 362]. По ходу спора в 1645 г. выяснилось, что вотчину по р. Ик в 1600 г. «чувашу» из д. Кугурчин продал родственник князя Акбулата Кетик Кулчюрин [Там же. С. 359, 361]. Кстати, фамилия последнего совпадает с фамилией князя Манаша, до 1602 – 1603 гг. владевшего поместьем в д. Малая Кобяк Козя Зюрейской дороги Казанского уезда (обратим внимание также на то, что оно перешло к Кадаргулу Булатову и другим Булатовым) (см. выше). В 1648 г. в деле кроме князя Акбулата Сулейманова присутствуют имена Уфимского уезда Кипчакской волости тарханов Имкимета, Табыная Аксаკаловых, а также Ишмамета Давлетбаева [Там же. С. 353], упоминающегося в 1645 г. Известно, что тарханную службу служил еще его отец Давлетбай [Там же. С. 361]. Сам Ишмамет Давлетбаев был жив в 1665 г. [Там же. С. 364]. Наконец, из дела за 1649 г. становится ясно, что племянники князя Акбулата Сулейманова – Кошайко Темтенев (Темгенев) «с товарищи», жившие скорее всего в д. Турчино, совместно с «ясачными чувашами», владели бобровыми гонами, которые в свое время (в 1637 г.) были уступлены Акбулату Сулейманову, а тот передал их своим племянникам из Кипчакской волости – «башкирцам» Кошайке Теменеву и Досайке Атееву с товарищи [Там же. С. 364]. Еще из одного дела за 1645 г. видно, что в Уфимском уезде в Кипчакской волости числились «башкирцы» Якшумбетка и Уразайка Атиевы, а дядя их – это Килей Ижсарин. Он являлся дуваном в данной волости. Брат Якшумбетки и Уразайки – Карас Чегалаев, являлся тарханом уже в 1625 г. (7133 г.). Отцом Якшумбетки и Уразайки был Янбахтин (имя тут отсутствует) [Там же. С. 362]. Далее, в 1659 г. в той же волости отмечены Табынай Аксакалов и Тедек Деваев [Там же. С. 364].

Во второй половине XVII в. те же лица или их родственники продолжают упоминаться в разных документах. Так, в 1666 г. тархан Кипчакской волости Ногайской дороги Уфимского уезда Канкас Давлетбаев, а в 1669 г. уже знакомый нам тархан Ишимбетко Давлетбаев, фигурируют в двух делах [Там же. С. 364, 365]. Затем в том же году отмечаются имена «ясачного башкирца» Кипчакской волости Кошайко Теменева и той волости князя Акбулатко абыза Сулейманова («Исеменова») [Там же]. Через небольшой промежуток времени в делах появляются имена Давлетейко Давлетбаева и Коскулды Тенеева [Там же] (1672 г.), затем «лучших людей тархан» все той же волости Аканкана и Девенея Давлетбаевых

(1673 г.) [Там же. С. 366]. Записанный тогда же в тарханы Исянгул имел отца по имени «Сарт», а дядю его звали Азамак (Азамат) Аксакалов, они тоже служили тарханами, около 40 лет тому назад (отчет идет от 1675 г.). Другой дядя Исянгула по имени Табакай, а также Бишь Аксакалов, тоже служили тарханами. По документу, Бишь умер 7 лет тому назад (отсчет идет от 1675 г.), а после него уже третий год служили тарханами Алим Ишмаметов, Конкас, Давлет, Сарт, Азамат, Табакай, являвшиеся двоюродными братьями Бишю Аксакалову.

Таким образом, тут мы имеем целую группу родичей (братья и племянники) Конкаса, все они – тарханы Кыпчакской волости [Там же. С. 357–358]. Уже в 1670-х гг. из числа «тархан – башкирцев» той же волости мы знаем об Азамате Бахтине [Там же. С. 371], а в 1686 г. – о тархане Бектемирке Алмакаеве [Там же. С. 372]. За 1690 г. имеем еще одну группу тарханов данной волости – это Иселмен Янбахтин, Байбулат Ислеменов, Кюсеппердей, Сабак, Илмет Байбулатовы. Идет и пояснение: Тленчейко и Чюречейко Устемировы сообщили, что Иселейман Янбахтин им отец, а отцу их родной брат – Байбулат Иселеманов – их родной дядя, тогда как Кусеппердей, Сабак, Ильбетко (Ильметко) Байбулатовы – братья двоюродные [Там же. С. 379]. В 1690 г. Уфимского уезда Ногайской дороги «башкирец» Чюрейко Истемиров заявил, что его дед – Иселмен Янбахтин, служил тарханом. А отец – Истемир не служил, так как у него не было глаза [Там же. С. 381].

Также есть данные о том, что по челобитной Ногайской дороги Кипчакской волости тархана – князя Коскильдея, в тарханы был записан его сын Килей [Там же]. В этом же деле в 1700 г. упоминаются Уфимского уезда Ногайской дороги тарханы – «башкирцы» Ишмаметко, Конкаска и Девенейко Давлетбаевы [Там же], а в 1702 г. речь идет о служилых тарханах той же дороги Кипчакской волости Ишкирко Уразбаеве и Клевлейко Кункасове, имевших вотчину по рекам Иргиз, Большому и Малому Таналыку, Тичю и утверждавших, что ею владели уже деды и отцы их [Там же. С. 391].

И в завершении обзора документов несколько наблюдений по более поздним данным второй половины XVIII–XIX вв.

В документе за 1757 г. упоминаются Уфимского уезда Казанской дороги Кипчакской волости служилый тархан старшина Заит Абдулов с братьями своими – тарханами Мухамметом, Танатаром, Смаилем Абдуллинами; Усман Уразметов, Султангул Тименеев и Башир Шарипов там также представлены. После смерти в 1772 г., его (З. Абдуллина) заменил в должности старшины Кипчакской волости сотник Ишкара Арсланов [Там же. С. 396]. Он являлся родственником умершего (сын Араслана Су-

лейманова, внук Сулеймана Монашева [Там же. С. 187]). В 1761 г. служилый тархан Кипчакской волости Уфимского уезда Юмагул Кулмаметев из д. Султангулово продал собственному деду Тохтарову свою поместную землю [Там же. С. 396]. Из одного расследования за 1878 г., составленного по жалобе тарханов д. Старое Кулшарыпова Монашевых, выясняются ряд деталей прошлой истории «башкир» деревень Тархан, Мукменево и Новое Кулшарыпово, из которых надо указать, что земля д. Мукменево в 1744 г. была уступлена тарханами Кулмаметевым и Шариповым, в том числе Кулшарипу Дюсьметеву. А жалована она была в 1691 г. деду их Ишмейко Тохатарову, имевшему право на наследство после тархана Булата Монашева [Там же. С. 402–403]. Жители д. Тархан хотя и переселились в 1832 г. из д. Ишлей-Тархан Белебеевского уезда, также являлись потомками Килея Монашева [Там же. С. 903]. Относительно жителей д. Нов. Кулшарыпово сказано, что они происходили от тех же лиц, которые отмечаются в указанной выше купчей за 1744 г., где были зафиксированы Юзей Усманов и Уразметьев [Там же].

Этот подробный обзор документов был нужен нам в том числе и для сопоставления данных из них с генеалогическими материалами по Манашевым. Но о родственности многих линий разных генеалогий весьма четко говорит и один документ за 1800 г. – речь идет об «Экстракте из различных дел, касающихся тарханов [башкирских тарханов] Кыпчакской волости Монашевых, Сулеймановых, Юсуповых и др.» [Там же. С. 396–400]. Там перечислены многие из тех документов XVII в., которые нами были уже выше рассмотрены и на этой основе большой группе населения Уфимского уезда Казанской дороги «Кипчацской волости» – «башкирским тарханам» Мелентью Имякову и братьям его и двоюродным братьям, оказывается еще в 1735 г., было подтверждено их тарханство и признано, что их деды Килей, Булат, Тлекей, Сулейман Монашевы и отец Мелентея – Ямяк Килеев, тоже были тарханами. Кроме Мелентея Имякова (Ямякова) в 1735 г. были отмечены: Кутлубулат Усеев, Блекей Емяков, Юзей Емяков, Исангул Мусин, Бигиш Кадыров и его дети – Ренгул, Карим, Илка Бигишевы; Аит Алкин, Бекбоу Бухараев, Ибраш Мусин, Заит, Смаил, Мухаммет Абдулловы. В числе последних надо видеть будущего старшину Кипчакской волости Заита Абдуллова, о котором уже было сказано.

Имея на руках большой набор имен и фамилий представителей группы тарханов Кипчакской волости, мы сейчас можем вернуться обратно к представленным выше генеалогиям потомков Монаша. Вот как выглядит в этом случае более древняя часть шеджере Монашевых и др. лиц, происходящих от Монаша, подкрепленная документально.

Ранняя часть генеалогии Монашевых и их родственников
(реконструкция по документальным данным)

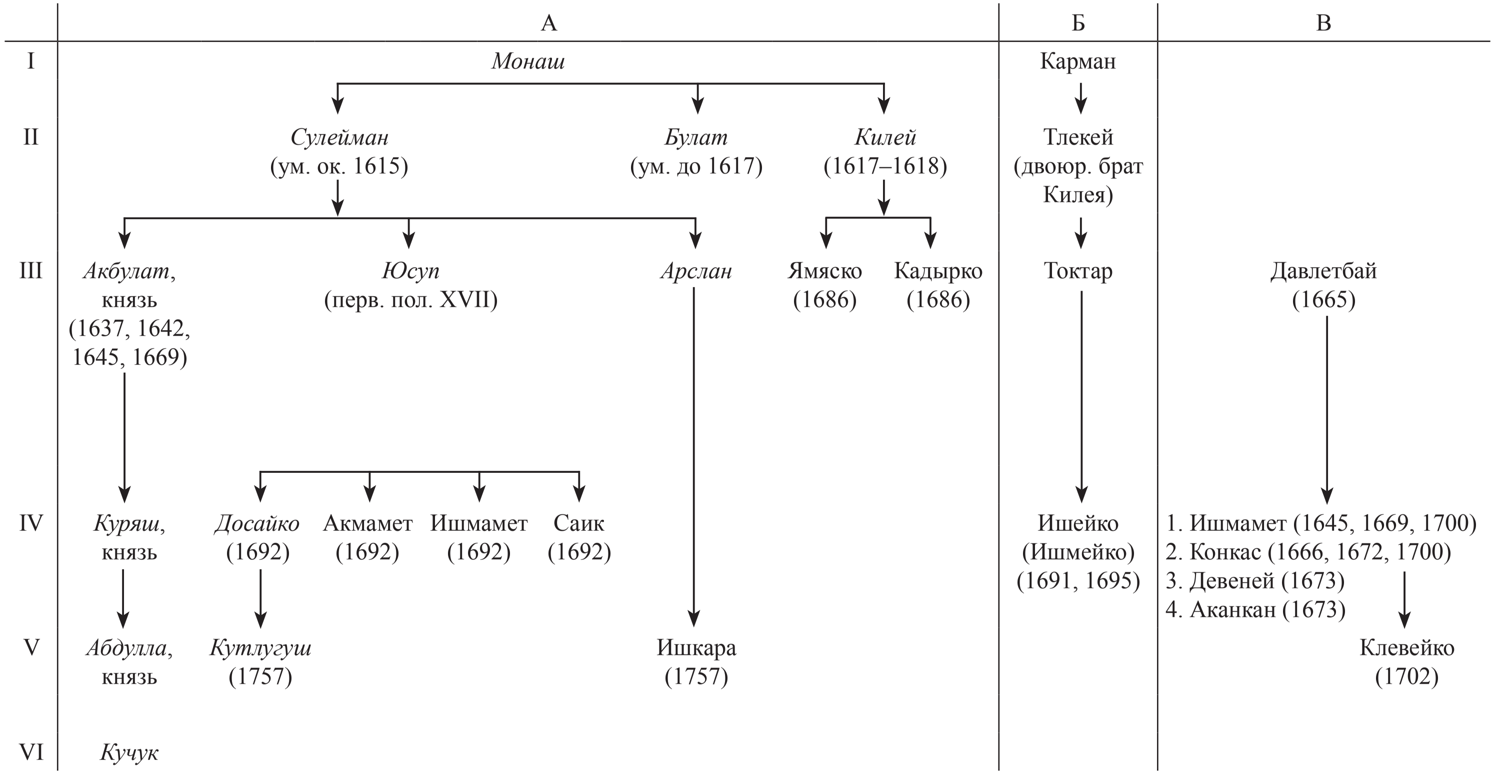

<u>Примечание:</u> *Курсивом даны имена, встречающиеся и в генеалогиях. В скобках даны даты упоминания в документах. Отдельные линии родословной остаются изолированными (линия Давлетбая).*

К последней генеалогической таблице нужен небольшой комментарий. Сын Сулеймана, внук Монаша, Акбулат, известный между 1637–1669 гг. и названный князем, имел потомков, носивших фамилию Акбулатовых. Один из его потомков – Губайдулла Кучуков, походный есаул Кипчакской волости, пытаясь получить дворянство, в 1817 г. представил такую родословную: князь Акбулат Исянаманов [Сулейманов] → князь Кузяш → князь Абдулла → Кучук → есаул Губайдулла → Галимухамет. Проживал он тогда в д. Кабан Кыркалинской (?) волости Оренбургской губернии [Там же. С. 400-402]. Надо обратить также внимание на документ за 1735 г., где Мелентей Имяков (Емяков), перечислив своих родственников (см. выше), сделал заключение: «…деды их Килей, Булат, Тлекей, Сулейман Монашевы, а отец – Ямяк Килеев». В этой формуле есть одна неточность – Тлекей являлся двоюродным братом Килея Монашева, отцом же его являлся Карман, брат Монаша [Там же. С. 400]. Предки Давлетбая по документам не прослеживаются.

Прежде, чем перейти к ранней истории тарханов Кыпчакской волости Ногайской/Казанской дорог, надо подвести некоторые итоги первой части нашего исследования.

Установлено, что поместье Юсупа Сулейманова, внука Монаша, находилось в д. Чаллы Зюрейской дороги Казанского уезда и он служил «по Казани». После смерти своего отца (видимо, около 1613 г.), Юсуп и его братья «сошли» в Уфимский уезд, где они начали также служить в тарханах. Брат Сулеймана, Килей Монашев, в 1617–1618 гг. являлся «служилым тарханом», имевшем поместье в д. Кугарчин Ногайской дороги Казанского уезда. На самом деле это поместье могло бы принадлежать ранее самому Монашу, как это видно из претензий ясачных чувашей этой же деревни в 1600 г. на вотчинные угодья Монашевых в бассейне р. Кинель. Но там есть одно «но», о котором скажем далее. Тогда вотчинные угодья представителей Кыпчакской волости (напомним, что первоначально эти территории относилась к Казанской дороге) оказываются весьма далеко на юге, в том числе, видимо, включая некоторые земли, прилегающие к р. Ик. Если допустить, что князь Монаш Колчюрин, до 1602–1603 гг. владевший поместьем в д. Малая Кобяк Козя Зюрейской дороги, это интересующий нас Монаш – основатель династии тарханов Монашевых, то время жизни Монаша можно было бы определить второй половиной XVI в. Но такому выводу относительно совпадения фигур двух носителей имени Монаш мешает одно весьма серьезное обстоятельство – имеется ещё ряд генеалогий представителей башкирских родов кыпчак (кыпсак) и кара-кыпчак, в которых также содержится имя Монаша. Разные версии этих генеалогий были опубликованы в уже отмечавшемся труде башкир-

ских исследователей, посвященном шеджере клана кыпчак (кыпсак), в том числе ряд из них приведены в книге «Кыпчак». Обратимся к этим родословным (см. ниже).

Изучение отмеченных шеджере привело нас к выводу, что из-за отнесения родословных к разным группам – ответвлением рода кыпчак, содержание их далеко не всегда совпадает, или, во всяком случае, имеет значительные различия. В такой ситуации мы сочли возможным привлечь к анализу только те генеалогии, где напрямую содержится имя Монаша. Их не так много и они по своему содержанию совпадают.

5–7. Башкирские шежере рода кыпчак, содержащие имя Монаша

I 1912 г. скопирован в д. Мутал у старшины Янгира.	II 1900 г. Вариант Хасана Баязитова	д. Кунакбай, д. Иске Морап-тал Куюргазинского р-на РБ. Кары-кыпсак ыруы (современные версии)
I Кыпчак би	I Кыпчак би – әүүәл Чыңгыз ханга баш салган	0.Локман Хәким I. Кыпсак
II Лаҗ би	II Лас бәй	II Лас бей
III Мөслимбәт	III Сәлимбәт бәй	III Сәлимбәт бей
IV Колдәүләт би	IV Колдәүләт бәй	IV Колдәүләт бей; Алымлы бәй
V Колсадыйк би	V Колсадик бәй	V Колсадик бей; Кыуалы бей
VI Тулат би	VI Тулат бәй	VI Тулат бей; Атагай бей (сәнкем кыпчаклар айырылды)
VII Бактыш би	VII Бактыш бәй	VII Бактыш бей
VIII Тортыш би	VIII Тортыш бәй	VIII Туртыш бей
IX Килдуш би	IX Килдуш бәй	IX Килдуш бей
X Монаш би	X Монаш бәй	X Монаш бей
XI Сандалы би	XI Сандалы бәй	XI Сандалы бей
XII Кәмалы би	XII Камалы бәй	XII Камалы бей
XIII Юмаш би	XIII Йомаш бәй	XIII Йомаш бей
XIV Кара Кужак би	XIV Мәшәүле Кара гужак кенәз – кыпчак кабиләсе башлыгы	XIV Мешәүле Карагужак кенәз; Котсура бей?
XV Колчура би	XV Колчүрә	XV Котлысура
XVI Китүк дәрхан	XVI Китүк дәрхан	XVI Җыянгол; Колсора
....	....	....

Однако в результате привлечения к рассмотрению только что приведенных собственно «башкирских» родословных, возникла новая пробле-

ма. Дело в том, что в некоторых версиях этих генеалогий есть примечание о том, что *Кара Кужҗак* (*Карагужа би*) князь, имевший не вполне понятное прозвище «*Мәшәүле*» (это скорее всего испорченное имя его отца Юмаша+понятие оглы/улы), ходил в 961 г.х. совместно с другими башкирскими лидерами (названы: Илчикей, Шагали–Шакман – первый от бурзян, второй – от клана тамьян) [Башкирские шежере: 1960. С. 98, 124], на поклонение к русским. Если это событие происходило в 1553–1554 гг. (961 г.х.), время жизни Монаш бия, отстоящего в данных башкирских генеалогиях на три поколения до Кара Кужак бия, должно быть отодвинуто от этой даты по меньшей мере на 75 лет (считая на одно поколение по 25 лет), то есть, на последнюю четверть XV в. И тут возникает вопрос: является ли этой Монаш бей тем же самым Монашем из числа предков тарханов княжеского происхождения Монашевых и ряда других лиц из них же, сосредоточенных в Кыпчакской волости, о которых есть данные в актовых материалах XVII в? Хронологически это невозможно – Монаш бей из башкирских родословных явно жил значительно раньше.

Как быть в данном случае, что мы не приняли во внимание? Есть объяснение – не приняли мы во внимание одно очень существенное обстоятельство: как было установлено М.М. Акчуриным и его соавторами при изучении генеалогий знатных татар Мещерского края, именно для XVII в. в этой зоне было характерно начинать шеджере не с лиц, живших тогда же, а с более отдаленных предков, например, живших в XV в. [Акчурин, Ишеев, Абдиев: 2021. С. 254]. Скорее всего, подобный подход был связан с особым вниманием к знатному или значимому предку. Похоже, что в случае с Монаш беем из отмеченных башкирских родословных мы имеем дело с таким же феноменом. Но в реальности этот генеалогический предок мог жить даже не в XV в., а значительно раньше. Для того, чтобы установить этот факт, нам придется обратиться к новым материалам, на этот раз к дастанам и некоторым историческим данным, попавшим в ранние арабские хроники. Однако, до того следует разобраться с деталями родо-племенной атрибутики того клана кыпчак, который фигурирует в документах XVII–XVIII вв. как «Кипчакская/Кипчатская волость» и был связан с потомками Монаша.

В поисках истоков клана кыпчак.

Вначале остановимся на вопросе о внутренней структуре клана кыпчак, оказавшегося с определенного времени частично в составе башкир. Как уже было отмечено, те, кто относился в более ранее время к этому подразделению, были не вполне однородны и в прошлом могли входить в состав различных ветвей кыпчаков. По этому поводу этнолог Р.Г. Кузеев сформулировал следующий вывод [Кузеев: 1974. С. 114]: кара-кыпча-

ки, которые нас интересуют в первую очередь, почему, далее выяснится лучше, в XVIII в. представляли уже из себя самостоятельную ветвь кыпчакской группы, имевшую свою внутреннюю структуру – у них имелись подразделения *сарыш*, *аслы* и *сайкан*. Но в «Реестре» за 1735 г. в Кипчакской волости Ногайской дороги упоминается ещё и подразделение Монаш [Там же. С. 53]. Общая локализация Кипчакской волости в первых десятилетиях XVIII в. была по рекам Белая, Большой и Малый Ик, Сюнь и Мендим [Там же. С. 52, 116]. Однако, актовые материалы XVII в. показывают нахождение какой то их части (группы «Монаш»?) и в бассейне рек Кинели и Кинельчика. Несмотря на то, что за одним исключением все подразделения клана кыпчак (Кыпчакской волости) относились в XVIII в. уже к Ногайской дороге, небольшая их группа ещё продолжала числиться в составе Казанской дороги Уфимского уезда [Там же]. В XVII в., как было уже сказано, представители этого клана в лице потомков Монаша числились по Казанской дороге. Кроме того, иногда Кыпчакскую волость в XVII в. причисляли и к «Икским волостям» (так было, например, в 1664 г.) [История башкирских родов: 2019. Т. 34. Ч. 1. С. 68]. Интересно, что эти «Ицкие волости» фиксировались в 1664 г. вне Казанской и Ногайской дорог Уфимского уезда (См.: [Документы и материалы: 2012. С. 52–65]), что ещё не получило объяснения, а это явно предполагает нахождение хотя бы части её территории в бассейне р. Ик.

Теперь нам надо обратно вернуться к одной из башкирских родословных, а именно, к версии Хасана, сына Баязита (он был её переписчиком) за 1900 г., содержащем 24 звена и имеющем уникальное добавление в текст шеджере.

После того, как в родословной отмечается подчинение в 961 г.х. (1553–1554) лидера клана кыпчак сына Юмаша Каракуджак бия царю Ивану Васильевичу, приводятся следующие племенные атрибуты клана кыпчак: боевой клич – *Туксыба*, дерево – *карама*, птица – *бөркет*, тамга – *дал* [Башкирские родословные: 2002. С. 146; Башкирские шежере: 1960. С. 98] (арабская буква даль – Д.И.). На данную информацию в свое время обратил внимание ещё Р.Г. Кузеев, сделавший из нее вывод в том что уран Туксаба (Туксыба) свидетельствует о происхождении кара-кыпчаков от домонгольского племени *токсоба* [Кузеев: 1974. С. 178] (в русских летописях – *Токсобичи*). Действительно, в таком направлении размышлять можно, правда, для этого у нас должны быть ряд дополнительных фактов, позволяющих перейти от домонгольских кыпчаков из племени *токсоба* (См.: [Плетнева: 2010. С. 109–111 и др.]) к кара-кыпчакам Кыпчакской волости XVII–XVIII вв., из среди которых вышли знатные тарханы, связанные с интересующим нас Монашем. Как представля-

ется, такую историческую цепочку выстроить можно и она нас приведет к довольно неожиданным результатам.

Прежде всего, обращает на себя внимание одно место из сочинения хорезмийского историка середины XVI в. Утемиша-хаджи «Кара таварих», где рассказывается о сражении войск золотоордынского хана Улу-Мухаммеда с войсками хана Барака, в ходе которого последний потерпел поражение и из людей первого Кыпчак Айас бек (скорее всего, один из карачабеков Улу-Мухаммеда из племени кыпчак) «отрезал голову <хана Барака> и принес её Мухаммед хану (Улу-Мухаммеду – Д.И.) и Кады беку». За это, как гласит источник, «дали ему даругу Сарайчука. До сих пор <до середины XVI в. – Д.И.> даруга Сарайчука принадлежит им» [Утемиш-хаджи: 2017. С. 78]. Тут следует подчеркнуть, что владение «даругой Сарайчука» кланом во главе с Айас беком, похоже, главой племени кыпчак, продолжалось и во времена его потомков – вплоть до времени жизни Утемиша-хаджи. А речь идет о территории в бассейне Яика, то есть, района, очень близкого к Кыпчакской волости XVII в. Сюда следует добавить ещё один момент: по данным ногайских источников, когда в 1608 г. речь в частности зашла о взятии в «заклад» в Астрахань из улусов, подчиненных ногайскому бию Иштеряку, в числе 14 «родов» (из них названы 7), находившихся под его властью, упоминаются и люди «Кипчацкого родства» (наряду с кланами найман, конграт, хытай, мин (минг), бурлак и турутмен, т.е. туркмен) [Акты времени правления: 1914. С. 179]. В связи с тем, что этот документ отражает ситуацию, когда основное ядро Ногайской Орды находилось ещё в левобережье Волги, занимая и территорию бассейна Яика, прилегающих зон, а также заходя далеко на север – вплоть до бассейна р. Демы в Южном Приуралье (Детальнее об этом см.: [Исхаков: 1998. С. 140–174]), пребывание в составе Ногайской Орды клана кыпчак в начале XVII в. позволяет утверждать, что в данном случае речь идет все о тех же кыпчаках, которые продолжали жить в ареале бывшей «даруги Сарайчука» со времен по меньшей мере хана Улу-Мухаммеда, чей сын Махмутек хан считается основателем Казанского ханства. И никакими «башкирами» эти представители клана кыпчак из Ногайской Орды в начале XVII в. ещё не могли быть. И вот почему.

Во-первых, в составе Ногайской Орды в XVI в. известны не только представители собственно клана кыпчак, но и группы кара-кыпчак и сары-кыпчак [ПДРВ. Ч. VIII. 1793. С. 149; ПДРВ. Ч. IX, 1793. С. 67], то есть ставшие позже «башкирскими» подразделения клана кыпчак, являвшиеся вплоть до ухода ногайцев из Южного Приуралья в 1630-х гг., частью ногайского «народа», никак не могли быть ещё башкирами. Тем более это так потому, что более поздний башкирский этнос, который нам известен

в XVII–XVIII вв. после ухода ногайцев, это далеко не то же самое этническое образование, которое существовало в период Ногайской Орды и татарских ханств.

Именно в этой связи, во-вторых, нам надо принять к сведению весьма содержательную информацию из шеджере юрматинцев, составленного достаточно рано – в 1564 г. и рассказывающего в том числе об уходе ногайцев после прихода русских, «на Кубань». В ходе рассказа выясняется, что одного из своих правителей – Бурнак бия, юрматинцы, когда его брат Ядгар мирза «во главе неисчислимых ногаев откочевал на Кубань», упросили остаться, в итоге те, кто остался с Бурнак бием, «назвались иштяк» [Башкирские родословные: 1960. С. 55–56]. Получается, что не ногайское (а ногайцы тут – это татары Ногайской Орды) население Приуралья (как Южного, так и Среднего), именовалось иштяками, в том числе так их называли ногайцы, чему в источниках мы находим много доказательств (Материалы по этому вопросу были проанализированы ранее. См.: [Исхаков: 1998. С. 114–174; Исхаков: 2019. С. 32–44]).

Поэтому-то, те представители клана кыпчак, которые оказались около 1430-х гг. на территории Казанского ханства в составе Орды хана Улу-Мухаммеда, временами могли именоваться не только «служилыми тарханами», но и «служилыми татарами». Ещё один весьма показательный пример такого рода приводят и авторы тома «Кыпчак», когда в 1619 г. при пожаловании поместья Килею Монашеву и Ишею Хозяшеву, те были названы «служилыми татарами» [История башкирских родов: 2019. Т. 34. Ч. 1. С. 187].

Действительно ли представители клана кара-кыпчак находились в составе Казанского ханства? Однозначно, да, на этот вопрос можно ответить утвердительно.

Кое-какая информация об этом сохранилась в генеалогии башкир рода кара-кыпчак клана кыпчак. Эта генеалогия, начинающаяся от Лач бия, на третьем нисходящем от него звене – на звене Атагай бия, содержит приписку, что он является «отцом трех тюбов Карый (т.е. Кара – Д.И.) кыпчака», а затем его внук по имени Сайкан би отмечен не только основателем поколения (*нэсел*) «сайкан», но и тем человеком, который умер «оставшись в Казани» [Башкирские шежере: 1960. С. 102]. Эта информация явно относится к периоду существования Казанского ханства и перекликается с данными о владении потомками Монаша поместьями на территории Казанского уезда в начале XVII в. На деле имеется и более прямое доказательство нахождения предков Монашевых и их родственников в Казанском ханстве уже в XV в. Речь идет о том, что в одном из вариантов родословной тарханов из д. Алькино (Гали авыл) имелись

строки о том, что «…отцу матери Миняша бея Гульбостану ханом Ибрагимом дано тарханство», поэтому «в нашем письменном <подтверждении> тарханства <указаны наш дед Миняш и отец бабушки Гульбостана> (в оригинале: «*...Минәш бәяненең <бәйнең> әнкәсе Гөлбостан атасы Ибраһим хан тарханлыгыны ул биргән... Безем тарханлык язуында бабамыз Миңәшнең вә янә әбиебез Гөлбастонның әтие*» На это родословие мы уже ссылались ранее (см.: [Исхаков: 2009. С. 7]).Так как казанский хан Ибрагим правил в 1467–1479 гг., упоминание в данном ярлыке Гульбостана как матери Миняш бея позволяет заключить, что эти сведения в хронологическом отношении соответствуют времени жизни Монаш бея из родословных – согласно им, как было указано, он жил в последней четверти XV в. Для проверки приведенных данных у нас есть ещё один источник – сохранился другой ярлык казанского хана Ибрагима, данный на этот раз сыновьям Гульбостан-ханум Мухаммед-Алию и Мухаммед-Азизу во главе с матерью «на тарханство», с примечанием, что они (скорее всего это относится к сыновьям) происходят «из рода ханов, из рода шахов, [из рода] Джанеке-султан» [История татар: Т. IV. 2014. С. 918]. И тут необходимо сделать одно пояснение.

Традиционно в татарских ханствах семьи правящих ханов вступали в брачные отношения с представителями родов карчабеков, образуя как бы одну аристократическую корпорацию (Об этом детальнее см.: [Шамильоглу: 2019]). Так было и в Булгарском вилаяте накануне превращения его в Казанское ханство: именно там при описании разгрома войсками Тимура сидевшего в Булгаре хана Абдаллаха (Габдуллы), такой известный татарский источник, как «Дефтере Чингиз-наме», применительно к его четырем «великим бекам» (*олуг бик*, соответствует крымскому *улубею*) также использует выражение «*асыл шаһзадәләр*» [Исхаков: 2013. С. 33]. При учете этого обстоятельства получается, что мать Гульбостан-хатун была замужем скорее всего за одним из казанских султанов (Джанек-султан). Хотя может быть и так, что сама Гульбостан-ханум происходила от брака дочери хана – принцессы, с карачабеком из клана кыпчак. В любом случае статус Миняш/Монаш бека был весьма высоким.

В итоге вырисовывается следующая картина ранней истории представителей рода Монаш бея – клановых вождей карачабейского племени (или его части) клана кыпчак, одного из 4-х личных племен (илей) рода хана Улу-Мухаммеда и его дяди хана Тохтамыша: история этого племени периода Казанского ханства ничего общего не имеет с той трактовкой, которая предлагается авторами тома «Кыпчак», полагающих, что находившиеся в Восточном Закамье и прилегающих территориях – в долине р. Ик «башкиры» из клана кыпчак, переселились в д. Кугарчин еще «до

Казанского взятия» будучи уже именно башкирами (См.: [История башкирских родов: 2019. Т. 34. Ч. 1. С. 119]. Этого никак не могло быть в том числе и потому, что после падения Казанского ханства данный клан явно оказался в составе Ногайской Орды, где он, естественно, был в числе ногайских илей (племен). Дополнительным аргументом на этот счет являются данные, записанные П.И. Небольсиным в середине XIX в.

Разбирая вопрос о башкирах южного – X-го кантона, он отмечает у них объединение «Джидиру» (*җиде ыру*) в составе следующих волостей: Кыпчак, Кара-кыпчак, Суун-кыпчак, Бусмыш-кыпчак, Чанким-кыпчак, Карагай-кыпчак, Тамиан-кыпчак. Но затем он приводит предание «кочующих на Тоболе киргизов», то есть сибирских казахов, в котором говорилось о том, что некогда, с «весьма давних времен, несколько семей киргизов кыпчакского рода… перешедших из Сибири через Урал…, вступивших в родственные связи с башкирцами и смешавшиеся с ними в один народ» и есть эти самые представители «Джидиру» [Небольсин: 1852. Ч. IV. Кн. I. С. 17]. Как видим, тут возникает новая линия поиска этнических истоков клана кыпчак, первоначально связанного с родом казанских и золотоордынских ханов Улу-Мухаммедом и Тохтамышем.

В действительности, состав Среднего жуза казахов, состоявший из кланов аргын, кыпчак, найман, кунграт, кирей и уак [Там же. С. 24], отражает их золотоордынское происхождение [Исхаков, Измайлов: 2000. С. 140–168; Исхаков: 2016. С. 94–122]. Ещё один факт, имеющий отношение к клану кыпчак и связанный с приведенным выше преданием сибирских казахов относительно выхода приуральских кыпчаков из объединения «Джиди ру» – из среды казахов, в некоторой мере противоречащий этому мнению, можно обнаружить в одной из новых работ казахских историков. В частности, они обратили внимание на атлас С. Ремезова (1673 г.), где в верховьях р. Тобола отмечена «земля Копчатская», расположенная южнее этнических территорий башкир, но не входившая до определенного времени и в состав Казахского ханства, являясь до нашествия калмыков скорее всего частью Ногайской Орды, причем проживая там как минимум с первой половины XVII в. или даже ещё раньше. Затем только эти кыпчаки вместе с ногайцами ушли на запад, или вошли в состав южных башкир и Казахского ханства (в последнем случае – лишь с 1670-х гг.).

Казахские исследователи видят в этих представителях данного клана «древних насельников Притоболья» (Подробнее см.: [Кузембайулы, Абиль, Алибек: 2022. С. 203–210], что вообще-то не исключено, но они уже в период Золотой Орды и после неё стали прежде всего этническим компонентом золотоордынских и постордынских татар. Хотя нетрудно понять,

что постепенно растворяющийся в постордынское время во вновь формирующихся этносах – волго-уральских татарах, ногайцах, башкирах и казахах клан кыпчак, в целом к XV–XVII вв. являлся в реальности потомками именно золотоордынских татар. Поэтому, когда в исторических преданиях казахов Сибири приуральские представители клана кыпчак связывались с переселенцами из числа «киргизов» (казахов) «кыпчакского рода» из Сибири (Притоболья), это надо больше воспринимать как фиксацию былого этнического единства разных групп потомков кыпчаков, расселенных к востоку от Волги – от Южного Приуралья до северо-восточного Казахстана (бассейна верховья Тобола). Об этом достаточно ясно свидетельствует наличие в составе казахов Среднего жуза не просто клана кыпчак, а рода кара-кыпшак [Кушкумбаев: 2018. С. 78–82].

В действительности объединение *едисан* (еди / җиде+сан) – «семь родов» существовало и в Ногайской Орде, где оно фиксируется уже с конца XV в. [Трепавлов: 2001. С. 141, 434–435]. Но его состав не совпадает с казахским объединением «жеты ру» – обычно у ногайцев группы едисан перечисляются эли (роды) *мангыт*, *маджар*, *келечи*, *кенегес*, *тогай*, *кишлик*, возможно, *канглы* [Там же. С. 437]. Из этого перечня *келечи* упоминаются ещё во время похода Тимура на Золотую Орду в 1394–1395 гг., скорее всего, в Предкавказье (см.: [Золотая Орда в источниках: Т. I. 2003. С. 303, 358]). В.В. Трепавлов высказал мнение, что эта группа представляла из себя присоединившихся в свое время к Мангытскому (Ногайскому) юрту «общин восточных кыпчаков», уточняя, что речь идет об «этнических реликтах домонгольских европеоидных кипчаков, вошедших в состав этих семи элей» [Трепавлов: 2001. С. 439]. С этим мнением можно согласиться и отметить, что до вытеснения калмыками объединения едисан на запад от Волги они занимали земли между Яиком и Эмбой, прикочевывая вначале XVII в. и под Астрахань. Когда в 1715 г. они были окончательно уведены в Крымское ханство, часть их скорее всего осталась на прежних территориях [Там же. С. 442–443]. Поэтому мы имеем различные части «*җиде ру*» в составе разных этносов – казахов, башкир, татар. Но нахождение у ставших в конце концов частично башкирами «семиродцев» только кыпчакских клановых образований подтверждает их первоначальное именно кыпчакское, точнее, восточно-кыпчакское происхождение. На этот счет имеется ещё одно весьма интересное подтверждение, на этот раз в эпических материалах, имеющих отношение к дастану сибирских татар «*Ак Күбәк*». Так как этот вопрос уже разбирался в наших прежних публикациях [Исхаков: 2021. № 4. С. 20–23; Исхаков, Закирова: 2022. Т. 10. № 3. С. 504–522], тут приведем лишь основные выводы, полученные при анализа данного дастана.

Дастан «Ак Күбяк» посвящен противоборству бия по имени Ак Кубяк с султаном Мангушем, сыном хана Кидана и благодаря тому, что через попавших в плен в ходе монгольских завоеваний XIII в. кыпчаков, оказавшихся в составе Мамлюкского Египта, это эпическое произведение оказалось отражено в хрониках ан-Нувейри (1279–1333) и Ибн-Халдуна (1333–1406), мы знаем, что Мангуш и его отец Кидан (подлинное имя – Котян) были из племени *дурут/дүрт* (в русских летописях – Тертеровичи), а их противник Ак Кубяк – из племени *токсоба*. Важно подчеркнуть, что согласно казахским генеалогиям, Ак Кубяк (*Ак Кобiк*) считался предком рода кара-кыпшак [Кушкумбаев: 2018. С. 80]. Как уже отмечалось, именно у этого рода у башкир уран был «Токсоба». Но у казахов род кара-кыпшак имел другой уран-*Ойбас*. Кстати, в татарском историческом сочинении «*Дәфтәре Чыңгыз-намә*» среди племенных вождей, которых Чингисхан одарил племенными атрибутами (дерево, птица, уран, тамга), фигурирует Кыпчак бий (вот откуда у представителей клана кыпчак, оказавшихся в составе башкир, родоначальник с таким эпонимом–именем), у которого уран звучал как «Тук Сыба» [Дәфтәре Чыңгыз-намә: 2000. Б. 19]. Кроме тамги – *тарак* (гребень), все остальные атрибуты у этого клана (дерево – *карама*, птица – *бөркет*) соответствуют атрибутам оказавшегося в составе башкир клана кыпчак. Несмотря на то, что Ибн-Халдун клан *дүрт* считал кыпчакским, а клан токсоба – татарским, оба они находились в составе домонгольских кыпчаков, просто в данном случае отражая разные их этнические истоки – племя токсоба скорее всего происходило из древних татар – правящего клана Кимакского каганата, из среды которого вышли и кыпчаки. Достаточно уверенно можно заключить, что племя токсоба первоначально находилось далеко на востоке – в бассейне Иртыша и возможно в районе Алтая, ибо дастан «Ак Күбәк» был известен и среди алтайских тюрок. Затем, как думается, это племя передвинулось в Северный Казахстан и Приуралье, иногда выходя и на провобережье Волги. Но в результате формирования Золотой Орды, восточные кыпчаки из Кимакского каганата (точное их наименование – кимаки/емеки) оказались одним из важных этнических элементов формировавшихся в этом государстве средневековых татар. Дальнейшая их судьба нам уже известна (О судьбе восточных кыпчаков детальнее см.: [Исхаков: 2018]). Единственно, что следует добавить, это сюжет относительно имени Монаш/Манаш из генеалогии Монашевых.

Как было показано, у ханского сына – сына Котяна, имя было Мангуш. Между тем, из этого имени легко получается вариант Монаш в случае придыхательного «һ» (как у башкир) вместо татарского «г/к». Поэтому, данное имя можно считать кыпчакским наследием (См. по этому

поводу: [Исхаков: 2021]). А наличие среди родоплеменных подразделений клана кыпчак у башкир рода Монаш, поэтому, может быть связано как с именем жившего в XV в. Монаша из генеалогий татар и башкир, так и с более древним предком клана *дүрт*, кстати, тоже татарского происхождения – племя *терат*, то есть, *терт/дүрт,* Рашид ад-Дин называет среди шести «татарских племен», бывших «известными и главными» и имевшими «войско и государя» [Рашид ад-Дин: 2002. Т. I. Кн. 1. С. 103].

Таким образом, мы проследили большой исторический путь, пройденный представителями клана кыпчак. В итоге выяснилось, что данная группа населения исторически тесно связана с кыпчакским миром, в свою очередь восходящем во многом к древним татарам и тесно связанными с ними кимакам, являвшимся восточной половиной кыпчаков. Именно эта группа кимакско-кыпчакского населения имела тесные связи с древними татарами из Центральной Азии.

Список источников и литературы

1. 400 лет по праведенному пути. Сохраняя вековые традиции. Алькино 400 лет (авт. и ред. Л.В. Бурмистрова). Похвистнево: ОАО «ИЧЦ», 2009.
2. Акты времени правления Василия Шуйского (1606 г. 19 мая – 17 июля 1610 г.). М., 1914.
3. Акчурин М., Ишеев М, Абдиев А. Эпоха татарских князей в Мещере (XV–XVII вв.). Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2021.
4. Архив РГО. Ф. 2. Оп. 1. Ед. хр. 187.
5. Әлмәт. Альметьевск. Казань, 2003.
6. Әхмәтҗанов М.И. Нугай Урдасы: татар халкының тарихи мирасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009.
7. Әхмәтҗанов Марсель. Ташка уелган гомерләр // Милли-мәдәни мирасыбыз. Самара өлкәсе татарлары (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән; җиденче китап). Казан: Г. Ибраһимов исем. ТӘСИ, 2015.
8. Башкирские родословные: вып. первый: Издание на рус. яз. Уфа: Китап, 2002.
9. Башкирские шежере. Сост., перевод текстов, введ. и коммент. Р.Г. Кузеева. Уфа: Башкирское кн. изд. 1960.
10. ГА Оренбургской обл. Ф. 6. Оп. 4. Ед.хр. 7850.
11. Дәфтәре Чыңгыз-намә. Казан: «Иман», 2000.
12. Документы и материалы по истории башкирского народа. 1574–1798. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2012.
13. Золотая Орда в источниках. Т. I. Арабские и персидские источники. М., 2003.

14. История башкирских родов. Т. 34. Ч. 1–3. Кыпчак (Сборник документов и материалов). Уфа: Изд-во «Китап», 2019.
15. История татар с древнейших времен. Т. IV. Татарские государства XV–XVII вв. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ. 2014.
16. Исхаков Д.М. Селу исполнилось 400 лет. О дате основания с. Алькино (Гали аул) // 400 лет по праведному пути/ автор и редактор Л.В. Бурмистрова. Похвистнево: ОАО «ИЧЦ», 2009.
17. Исхаков Д.М. «Остяки» Среднего Приуралья во второй половине XVI–XVII вв. Проблема этнической принадлежности // Иштяки: приуральско-сибирское пограничье. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. С. 32–44.
18. Исхаков Д.М. История рода Яушевых в средневековый период и кимакская проблема. Воронеж: ООО «Фаворит», 2018.
19. Исхаков Д.М. Между Булгаром и Казанью: Этнополитические процессы в Булгарском / Казанском вилайяте в 60–70 годах XIV – 40-х годах XV веков. Казань: Изд-во «Фән», 2013.
20. Исхаков Д.М. От средневековых татар к татарам нового времени (этнологический взгляд на историю волго-уральских татар XV–XVII вв.). Научное издание. Казань: Изд-во «Мастер Лайн», 1998.
21. Исхаков Д.М. По следам одного татарского дастана: в поисках исторических реалий в эпическом произведении «Ак Күбәк» // Туган җир. Родной край. 2021. № 4. С. 20–23.
22. Исхаков Д.М. Труды по исторической этнологии татарского народа. Т. I. Среднетюркская эпоха (X – начало XV вв.). Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016.
23. Исхаков Д.М. Тюрко-татарские государства XV–XVI вв. Казань: Татар. кн. изд-во, 2009.
24. Исхаков Д.М., Закирова И.Г. К вопросу о присутствии в Западной Сибири следов домонгольских кыпчаков (На основе анализа дастана «Ак Күбәк») // Золотоордынское обозрение. 2022. Т. 10. № 3. С. 504–522.
25. Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар (III – сер. XVI вв.) Казань: РИЦ «Школа», 2000.
26. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. М.: Наука, 1974.
27. Кузембайулы А., Абиль Е., Алибек Т. Сибирский улус и казахи: проблемы преемственности и исторической памяти. Костанай: Региональный ун-т им. А. Байтурсынова, 2022.
28. Кушкумбаев А.К. Сведения казахских шежере по истории средневековых кыпчаков // Средневековая история Дешт-и Кыпчака: меж-

дународная научная конференция. 13–14 сентября 2017 г. Павлодар: ТОО НПФ «Эхо», 2018. С. 78–82.
29. Небольсин П. Отчет о путешествии в Оренбургский и Астраханский край (статья первая)// Вестник РГО. 1852. Ч. IV. Кн I. СПб., 1852. С. 17.
30. ПДРВ. Ч. IX, СПб., 1793.
31. ПДРВ. Ч. VIII. СПб., 1793.
32. Писцовая книга Казанского уезда 1602 – 1603 годов. Публикация текста. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1978.
33. Писцовая книга Казанского уезда 1647 – 1656 годов. Москва: Ин-т российской истории РАН, Казанский гос. ун-т., 2001.
34. Плетнева С.А. Половцы. М.: Изд-во «Ломоносов». 2010.
35. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. 1. М.: НИЦ «Ладомир», 2002.
36. РГАДА. Ф. 1355. От 1. Ед. Хр. 1876
37. РГИА. Ф. 558. Оп. 2. Ед.хр. 295.
38. РГИА. Ф. 1350.Оп. 56. Ед.хр. 563. Ч. 2 «В».
39. Списки населенных пунктов Самарской губернии с алфавитным указателем. Состав. по материалам Самарского губстатотдела, согласно последней переписи. Самара, 1928.
40. Список населенных мест Самарской губернии, составлен в 1900 г. секретарем И.А. Протоповичем. Самара, 1900.
41. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2001.
42. Утемиш-хаджи. Кара таварих / Серия «Язма мирас. Письменное наследие. Textural Heritage». Вып. 4). Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017.
43. ЦГА РБ. Ф. И. 138. Оп. 2. Ед. хр. 80 «Окладная книга».
44. Шамильоглу Ю. Племенная политика и социальное устройство в Золотой Орде: монография. /Пер. с англ. яз. Ч.И. Хамидовой Р. Хаутала: отв. Ред. И.М. Миргалиев. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019.

ТӨБӘК ТАРИХЫ БУЕНЧА ФӘННИ МӘКАЛӘЛӘР

НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО КРАЕВЕДЕНИЮ

Ф.Ш. Хузин
А.З. Нигамаев

К ВОПРОСУ О ВОЗРАСТЕ ГОРОДА НАБЕРЕЖНЫЕ ЧЕЛНЫ

Аннотация: *В предлагаемой вниманию читателя статье рассматривается дискуссионный вопрос о возрасте города Набережные Челны. При решении данного вопроса авторы предлагают не ограничиваться лишь письменными источниками, а учитывать пока еще немногочисленные, но весьма показательные археологические материалы. Накопленный к настоящему временный археологический материал указывает на вероятность основания города волжскими булгарами в домонгольское время (не позднее XII – начала XIII в.).*

Ключевые слова: *Мысовые Челны, Чаллы, археология, топонимика, домонгольская эпоха, селище, городище, культурный слой, находки.*

Судя по некоторым сообщениям в средствах массовой информации, Набережные Челны (*тат.* Чаллы) – второй по величине город в Татарстане (да и в масштабах России один из крупных), готовится к юбилею – 400-летию своего рождения. В разные организации, в том числе и научные учреждения (Институт археологии им. А.Х. Халикова Академии наук РТ в том числе), начинают поступать письма от любопытных челнинцев с вопросом: неужели город с татарским названием основали русские? А не торопимся ли мы по настоянию некоторых местных краеведов официально закрепить за городом дату его возникновения – 1626 г. (естественно, с вполне ожидаемыми торжествами по поводу грядущего события)?

О времени возникновения г. Набережные Челны существуют разные версии. Местные краеведы во главе с А.Г. Дубровским [2007. С. 208 и сл.] и В.В. Ермаковым [2008. С. 66 и сл.] считали практически установленным возраст Набережных Челнов, относя его к XVII в. (впервые упоминается в русских источниках под названием «Мысовые Челны» в 1626 г.). Данная версия вошла и в «Татарскую Энциклопедию» [ТЭ: 2008. Т. 4. С. 331].

Другая группа краеведов, опираясь на предварительные выводы пока еще не до конца завершенных исследований археологов, ищут истоки города в болгаро-татарских поселениях с невыразительным культурным слоем, расположенных в районе Элеваторной горы. Попытку установить точную дату основания города (1171 г.), ссылаясь при этом на пресловутый «Джагфар тарихы» Ф. Нуретдинова, подлинность которого не доказана, следует считать неудачной.

Начало освоения древним человеком территории современного города относится к энеолитческому (медно-каменному) времени, которое датируется IV – началом II тыс. до н.э., хотя в ближайшей округе его имеются и более ранние памятники каменного века. В энеолите в окрестностях города располагались гарино-борские поселения с лепными прямостенными и округлодонными сосудами с органическими включениями в тесте. Большинство таких сосудов было украшено ямочным и гребенчатым орнаментом. На берегу Камы в песчаной отмели западнее Боровицкой рощи был обнаружен кремневый наконечник стрелы энеолитического облика размером 6×3,5 см. Наконечник, обработанный по всей поверхности с двух сторон, хранится в Музее археологии и истории Татарстана Елабужского института Казанского федерального университета.

На могильнике срубной археологической культуры бронзового века (XIII–XII вв. до н.э.), располагавшемся в ныне уже уничтоженной сосновой роще в 1,5 км к юго-западу от старого города, казанским археологом Е.П. Казаковым в 1968 г. были раскопаны 8 погребений [Казаков: 1972. С. 78–86]. Кроме того, на территории города обнаружены находки лепной керамики, правда, не из раскопок, а в виде подъемного материала во время разведок, датируемые первой половиной I тыс. н.э. [Археологическая карта: 1989. С. 31–32, № 202]. Выявлены также остатки селища, в сохранившейся части которого собрана лепная шамотная керамика, близкая к именьковской [Археологическая карта: 1989. С. 32, № 203]. У бывшей деревни Новые Гардали (ныне в черте г. Наб. Челны) располагался курган, в котором кладоискатели обнаружили золотые вещи предположительно I тыс. н.э. [Археологическая карта: 1989. С. 32, № 205].

Болгарские поселения в Восточном Закамье (восточнее р. Шешма и до р. Белая) появляются не в XIII–XIV вв., как считалось до недавнего времени [Фахрутдинов: 1975. С. 60], а еще в домонгольскую эпоху, скорее всего, в XII в., если не раньше. Немногочисленные болгарские памятники располагаются по левобережью Камы, в низовьях р. Зай, Ик, Сюнь, в левобережье р. Белая [Археологическая карта: 1989]. Среди них отметим поселение у д. Кызыл Чапчак (Красная Кадка) Нижнекамского района, достаточно полно исследованное казанским археологом Н.Г. На-

биуллиным [2004: С. 328–329; Набиуллин, Гариф: 2007. С. 24–31]. Многочисленный и богатый по содержанию материал из раскопок (лепная и гончарная керамика, изделия из черного и цветного металла, стекла, кости и камня) относится, по определению ученого, к домонгольскому времени (XII – первая половина XIII в.).

Вполне закономерно, что именно в это время, по мнению исследователей, появилось в устье р. Челнинки (*Чаллы елгасы*) болгарское селище, а на противоположном правом берегу, на высокой горе Мысовой (Элеваторной) – городище, существовавшие в XII–XIV вв. Селище было открыто в 1992 г. Е.П. Казаковым. Небольшое количество материалов домонгольско-болгарского времен[1], которые учитель истории из Наб. Челнов Н.М. Капленко в одной из своих научно-популярных публикаций безосновательно назвал «сомнительными» [Капленко: 1999. С. 142 и сл.], обнаружено в 1997 г. в процессе шурфовки на Элеваторной горе.

Действительно, в 1997 г. при финансовой и материальной поддержке Управления по делам молодежи при городской мэрии и администрации школы № 18 Набережных Челнов был создан археологический отряд из школьников старших классов и студентов-историков Набережночелнинского филиала КГПУ под руководством А.А. Багавиевой. Научное руководство исследований осуществлялось авторами статьи. Тогда целью исследования было определение месторасположения поселения, давшего начало городу, его характера, и, если удастся, времени возникновения. Были детально осмотрены месторасположения 9 уже известных археологических памятников в пределах города, в том числе 3 селища и 1 местонахождение золотоордынского времени. Но основное внимание было уделено исследованиям на Элеваторной горе. В пределах заселенной части мыса были заложены один небольшой раскоп (24 кв. м) и 11 шурфов. В ходе исследований был выделен нижний слой из плотной серо-коричневой супеси с суглинистыми включениями (серо-коричневый суглинок) мощностью 8–22 см и материалом «дорусского» времени.

Интересный комплекс находок дал шурф № 5 (2×4 м), заложенный рядом с мощеной дорогой по ул. Красногорская напротив дома № 34. В культурном слое шурфа и заполнениях двух ям обнаружены 3 фрагмента общеболгарской керамики (одна из них – ручка кувшина, полностью покрытая лощением), 1 фрагмент болгарской керамики из запесоченного теста (золотоордынская) и 3 фрагмента керамики, датированные временем Казанского ханства. Средневековые индивидуальные находки

[1] В «Татарской Энциклопедии» (2008: Т. 4. С. 331) автором статьи А.Г. Дубровским это селище отнесено к золотоордынскому времени (XIII–XIV вв.)

представлены свинцовой пломбой XIII–XIV вв., глиняным грузилом и 3 железными гвоздями «Г»-образной формы.

На этой же улице был заложен шурф № 6 напротив дома № 22. В отложениях плотной серо-коричневой супеси были обнаружены 4 фрагмента общеболгарской керамики красного и коричневого цвета. Преобладание хорошего обжига, широкое лощение и линейно-гребенчатый орнамент позволял вместе с найденными здесь двумя кованными «Г»-образными гвоздями датировать комплекс средневековых находок предмонгольским временем.

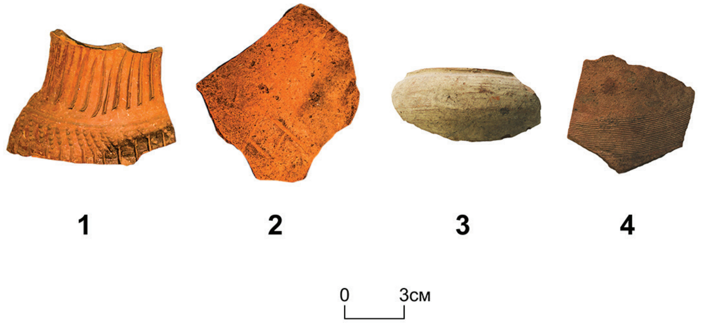

Фрагменты гончарной керамики домонгольско-булгарского (1, 2) и золотоордынского времени (3, 4) из шурфов Элеваторной горы (Наб. Челны).

Раскоп I площадью 24 кв. м был заложен у восточной стены дома № 17 по ул. Пролетная. В восточной половине раскопа сохранился слой серо-коричневого суглинка толщиной 5–8 см. С данным слоем связана яма № 1 довольно крупных размеров, уходящая за пределы раскопа. По своей конфигурации она близка жилищным котлованам болгарских поселений. Керамический комплекс раскопа представлен 6 фрагментами красноглиняной общеболгарской посуды, обломком чаши кашинного теста с двухсторонней бирюзовой поливой и фрагментом лепной, подправленного на круге плоскодонного горшка с примесью шамота. Раскопки 1997 г. показали, что на данной территории мыса присутствуют слой средневекового поселения с материалами позднедомонгольской, золотоордынской и, может быть, «ханской» эпох [Багавиева и др.: 1999].

В 2008 г. на Элеваторной горе работала Елабужская археологическая экспедиция под руководством А.З. Нигамаева. Недалеко от раскопа I 1997 г. было произведено более широкое вскрытие культурных отложений (36 кв. м). Среди материалов нижних слоев были обнаружены по два мелких фрагмента общеболгарской и «джукетауской» керамики. Единичные фрагменты общеболгарской желто-красной, хорошего обжига кера-

мики с лощением происходят из ямы № 2. Они по своим техническим характеристикам близки к керамике IV пласта (5 фр.) раскопа III, заложенной на ул. Красногорская напротив дома № 24. В заполнении ямы № 2 был обнаружен еще один фрагмент болгарской керамики. Исследования 2008 г. подтвердили результаты шурфовки 1997 г. о присутствии на Элеваторной горе хотя и немногочисленного, но все же материала более древнего, чем известная по письменным документам дата 1626 г. [Нигамаев: 2009]. Культурный слой изученных участков сильно разрушен в ходе хозяйственной деятельности более позднего времени вплоть до современности. Однако в том, что здесь с домонгольского времени существовало поселение, скорее всего, даже с укреплениями, не может быть сомнения.

Мы склонны объединять селище в низменной части р. Челнинка и поселение на Элеваторной горе (судя по топографии местности – городище-крепость) в единый комплекс. Скорее всего, именно этот комплекс получил впоследствии название *Чаллы* (от названия речки Чаллы/Челнинка). Заметим, что практически на противоположном берегу Камы, примерно в 20 км к западу от этого комплекса, еще раньше, на рубеже X–XI вв., возникло болгарское поселение – городище на высоком берегу и посад-пригород на берегу Тоймы, названное Алабугой [Нигамаев: 2005. С. 7 и сл.]. Оба поселения, кстати, имеют схожую топографию и планировку, обусловленную природными особенностями местности. Такую же планировку демонстрирует исторически известный город Джукетау, крепость которого расположена на правом крутом берегу Камы, а неукрепленный посад – через речку Килевку, впадающую в Каму [Хузин, Набиуллин: 1999. С. 90, Рис. 2 на С. 107; Набиуллин: 2011. С. 38 и сл.]. Подобную планировку обнаруживают многие другие болгарские города Нижнего Прикамья домонгольского времени (см. подробнее: [Хузин: 2001. С. 17–48], в том числе летописный Керменчук [Нигамаев: 2005. С. 36 и сл.].

Археологи считают, что при определении возраста исторических городов недостаточно выявить следы самого древнего поселения на его территории, необходимо проследить непрерывное развитие его до наших дней [Хузин: 2011]. Это означает, что на основании имеющихся у нас небольшого числа находок домонгольского времени (XII – начало XIII вв.) и эпохи Золотой Орды еще рано уверенно датировать время возникновения Набережных Челнов, ибо в нашем распоряжении пока мало материалов последующих эпох – Золотой Орды и особенно Казанского ханства. Эта лакуна должна быть восполнена. Вряд ли следует ожидать значительного увеличения археологических материалов в будущем, ибо вышеуказанные челнинские поселения практически уже уничтожены

временем, но продолжать обследование исторической части города мы считаем целесообразным.

В установлении времени возникновения Набережных Челнов важное значение имеют материалы топонимики. В Республике Татарстан и за ее пределами, например, в соседних Ульяновской и Самарской областях, т.е. на бывших землях проживания болгаро-татарского населения, зафиксировано более трех десятков географических названий (в основном, это деревни и речки, в том числе притоки Камы, Шешмы, Большого Черемшана) с древнетюркским названием *Чаллы*. Топоним (гидроним) *Челны/Чаллы* – безусловно, тюркского происхождения, на этот счет среди языковедов нет разногласий [Саттаров: 1971; Лапочкин: 2000; Гариф: 2004]. Русские жители, появившиеся в ходе колонизации ими районов Восточного Закамья, вряд ли дали бы основанному им поселению татарское название. Новые города, крепости и сельские поселения, основанные ими, непременно получали русские названия, что вполне естественно (см. Ивангород, Васильсурск, Козьмадемьянск и т.д.), а названия татарских населенных пунктов изменялись в некоторых случаях до неузнаваемости, приспосабливаясь к русскому произношению (с. Чыпчык ~ Чепчуги, Ташбилге ~ Тяжбердино; Питрәч ~ Пестрецы, Күн ~ Конь и т.д.).

Следовательно, искать истоки Набережных Челнов – города Чаллы в XVII в. и связывать основание его с русскими поселенцами, нет.

Мы отнюдь не отрицаем зафиксированный в письменных документах под 1626 г. факт прихода на это место группы русских мужиков (в числе которых в источниках упоминается и Федор Попов). Но ведь они могли поселиться на уже освоенном татарами месте, носящем название «Чаллы». Нам кажется, принципиально прав был известный краевед В.Ф. Лапочкин в своем утверждении о том, что «все населенные пункты с топонимом «Чаллы» по своему происхождению являются древними, болгаро-татарскими… чал – вершина горы у дунайских болгар» [Лапочкин: 2000. С. 244]. «Название Чаллы (производные от этого древнетюркского названия – Чална, Челна, Челнинка) объясняется учеными-топонимистами как «Каменка...»,– вполне справедливо замечает А.Г. Дубровский. Далее он ссылается на труды известных ученых-путешественников XVIII и XIX вв. П.Н. Рычкова и В.П. Семенова-Тянь-Шанского, писавших о Челнинке как «реке с каменными берегами» [Дубровский: 2007. С. 59–60]. Мы вполне согласны с утверждением А.Г. Дубровского о том, что г. Набережные Челны «получил свое название от этой скромной речушки» [Дубровский: 2004. С. 60, 191]. К слову, в России насчитываются сотни населенных пунктов, получивших свое название от названий рек (гидронимов), на которых они располагались. Заметим, что даже укрепленный городок, построенный

на нынешней Элеваторной горе в середине XVII в. (1650 г.), носил название «Чалнинская крепость» [Дубровский: 2007. С. 426], что полностью отвергает довольно распространенную версию некоторых краеведов, пытающихся увязать этимологию этого слова с челнами (лодками) первых русских переселенцев (из Елабуги?), основавших в 1626 г. селение Мысовые Челны. По нашему мнению, даже новый герб Набережных Челнов с изображением челна (лодки) с веслами служит утверждению в сознании горожан именно этой версии, что явно ошибочно.

Совместные исследования археологов, историков и языковедов, направленные на уточнение возраста города, следует, конечно, продолжать. Считаем целесообразным обсудить проблемные вопросы ранней истории Набережных Челнов на специальном научном симпозиуме с участием историков, археологов и лингвистов. Для нас важно установить хотя бы приблизительную дату основания древнейшего поселения, развитие которого привело позднее к появлению настоящего города в социально-экономическом понимании этого термина, т.е. города как центра ремесла, торговли, культурной жизни, а также административного пункта для жителей прилегающей сельскохозяйственной округи. Только после установления согласованной специалистами даты основания города можно вести речь о юбилейных мероприятиях по этому поводу.

Литература

1. Археологические памятники Восточного Закамья / Отв. ред. Е.П. Казаков. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КНЦ АН СССР, 1989. – 100 с.
2. Багавиева А.А., Нигамаев А.З., Хузин Ф.Ш. Отчет об археологических исследованиях в Набережных Челнах в 1997 г. Елабуга, 1999. – 22 л. + 30 илл.
3. Гариф Н. Чалый – значит седой // Сокровища культуры Татарстана. Историческое наследие. Культура и искусство. (Наследие народов Российской Федерации. Вып. 5). М.; СПб., 2004. С. 70–71.
4. Дубровский А.Г. Наш край: Нижнее Прикамье. Иллюстрированные краеведческие очерки. Казань: Идел-Пресс, 2007. – 864 с.
5. Ермаков В.В. Обращение к истокам: История Набережных Челнов и региона Восточного Закамья. Изд. 2-е, испр. и доп. Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 2008. – 468 с.
6. Казаков Е.П. Набережно-Челнинский могильник // Отчеты Нижнекамской археологической экспедиции. Вып. 1 / Отв. ред. О.Н. Бадер. М., 1972. С. 78–86.
7. Капленко Н. К вопросу о происхождении и возрасте города Набережные Челны // Аргамак. 1999. № 4. С. 142–145.

8. Лапочкин В.Ф. К этимологии топонима «Чаллы» // Борынгы Чаллы. Древние Чаллы / Отв. ред. Ф.Ш. Хузин. Казань: Изд-во «Мастер-Лайн, 2000. С. 238–244.
9. Набиуллин Н.Г. Исследования городища Кызыл Чапчак (Краснокадкинское) // Археологические открытия 2003 г. М.: Наука, 2004. С. 328–329.
10. Набиуллин Н.Г. Джукетау – город булгар на Каме. Казань: Татар. кн. Изд-во, 2011. – 143 с.
11. Набиуллин Н.Г., Гариф Н.Г. Археологические исследования городища Кызыл Чапчак («Краснокадкинское») в Нижнекамском районе Республики Татарстан (по материалам раскопа I) // Проблемы истории и культуры Волго-Уральского региона. Вып. 4. Историко-археологические исследования и музейно-краеведческая работа / Отв. ред. А.А. Бурханов. Казань, 2007. С. 24–31.
12. Нигамаев А.З. Болгарские города Предкамья: Алабуга, Кирмень, Чаллы. Своеобразие материальной культуры населения. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2005. – 228 с.
13. Нигамаев А.З. Отчет об археологических исследованиях на территории Элеваторной горы в Набережных Челнах в 2008 г. Елабуга, 2009. – 31 л.+ 56 илл.
14. Саттаров Г.Ф. Ни өчен шулай аталган? (Татарстан топонимнары). Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – 128 б.
15. ТЭ – Татарская Энциклопедия / Гл. ред. М.Х. Хасанов. Казань: Ин-т Татарской энциклопедии АН РТ, 2008. Т. 4. – 768 с.
16. Хузин Ф.Ш. Булгарский город в X – начале XIII вв. Казань: Мастер-Лайн, 2001. – 480 с.
17. Хузин Ф.Ш. К методологии и методике определения возраста булгаро-татарских городов // Алматы. История тысячелетия. Материалы Междунар. науч.-практич. конф. «Древняя и средневековая урбанизация Евразии: возникновение, развитие и возраст города Алматы». 17–18 ноября 2010 г. Вып. 3 / Гл. ред. К.М. Байпаков. Алматы: «Археол. экспертиза», 2011. С. 134–140.
18. Хузин Ф.Ш., Набиуллин Н.Г. Булгарский город Джукетау на Каме (по материалам раскопа III 1991, 1993 гг.) // Археологическое изучение булгарских городов / Отв. ред. Ф.Ш. Хузин. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 1999. С. 90–113.

Э.Г. Сайфетдинова

А БЫЛА ЛИ АЛЬТЕРНАТИВА ХАНАФИТСКОМУ МАЗХАБУ?

(о распространении в Золотой Орде шафиитского толка)

Исторически так сложилось, что татары исповедуют ислам ханафитского толка. Еще во времена существования Волжской Болгарии булгары исповедовали ислам ханафитского толка. Путешественник Ибн Фадлан, будучи сам шафиитом, отмечал этот факт в связи с тем, что услышал, как муэдзин призыв на молитву (икамат) произносил дважды согласно правилам ханафитского мазхаба [Путешествие: 1996. С. 31]. Все его просьбы о соблюдении правил религиозной практики в русле шафиитского толка, который практиковался в Багдаде, откуда он прибыл, остались так и не услышанными.

О привилегированном положении ханафитского мазхаба среди тюркоязычных народов свидетельствует и крупнейший литературный памятник XIII в. – поэма «Кысса-и Йусуф». Кул Гали во вступительной части воспевает лишь основателя ханафитского толка Абу Ханифу:

> Затем явился муж – познания исток
> Ислам украшен им, он в вере был высок
> Познать его дела из вас любой ли смог?
> Нугман, Сабита сын – так чтут его теперь [Кул Гали: 1985. С. 22].

Доказательством авторитета среди татар Поволжья мазхаба Абу Ханифы аль-Куфи является и большое количество религиозной литературы ханафитского толка, хранящейся в фондах библиотек Казани: «Имам Агзам Абу Ханифа фикхе акбар», «Абу Ханифа. Васыять Аби Ханифа», «Мухтасар ал-Кудури», «Бидаййа ал-мубтади» ал-Маргинани и др.

Однако известно, что в суннитском исламе нет какого-либо указания на превалирование одного мазхаба над другим, все они признаются равными. В период Золотой Орды изначально правители не настаивали на следовании какой-либо одной религии, пользуясь правилом веротерпимости, а тем более не требовали строгого следования в решении правовых вопросов определенному мазхабу. Но со временем, после укоренения ислама в Золотой Орде и включения его в ранг государственной религии, в решении вопросов правовой практики наряду с применением «имперского права» [Почекаев: 2016. С. 179] использовалось мусульманское судопроизводство (шариат) в рамках как ханафитского учения, так и

шафиитского мазхаба. О распространении учений маликиитского и ханбалитского мазхабов на территории Золотой Орды конкретных сведений мы не имеем, хотя они тоже имели место быть.

Немаловажную роль в распространении учения шафиитов на территории Золотой Орды сыграло, как нам кажется и установление дипломатических отношений с мусульманским миром в лице мамлюкского Египта, который сформировался на фоне поиска религиозной общности. Первые послания правителей двух стран: мамлюкского султана Бейбарса и золотоордынского правителя Берке, строились на призыве объединения во имя защиты ислама в борьбе против язычника Хулаку. Здесь важно отметить, что после падения Багдада в результате нашествия монголов в 1258 г., мамлюкский султанат стал центром мусульманского мира, в 1261 г. под власть султаната перешли исламские святыни Аравии – города Мекка и Медина.

В 1261 г. мамлюкский султан Бейбарс провозгласил себя правителем Египта и Сирии. При этом титул халифа Бейбарс принять не мог, так как не имел на него прав. Выходом из сложившейся ситуации стало провозглашение халифом Абуль-Аббаса ал-Мунтансира, который был представителем династии Аббасидов, правившей в Арабском халифате. Но вскоре он был убит, новым халифом стал ал-Хаким. Таким образом, в Мамлюкском султанате сложилось формальное двоевластие, хотя халиф фактически не обладал никакими полномочиями, а был скорее церемониальным лицом.

После смерти золотоордынского хана Берке исламский фактор в отношении двух стран стал ослабевать в виду того, что последующие правители в этом государстве вернулись к вере своих предков. Однако дипломатические отношения между странами не прекратились.

После вступления на золотоордынский трон Узбек хана религиозный фактор в межгосударственных отношениях с мусульманскими странами снова стал одним из основополагающих. Особенно это ясно отразилось на страницах средневековых арабских летописей, которые отмечали особую приверженность золотоордынского правителя Узбек хана к распространению ислама. В 1314 г. в Каир прибывают золотоордынские послы с письмом для мамлюкского султана, в котором наряду с поздравлениями о расширении земель мамлюкского султана (речь тут скорее всего идет о победоносной битве армии ан-Насира в Мардж ас-Саффаре) также подчеркивается что Узбек хан проводил жесткую политику в отношении исламизации ордынской элиты [Тизенгаузен: 1884. С. 163, 437]. Со ссылкой на Ибн Касира, арабский летописец ал-Асади сообщает: «закон мухамеданский (шариат – С.Э.) стал там выше всех (других) законов. Он (Узбек)

устроил себе мечеть соборную, в которой совершал пять (установленных) молитв» [Тизенгаузен: 1884. С. 446].

В 1323 г. золотоордынские послы, прибывшие к мамлюкам в Каир, привезли письмо, в котором запрашивалась религиозная литература богословов шафиитского толка: «Джами ал-усул фи ахадис ар-расул» Маджетдина Абу ас-Саадата бин Асира (1150–1210), «Китаб шарх ас-сунна» Абу Мухаммад ал-Хусейна бин Масгуда ал-Багави (родился примерно 433 г.х – ум. 516 г.х); книгу шафиитского правоведа ар-Равьяни – «Китаб ал-Бахр ал-мазхаб» [Амин аль-Холи: 2002. С. 37].

Первая книга «Джами ал-усул фи ахадис ар-расул» Маджетдина Абу ас-Саадата бин Асира (1150–1210) – это сборник хадисов, источниками которого стали общепризнанные сочинения «Муватта» Ибн Малика, а также «Сахих» ал-Бухари и «Сахих» Муслима. Автор сборника, Маджетдин Ибн Асир, был братом известного историка Ибн Асира, который описал нашествие монголов на Среднюю Азию, Волжскую Булгарию, Русь и другие земли. Его летописный труд «Камил фи-т тарих» на сегодняшний день считается одним из важных средневековых арабских источников. Что же касается биографических сведений о Маджетдине Ибн Асире, то известно, что его семья происходила из знатного арабского племени, когда он подрос, отправился в Багдад, где получил знания от видных ученых своего времени. Маджетдин Ибн Асир также занимал высокое положение при дворе знатного эмира города Мосула Муджахида ад-Дина Каймаза.

Второе сочинение – запрошенное ордынцами в Каире, известное в мусульманском хадисоведении – «Китаб шарх ас-сунна» Абу Мухаммад ал-Хусейна бин Масгуда ал-Багави (родился примерно 433 г.х – ум. 516 г.х). Это сборник хадисов, выбранных из авторитетных «Сахих»ов ал-Бухари и Муслима и сформированных согласно определенным темам. Его автор, Хусейн ал-Багави, родился в городе Бага. Когда ему исполнилось 17, уехал из Бага в г. Марваруз, где стал изучать все направления религиозной догматики и мазхабы, впоследствии став приверженцем мазхаба имама аш-Шафи'и. Свои знания по мусульманскому фикху он получил у шафиитского улема кади Хусейна ибн Мухаммада ал-Марварузи. Самым известным из трудов ал-Багави является толкование Корана «Маалим ат-Танзил», который более известен как «Тафсир ал-Багави». Также он является автором сборника хадисов «Масабих ас-Сунна», который затем стал известен вместе с дополнениями ат-Табризи как «Мишкат ал-масабих». Сборник хадисов «Масабих ас-Сунна» стал одним из основных источников религиозно-дидактического сочинения золотоордынской эпохи «Нахдж ал-Фарадис» (1358 г.). Автор «Нахдж ал-Фарадис» Махмуд ал-Булгари чаще всего ссылался на этот сборник хадисов в

первой главе сочинения, повествующей о жизни и достоинствах пророка Мухаммада. В фондах Научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского КФУ хранятся две рукописи «Масабих ас-сунна». Одна из них под номером 782-Т была переписана в Багдаде в 1358 г., другая под номером 747-Г в Египте в 1379 г. [Сайфетдинова: 2018. С. 65].

Третья книга шафиитского правоведа ар-Равьяни (ар-Руяни) (415 г.х. – 502 г.х.) – «Китаб ал-бахр ал-мазхаб», представляет собой сочинение по мусульманской юриспруденции (фикху). Фахр ал-Ислам Абу ал-Махасин Абд ал-Вахед бин Исмаил ар-Равьяни (ар-Руяни) являлся кади (судьей) шафиитского толка. Происходил из города Равьяна (Руяна), расположенного на севере Ирана. Он с целью обретения знаний и хадисов путешествовал в Бухару, Амаль, Нишапур, Мерв. При помощи главного кади Табаристана построил в городе Амале медресе, в котором преподавал основы мусульманской религии и фикха.

Более подробная информация о книгах, которыми интересовались в Золотой Орде, указывает на то, что несмотря на следования традициям мазхаба Абу Ханифы, религиозные деятели там также изучали и основы шафиитского толка. Однако об интересе к двум другим мазхабам – маликиитскому и ханбалитскому данных нет.

Основанием для заключения, что шафиитский мазхаб также был распространен на территории золотоордынского государства, может быть и то, что тогда были установлены тесные дипломатические связи Орды с мамлюкским султанатом Египта, в котором мусульманское судопроизводство в большинстве случаев осуществлялось согласно шафиитскому толку. Считается, что шафиитский толк зародился именно в Египте, здесь похоронен и основатель этого мазхаба имам Мухаммад аш-Шафии, мавзолей которого до сих пор сохранился в Каире. Многие ученые и богословы приезжали в Золотую Орду с целью распространения мусульманского вероучения, также и золотоордынские ученые отправлялись в Каир за поиском религиозных знаний, многие из них добивались звания шейхов и преподавали в каирских медресе. Поскольку большинство мамлюков по своему происхождению были тюрками, их язык, традиции и обычаи стали проникать в общественно-политическую жизнь Египта. Так, например, во времена правления в Египте мамлюков, имеющих тюркское происхождение, наряду с применением законов шариата также в правовую систему был включена и яса[1]. Как отмечал египетский ученый Амин аль-Холи: «Татары-мамлюки принесли с собой ясак, или Яса,– законы

[1] Яса́, Великая Яса (закон великой власти) – уложение Чингиз хана, которое он, по преданию, издал на великом всемонгольском курултае и которое постоянно подтверждалось его преемниками.

Чингис-хана, записанные, как говорят на стальных пластинах» [Амин аль-Холи: 2002. С. 34]. Такая правовая система была принята и в Золотой Орде. Это конечно вызывало некоторые опасения у мусульманских правоведов, которые отмечали этот период как кризис фикха, который «ограничил сферу действий фикха: по законам фикха решались только вопросы личной жизни людей и дела о выполнении религиозных обрядов» [Амин аль-Холи: 2002. С. 36]. Включение мамлюками в судопроизводство Ясы Чингизхана в некоторой степени завуалировало авторитет шафиитского толка в Египте. Некоторые мамлюкские султаны увеличили число кадиев – представителей четырех правовых школ, чтобы исключить необходимость главенства одной из них. В частности, султан Малик ан-Насир провозглашал равенство всех мазхабов на территории султаната и построил четырехунванное медресе, чтобы в нем располагались все четыре суннитские школы права. В Золотой Орде, как нам кажется, также не требовалось следование догматам какой-то определенной суннитской правовой школы.

Арабский путешественник Ибн Баттута, приверженец маликитского мазхаба, побывав в Золотой Орде в 1333 г. отмечал: «Весной 1333 г. соборной (пятничной) в городе являлась мечеть ан-Насира[1] (не сохранилась); ее имамом являлся шафиит Абу Бакр. Наряду с Абу Бакром в круг «отцов города» входили: старший кади ханафит Шамс ад-дин ас-Са’или, кади-шафиит Хидр, правовед-наставник ‘Ала’ ад-дин ал-Аси. [Крамаровский: 2014. С. 65].

Таким образом, уже тогда, несмотря на доминирующее положение ханафитской правовой школы, статус шафиитского мазхаба также был высок. Как отмечал М.Г. Крамаровский: «В столичном Сарае, судя по количеству мечетей с ханафитскими и шафиитскими кафедрами, их положение не было равновесно, поскольку соотношение составляло 12:1 в пользу ханафитской школы. Господство ханафитского мазхаба подчеркнуто повторяющейся несколько раз у Ибн Баттуты фразой: «Они (Кипчаки) ханафитского толку….». [Там же. С. 65].

Согласно М.Г. Крамаровскому: «В XIII в. господство религиозно-правовой школы Абу-Ханифы в тюркской среде опиралось на малоазийскую традицию, которую в XI–XII вв. принесли в Анатолию среднеазиатские тюрки-сельджуки. Успешному продвижению ханафитского права способствовала относительная терпимость ханафитов к доисламским традициям тюркской степи. Ханафиты достаточно лояльно относились к

[1] Скорее всего мечеть эта связана с именем мамлюкского султана Мухаммада ан-Насира, который поддерживал отношения с Золотой Ордой и даже заключил династический брак с представительницей элитных кругов чингизидов. (Об этом подробнее [Сайфетдинова: 2017]).

представителям других религий – христианам и иудеям, что было существенно для этно-конфессиональной ситуации как в городах Рума, так и городах Золотой Орды. [Там же. С. 66].

По своим позициям шафиитский мазхаб занимает серединное место между ханафитским, маликитским и ханбалистским мазхабами. В шафиитском мазхабе основными источниками признаются Коран и Сунна, однако в некоторых вопросах разрешается единодушное мнение или решение авторитетных лиц по обсуждаемому вопросу.

В поэме «Каландар-наме» Абу Бакра Каландара Руми, созданной в Золотой Орде, воспеваются достоинства всех четырех основоположников мазхабов. Абу Ханифу этот источник называет «предводителем мазхаба и религии Посланника (Аллаха), Аш-Шафии «предводителем и господином сподвижников», Ахмада ибн Ханбала «предводителем богобоязненных», имама ал-Малика «жемчужиной в море знания, Был этот муж деятельным [и] весьма кротким» [Абу Бакр Каландар Руми: 2017. С. 55–56]. Создатель сочинения «Каландар-наме» воспевал достоинства всех правоведов и призывал оказывать почтение к каждому из них.

В сочинении золотоордынской эпохи «Нахдж ал-фарадис» («Путь в рай», 1358) Махмуда ал-Булгари отдельные разделы второй главы посвящены описанию достоинств основателей четырех имамов. Имама Абу Ханифу автор наделяет эпитетом «имам агзам» – «величайший имам» и более подробно останавливается на биографических сведениях о нем (его принадлежности к табигыйнам[1], предложений о назначении на должность кади города Багдада и др.), а также описывает примеры из правовой практики. Описывая достоинства имама аш-Шафии, он рассказывал о том, что сам почтенный имам Ахмад Ханбал ходил в учениках у тогда еще молодого аш-Шафии, «шел позади его коня и держал попону» [Махмуд ал-Булгари: 2019. С. 299], халиф Харун ар-Рашид разрешал свои семейные проблемы у него. Махмуд ал-Булгари тем самым показывал, что еще в юности аш-Шафии обладал широкими религиозными знаниями и рассудительностью. Фасл, рассказывающий об имаме Малике б. Анасе, лишь на треть текста посвящен описанию достоинств Малика б. Анаса, остальное составляют коранические сюжеты о пророках Сулеймане и Ибра'име, что дает возможность полагать, что Махмуд ал-Булгари не обладал большими биографическими сведениями о нем. В десятом разделе второй главы он подробно останавливается на перечислении религиозности и благонравственности Ахмада ибн Ханбала. При этом важно

---

1 **Табиин** (араб. اَلتَّابِعُونَ) (вариант написания: **таби'ин**) (ед. чсл. таби'ий) – следующее поколение за сахабами. Поколение мусульман, которые были учениками и последователями сподвижников пророка Мухаммада (с.а.в.), непосредственно не общавшиеся с Посланником Аллаха.

отметить, что золотоордынский писатель и религиозный деятель Махмуд ал-Булгари не ставил целью популяризировать какой-то один мазхаб и его основателя и не призывал придерживаться идеологии конкретного мазхаба.

Таким образом, средневековые письменные источники указывают на то, что на территории Золотой Орды наряду с популярным ханафитским мазхабом распространение получил и шафиитский мазхаб. О популярности двух других мазхабов (маликитского и ханбалистского) каких-либо конкретных сведений нет, хотя при совершении судопроизводства, согласно шариату, скорее всего участвовали кади всех четырех правовых суннитских школ. Такая потребность в функционировании всех четырех правовых школ была предопределена вероятно правовой системой Золотой Орды, которая представляла собой симбиоз обычного права кочевников, системы норм права, регламентированной монгольскими правителями Яса, (ярлыки) и применением мусульманского права.

Литература

1. Абу Бакр Каландар Руми. Каландар-наме: избранное / Пер. с перс. И.Р. Гибадуллина, М.Р. Шамсимухаметовой; общая и научная редакция, предисловие, комментарии И.Р. Гибадуллина. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 1044 с.
2. Амин аль-Холи. Связь между Нилом и Волгой в XIII–XIV вв. Казань: Изд-во Иман, 2002. – 49 с.
3. Крамаровский М.Г. Ибн Баттута о тюркском исламе // Золотоордынское обозрение. 2014. № 1(3). С. 62–74.
4. Кул Гали. Сказание о Йусуфе. Казань, 1985.
5. Махмуд ал-Булгари. «Нахдж ал-Фарадис». Путь в рай. Перевод. Транскрипция. – Сокращенный перевод на русский язык И.Р. Гибадуллина, Э.Г. Сайфетдиновой, Э.Р. Галиуллиной; Транскрипция Ф.Ш. Нуриевой / Общая и научная редакция И.М. Миргалеева. – М.: Исламская книга, 2019. – 320 с.
6. Почекаев Р.Ю. Право Золотой Орды. Налогообложение. Придворный этикет и протокол // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. С. 179–196.
7. Путешествие Ахмеда-Ибн Фадлана на реку Итиль и принятие в Булгарии ислама // На стыке континентов и цивилизаций… – М.: Инсан, 1996. – 768 с.
8. Сайфетдинова Э.Г. Источники религиозной мысли в Золотой Орде (по материалам произведения «Нахдж ал-Фарадис» Махмуда ал-Бул-

гари): монография / отв. ред. И.М. Миргалеев. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2018. – 164 с.

9. Сайфетдинова Э.Г., Гамаль Абдель Рехем И.Х. Династический брак мамлюкского султана Египта ан-Насира и царевны Тулунбай по данным средневековых арабских летописей // Золотоордынское обозрение. 2017. Т. 5, № 1. С. 116–125.
10. Тизенгаузен В.Г. Сборникъ материаловъ, относящихся к исторiи Золотой Орды, Томъ I: Извлеченiя изъ сочиненiй арабскихъ. СПб.: Тип. Императорской Академiи Наукъ, 1884. – 564 с.

ФӘННИ-ПОПУЛЯР ЯЗМАЛАРДА ТӨБӘК ТАРИХЫ

КРАЕВЕДЕНИЕ В НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫХ ПУБЛИКАЦИЯХ

Дамир Таҗи

ТУГАН АВЫЛЫМ НИГЕЗЕНӘ АЛЫП КИЛГӘН СУКМАКЛАР

(Чирмешән районы Түбән Кәминкә авылына 300 ел)

Туган якка күзем төшсә, башым дин уйларым китә;
Йөрәк бәгърем яна башлап, түзәргә дәрманым бетә.
И аккош, син китәр булсаң, минем илгә җитәр булсаң,
Туганнарны күрер булсаң, сәлам әйтче син безләрдин...

Татар халык мөнәҗәтеннән

Уйланырга этәрә торган әлеге мөнәҗәтне автор очраклы рәвештә генә искә төшермәде. Авылда дөньяга килгән һәм читкә киткән һәр кеше туган авылын сагынмыйча калмый, хәтта шунда күп нужалар күрсә дә, инде шактый хәсрәтләр кичергән бу җиргә борылып карамыйм дип ант эчсә дә, барыбер күңеле белән булса да, туган авылына кайтып килә, аның урамнары, кырлары аша үтә, әби-бабасын уйлап юксынып куя.

Бүгенге көндә Түбән Кәминкә авылының 60–70% халкы туган җирендә түгел, ә төрле төбәкләрдә гомер итә. Алар салкын Себер, Оренбург якларына китеп тә яңа авылларга нигез салган. Әнә шулай авыл сыеклана, кечерәя һәм нигезләр коруга юл ачыла. Аларның күп санлы балалары, оныкларының да нәсел тамырлары авылдан булуына әллә ни исләре китми, шәһәрләрдә туганга күрә, ата-баба җирен ничектер үги дип кабул итә. Икенче яклап, ата-аналары үзләре дә туган җирнең тарихлары турында хәбәрдар түгел. Шундый күңелсез уйлар белән каләмгә тотынсам да, авыл тарихын өйрәнгән саен кәефем күтәрелә барды, үзем өчен дә, милләттәшләрем өчен дә яңа дөнья ачкандай булдым. Кәминкә гомуми татар тарихына бик нык бәйләнгән, аның аерылгысыз бер өлеше. Түбән Кәминкәнең дә горурланып сөйләрлек тарихы бар. Авыл нигезләнүгә 2024 елда 300 ел тула, шул гомердән бирле, бер кем дә аның тарихы турында бер кечкенә генә булса да җыентык язмаган. Әмма шулай да дөресен әйтик, бу вакыйгаларга кадәр

авыл тарихлары белән иң кызыксынган кеше, автор белән кардәшлек җепләре дә булган Әсгать Юныс улы Җамалетдинов, Түбән Кәминкәдә тирән тамыр җибәргән Бикмөхәммәт улы Даут нәселенең шәҗәрәсен төзегән (ревизия буенча Даут Тәкәев улы Бикмөхәммәт), матбугатта кайбер мәкаләләр дә бастырган. Бу шәҗәрә яхшы гына эшкәртелгән, аны Чирмешән төбәге тарихчысы Ясәви ага Шәмсетдинов архивта саклаган метрика дәфтәрләре белән документлаштырып, 2022 елда бер җыентык эшләде. Үземнең дә бу авыл турында күбрәк белү теләге кабынып китте, чөнки борынгы әби-бабаларым шул авылдан ич. Кармышта туган әбием Миннегаян Габделгаләм (1910–1997) кызының әнисе Гайнелмәган әбинең атасы – Кутәмә волосте старшинасы Шиһабетдин Хәбибуллин Түбән Кәминкәнеке, әнием Факиянең әтисе Әбүбәкер Мортазин да (1897–1942) Түбән Кәминкәнеке. Ул – авылда оешкан «Ирек» күмәк хуҗалыгының беренче рәисе. Биредә Мортаза, калач пешерүче Зиннур, Габделкәрим, Габдерәшит бабамнар яшәгән.

Авылның исеме гомер-гомергә Түбән Кәминкә дип аталган, рәсми кәнсәләрдә урысча Нижняя Каменка дип һәрдаим язып барганнар. Дөрес, авыл турында табылган беренчел документларда аның исеме Кәминкә (Каменка), «түбән» сүзе беркадәр вакыт узганнан соң өстәлгән. Ревизия кәгазьләрен тутыручылар аны Түбән Ташлык дип татарча язып тормаганнар, шул рәвешле Түбән Ташлык-Нижняя Каменка дигәне Түбән Кәминкә дип, татарча сөйләмгә яраклашып, халык теленә кереп киткән. Түбән Ташлык яки Түбән Кәминкә дисәк тә, ике исем дә бик матур яңгырашлы, күңелгә ятышлы, кайсын куллансак та, үзебезнең авыл исеме... Түбән Кәминкә – Олы Ташлык (Шушма елгасының сул кушылдыгы) инеше буендагы татар авылы. Чирмешәннән 25 чакрым төньякта. Якынча 1724–1730 еллар аралыгында нигезләнгән дигән билгеләмә дөреслеккә туры килә. Без моны 1745–1762 еллардагы ревизия мәгълүматларына таянып әйтәбез. Әлеге ревизияләр авыл тарихы турында иң беренчел чыганаклар. Аннан да борынгырак язмалар юк.

Авылдашыбыз Габдулла Салихның үз хисабына чыгарган 2013 елгы җыентыгындагы «Түбән Кәминкә авылына 1554 елда җиде мишәр нигез салган...» – дигән берничә җөмлә бернинди тәнкыйтькә дә сыймый, фактның кайсы чыганактан алынуы да әйтелмәгән. Китапта авыл тарихы да язылмаган. Анда Болгар, Алтын Урда, Казан ханлыгы чорларына кагылышлы төрле чыганаклардан алынган язмалар кергән. Шулай ук кайбер риваятьләрнең, телдән сөйләнгән имеш-мимешләрнең хакыйкатькә туры килмәве дә аермачык күренә.

Китапханәдә эшләгән Асия апа Гафиятуллина 1958 елларда авыл картларыннан авылга беренче күчеп килүчеләр турында язып алган риваять-

тә бирегә Югары Кәминкәдән качып килгән Габдерәхим белән Габдулла турында сүз бара. Имештер, «авылга ат караклары эз салган, алар шунда качып, үзләренең угры эшләрен башкарганнар»,– дип әйтүчеләр дә бар. Булмас димә, булгандыр. Риваятьләр чын хакыйкатьтән еаграк булса да, анда сер яшерелгән, еш кына мондый утырма хикәяләре чынга да ашып куя. Бу очрактагы риваять буш урында гына сөйләнелмәгәндер. Әлбәттә, узган гасырлардан килгән бу авазлар тарих киштәләрендәге язуларда күренми. Беренче күчеп килүчеләрнең Нижгардан, Алатыр өязеннән (хәзерге Чувашия Республикасы), Татарстан Республикасының Чүпрәле, Буа, Алексеевск районнарыннан булулары билгеле. Безнең төбәктә авылларның нигезләнүе 1731–1736 елларда яңа чик сызыгын төзү белән бәйле, һәм бирердән 1652 елларда ук Россиянең чик буе сызыгы (Закамская засечная черта) үтүе билгеле. Кармыш авылы тирәсендә Күтәмә ягыннан сузылган вал да шул хакта сөйли. Бу хакта төбәк тарихларына багышланган китапларда бик ачык итеп әйтелде, аны кабатлап тормыйбыз. Кәминкәгә ерак авыллардан килгәннәрдән кала, бирердәге чик буйларында хезмәт итүчеләрнең дә шунда төпләнеп калулары, гаиләләрен алып килүчеләр дә булгандыр. Әмма авылларның ревизия язуларында беренче килүчеләрнең чик буен сакларга яки төзергә килүләре турында ләм-мим бер сүз дә әйтелмәгән: «В деревне Каменке государственные служилые определенные к корабельный работе татары перешедшие из разных уездов»,– диелгән. Монда лашманчылар турында сүз бара. Күбесе авыр хезмәттән качып булмасмы дип һәм чукындырылудан куркып та туган авылларыннан чыгып киткәннәр. Әмма тәкъдирләрендә язылган «кара язмышлары» бирегә дә чабуларыннан өстерәлеп килгән.

1760 еллардан соң читтән керәшеннәр дә килеп урнашкан. Авыл турындагы язмалардан Д.А. Корсаковның 1908 елда чыккан «Сборник материалов по истории Казанского края 18 веке» китабында Түбән Кәминкәдә 1771–1773 елларда 137 татар һәм 15 чукындырылган татар яшәгәнлеге язылган (хатын-кызлар саналмаган). Тагын да борынгырак чорларга китеп карасак, хәзерге Чирмешән районы җирләре Нугай Урдасы биләмәсенә һәм Казан ханлыгына да кергән, иң әүвәле, Идел буе Болгарстаны да бу тирәләргә хуҗа булган.

1858 елгы ревизия язуларында Чистай өязе Иске Ибрай волостена кергән Түбән Кәминкәдә яшәгән 699 ир-атның һәм 704 хатын-кызның исеме язылган, җәмгысе – 1403 җан. Анда рус кешеләре дә яшәгән. Исемнәре: Яким Васильев, Егор Степанов, Андрей Семенов, Филипп Федоров, Никифор Иванов, Данила Борисов, Илья Гаврилов, Семен Тихонов, Герасим Андреев, Гаврила Михайлов. Боларны чик буе бетерелгәннән соң шунда төпләнеп калган солдатларның нәселен дәвам итүчеләр дип әйтеп

була. Моңардан тыш, авылда бер керәшен татары – Гафиятулла Иванов, отставкадагы өч татар, төрле сугышларда катнашкан солдатлар Мәһди Әхмәров, Насый Рәимов, Таҗи Әмиров яшәгән [ГАРТ. Фонд 3. Опись 3. Д. 387, 666]. Насый Рәимов метрикада «Насреддин Рәим улы 1780 елда туган»,– диелгән. Әтисе Рәим 1762 елгы ревизиядә күренә, 1838 елда вафат. Рәимнең атасы – Мостафа Рәҗәпов.

Өстә телгә алынган урыс кешеләренең нәселе авылда озак еллар яшәгән, кайберләре татарлашкан да. Ватан сугышына кадәр монда Жилиннар, Москвиннар, Ханжиннар, Картамышевлар һ.б. яшәгән. Бер керәшен татары, диелгән. Әйе, чыннан да, ул берәү генә, бәлки үз теләге белән керәшен булып калгандыр. Чөнки 1858 елда Түбән Кәминкә, Кармыш, Түбән Абдул һ.б. авылларда чукындырылганнардан саналган халык «отпавшие в Ислам» дип исәпләнгән. Бу хакта патша законы да булган. Әмма шулай да урыс православиесе әһелләре татар авылларында үз эшләрен туктатмаганнар, аның бер өлешен христиан дип санаганнар, законны белмәгән халыкны куркытып, алдалап, мәкерлек белән дә һәм җае булганда прәннек биреп тә үз якларына аудару өчен тырышлык куйган. Ләкин, үзләре язганча, «кире беткән татарлар ихтыярын» сындыра алмаганнар. Попларның итәк астыннан ут төртеп йөрүләре 1909 елларга кадәр дәвам иткән. Әгәр шулай булмаса, бу елда өч мәчетле авылның 36 йортында чукынганнар бар, дип язмаслар иде. Димәк, поплар бу татар авылының бер өлешеннән керәшен ясар өчен бик тырышкан.

Элеккеге заманнарда туучылар күп булган, шул ук вакытта медицинаның нәрсә икәнен дә белмәгән авылларда гади генә чирләрдән дә вафат булучылар бихисап. Дин әһелләре метрика дәфтәрләренә аларның исемнәрен зур төгәллек белән теркәп барганнар. Халык саны да яхшы гына артып барган. 1858 елда Кәминкәдә 1403 кеше яшәсә, 1859 елда халык саны 1426 га кадәр арткан, 241 йортта 713 ир-ат, 713 хатын-кыз яшәгән. Чагыштыру өчен: 1876 елда авылда 1608 җан, 1897 елда 1972 җан яшәгәнлеге мәгълүм. Бу вакытта авылда 1 янгын сүндерү машинасы булуын теркәп куйганнар. Машина дигәннәре су сиптерергә ясалган бер җайланма булса кирәк.

Халык арасында киң таралган тагын бер мәгълүмат. Кәминкә авылы 1773–1774 еллардагы Пугачев фетнәсе документларында очрый. Дөрес, Кәминкә дигән авыл башка төбәкләрдә дә булган. Пугачевчылар хәрәкәте Чирмешән районы аша да узган. Моны риваять яки уйдырма дип кенә әйтеп булмый. Авылларда Әшәлче поселогы ягыннан Түбән Кәминкәгә таба сугыш булган дигән хикәяләрне үземнең дә ишеткәнем бар. Әшәлче поселогының тау итәгендә ферма корылмаларына нигез казыганда кеше сөякләре, сөңгеләр, очлы тимерләр һәм ташлар чыгуы шул фетнәдә үте-

релүчеләрнең кабереме? Вакытында тикшерелмәгәнгә күрә, бу сорауга беркем дә җавап бирә алмый. Ә узган заманнардан килгән хәбәрне чынбарлык дип танырга туры килә: Иван Чернеев отряды Чирмешәннән 40 чакрым читтәге Каменка авылы тирәсендә хөкүмәт гаскәрләреннән булган полковник Хорватның җәза отрядына каршы сугышкан. Чернеев 31 гыйнварда Богырыслан ягына чигенә. Безнең җирле халыкның бу сугышка катнашып китүе билгесез, гомумән, бу хакта хәбәрләр юк. Анда райондагы Туймәт авылыннан бер кешенең катнашуы мәгълүм.

Авыл оешкан елларда административ бүленеш ягыннан Нугай даругасы Казан өязе составында саналган. Монда шуны да әйтергә кирәк, Казан өязе 1552–1920 елларда, ә Казан губернасы 1796–1920 елларда гамәлдә булган. Егерменче гасыр башында авылда 3 җәмигъ мәчете, мәдрәсәләр эшләп торган, гадәттә җирле халык игенчелек һәм терлекчелек белән шөгыльләнгән, крестьяннарның бер өлеше төрле хезмәткә читкә йөреп, гаиләсен караган. Авылда тегермән, ярма яргыч, 3 кибет булган. Әлеге чорда имана җирләре 1829 дисәтинә тәшкил иткән. Бу җир генә халыкны канәгатьләндерә алмаган. 1920 елларга кадәр авыл Казан губернасының Чистай өязе Күтәмә волостена (татар телендә олыс) кергән. Күтәмә волосте 1860 еллардан соң оешкан. Моңарчы Иске Ибрай Лашман волостена буйсынган. Кайбер кискен хәлләрне Әккәрәй авыл җәмгыяте старшиналары караган. 1920 елдан соң Түбән Кәминкә – ТАССРның Чистай кантонында. 1930 елның 10 августында Беренче Май район үзәге буларак рәсми игълан ителгән. Иң кызганычы, Түбән Кәминкә авылында район үзәге оештыруны башлаучылар хакында бернинди мәгълүмат тә сакланмаган. Техник яктан бик уңай булу сәбәпле, район белән идарә итү, элек Самара губернасына кергән Чирмешән бистәсенә күчә. Моңа кадәр күп кенә рәсми эшләр элеккеге гадәт белән Чистай кантоны Күтәмә бистәсендәге волисполком аша хәл кылынган.

РСФСРның Югары Советы Президиумы указы белән Беренче Май районы 1963 елның 4 гыйнварында бетерелә. Районның күпчелек авыллары Лениногорск, Әлмәт, Октябрь районнарына һ.б. бүленә. Түбән Кәминкә 1963 елның 1 февраленнән 1965 елның 12 гыйнварена кадәр Лениногорск районы составындагы Кармыш авыл Советына буйсындырылган: Кармыш, Түбән Кәминкә, Иншар, Саклык, Әшәлче (Яшәүче) һәм Братство поселоклары. 1965 елның 12 гыйнварында РСФСРның Югары Советы Президиумы Чирмешән районы төзелүе турында карар кабул иткән. Өстә телгә алынган авыллар шул ук Кармыш авыл Советына караган. Колхозлашу елларында «Ирек» исеме алган, соңыннан «Татарстан» колхозы. Бу исем баштан ук 1924–1926 елларда Түбән Кәминкәдән аерылып чыккан Иншар поселогы колхозыныкы булган. Иншар поселогы

гының әүәлге исеме – Батрак. Күрше-күләндә яшәгән халык Иншарны еш кына Асташкы поселогы дип кенә атаган. Чөнки шунда гына, инешнең икенче ягында Осташкин починок исемле мохша тегермәнчеләренең 4–5 йортлык авылы булган, соңгы йорты 1943 елларда сүтелгән. Иншар 1958 елларга кадәр Түбән Кәминкә авыл Советына караган (аннан соң Кармыш авыл Советы), хуҗалык саны 20–22 дән артмаган. Бирегә беренчеләрдән булып йорт салган кешеләр – Ширияздан, Әбүбәкер, Шәймәрдан Мортазиннар.

Авыл тарихларын язганда күрше авыллар тарихына да күз салып үтү тиешле. «Югары Кәминкә авылы 1710 елдан билгеле»,– диелгән Татар энциклопедиясендә (Казан – 2002, 574 б.). Бу ялгыштыр дигән шик бар. Моңа ачыклык кертү өчен икенче-өченче яки, әгәр булса, беренче ревизия язуларын карап чыгарга кирәк. Бу авылга багышланган хезмәтләрдә дә ревизия дәфтәрләре искә алынмаган. Шул ук энциклопедия (1999 елгы басма) Яшәүче (Әшәлче) поселогын 17 гасырда нигезләнгән, дип язып чыкты (соңыннан дөресләнде). А.П. Семайкинның Күтәмәгә багышланган китабында «авыллары 1704 елда нигезләнгән»,– дип әйтүе дә дәлилсез. Күтәмәгә 1726–1728 елларда беренче булып ике татар кешесе килүе документлар белән раслана, әмма алар анда төпләнеп кала алмый...

Статистика мәгълүматларында авылда яшәгән халык саны: 1782 елда – 152 ир-ат (хатын-кызлар исәпләнмәгән), алга таба хатын-кызларны да исәпләп, 1859 елда – 1403 кеше, 1897 елда – 1972 кеше, 1908 елда – 1532 кеше, 1915 елда – 2541 кеше, 1920 елда – 2205 кеше, 1926 елда – 861 кеше (ватандашлар сугышы һәм ачлык елларда халык саны бик кимегән), 1949 елда – 773 кеше, 1958 елда – 873 кеше, 1970 елда – 1098 кеше, 1979 елда – 889 кеше, 1989 елда – 583 кеше, 2002 елда – 519 кеше, 2011 елда – 505 кеше. Иң зур проблема чәчүлек җирләре җитмәүдә булган. 1858 елда җан башына 3–4 дисәтинә җир туры килгән, ә 1906 елда ул 2,1 дисәтинәгә калган. Бу елда авылда 413 гаилә яшәгән, шулардан 9 гаилә җирләрен арендага биреп, авылдан вакытлыча китеп барганнар. Аз җирле әлеге хуҗалыкларда, Столыпин реформасына таянып, 1908–1910 елларда Себергә бәхет эзләп китүчеләр була. Алар Төмән өлкәсенең Яркәү (Ярковский) районында Аккүл (Юрты Дулепино, элек Тубыл губернасында) авылын төзегәннәр, кайберләре янәшәдә себер татарлары яшәгән Озерное-Күлавылына (документларда Юрт Озернинских Ялуторовского уезда Тобольский губернии) барып нигез корган. Бүген дә биредә кәминкәлеләрнең нәселен дәвам итүчеләр бар. Безнең яктан монда кунакка барып килүчеләр дә булды. Авылның иске мәчете дә бар, күлендә аккошлар йөзә, һәр җирдә иркенлек, матурлык күзгә чалына. Кайсы ягы беләндер безнең якларга да охшаш.

Кәминкәгә каяндыр, кайсы елдадыр җирсез 10 гаилә килеп төпләнгән, дигән хәбәрләр ишетелә. Тамак хакына алар баерак кешеләргә ялланып эшләгәннәр, ярдәмче булганнар, төрле һөнәрләр белгәннәр, якынтирә авылларда да алар хезмәтенә ихтыяҗ булган. Оренбург далаларына 1870 елларда күчеп киткән кәминкәлеләр дә игътибардан читтә калмады.

1904–1905 елларда рус-япон сугышында Кәминкәдән катнашучылар турында мәгълүмат табылмады. Ә менә Беренче бөтендөнья һәм Ватан сугышында катнашучыларның исемнәре табылуы – зур истәлек.

1920 елда «Кара бөркет һәм игенче» («сәнәкчеләр» дип билгеле) фетнәсе була. Совет власте хөкүмәткә дип крестьянның орлыкка дигән запасына кадәр тартып ала. Халык баш күтәрә. Фетнәчеләрнең кансызлыгы Әккәрәй, Бәркәтә, Түбән Кармалка, Чирмешән авылларында зур фаҗигаләргә китерә. Соңыннан анда катнашучыларның үзләрен дә үтә рәхимсезлек белән үтерәләр, төрмәләргә озаталар. Кәминкәдән дә бу хәрәкәткә кушылучылар булган. Совет властеның гаебе белән илдә 1921 елгы ачлык башлана, ел бик коры килә, халык күпләп кырыла, аларның исемнәрен дә язып бармаганнар. Мәетләрне берничә урынга, чокырларга ташып җирләгәннәр. Авылдан чыгып киткәннәренең дә күбесе юлда үлеп беткән. Халык нәрсә туры килсә, шуны ашаган, урлау һәм үтереш очраклары да булган. Хәтта үлгән хайван сөякләрен тегермәндә ваттырып-тарттырып, шуннан он ясап, ризыкка кулланганнар. Америка администрациясе ярдәме Түбән Кәминкә авылына да килеп җиткән, ризыклар кулга тапшырылмаган, беренче чиратта балаларны җыеп туендырганнар. 1919 елда чәчкән уҗым 1922 елда гына аннан-моннан шытып чыккан. Бу елларда кар да аз яуган. Ә менә 1922 елның февралендә ишелеп кар яуган. Кар урыны-урыны белән йорт, капка түбәләрен күмеп киткән. 1923 елда кайбер яшьләр Казанга укырга киткән; 1928 елда мәктәп бинасы салынган, 1929 елда хастаханә төзелгән, авыл эчендә, дөресрәге, авылның Иншар поселогына чыгып киткән ягында...

1930 еллардагы күмәкләшү чорында башланган репрессияләргә зур игътибар бирдек. Барысы да документтагыча язылды, үзебез уйлап чыгармадык. Әлбәттә, биредә 60–70 елга сузылган совет дәвере, колхоз тормышы аерым хезмәт язуны таләп итә, без аерым елларга гына тукталдык.

Бөек Ватан сугышы дәвере үзе генә дә аерым бер китап дәрәҗәсенә җиткерелде. Моңарчы билгеле булмаган исемнәр, солдатларның һәм тылда колхозда эшләүчеләрнең каһарманлыклары, кайберләренең күмелгән урыннары билгеле булды. Гаяз Мостафинга герой исеме бирү турындагы документлар музейга тапшырылды, Алтын йолдызы Кызыл Байрак орденына алыштырылган. Сугыштан соңгы тормыш, яшәеш... – барысы турында да яздык.

Зират – адәм баласының мәңгелек йорты

Түбән Кәминкәнең дүрт зираты авылның элек-электән бик зур булуы турында сөйли. Центральная урамында зур зират бар. Ә элеккеге хастаханәдән ерак түгел урында, инеш буена терәп салынган зиратта мәҗбүри чукындырылганнар җирләнгән, дип сөйлиләр, анда исемсез гади ташларны күпләп күреп була. Ул ташларга язу төшерелмәгән, адәм вафат булгач та, кабер тапталып югалмасын дип, каян туры килә, шундагы ярдан куптарылган гади ташларны бастырып куйганнар. Алар төрле калыпта, очлылары, өч-дүрт почмаклылары бар, ягъни чокып язу төшерү өчен ташларның эшкәртелмәвен абайлау катлаулы түгел. Бередә, бу зиратның бер башында җирле хастаханәдә вафат булган төрле милләт кешеләре җирләнгән, дип тә әйтәләр, татарлар ул җиргә күмелмәгәндер. Каберлекләрне аерым бүлеп калдырмаганнар, кайда урын бар, шунда казып җирләгәннәр. Ачлыктан һәм тиф, бума кебек йогышлы авырулардан үлүчеләрне дә шунда җыйганнар. Алар шул хәтле күп булгандыр дип әйтеп булмый. Ни өчен үлгәннәрнең гәүдәләрен туган җирләренә алып китмәгәннәр? Бәлки йогышлы авыру таралмасын дип, мәетләрне хлорлап күмгәннәрдер. Өлкәннәребез әйтүенчә, Күтәмәдән һәм башка урыс-чуваш авылларыннан мондагы каберлекләргә зыярәт кылырга йөргәннәр. Бу халыкларда үз гореф-гадәтләре буенча, кырлар аша мәет алып кайту начар хәл саналган, имештер, авылга үләт, төрле бәла-казалар, бәхетсезлекләр килә, дип тә уйланылган. Әмма динсез яшәгән совет чорында хорафатларга ышанучылар булдымы икән? Халык хәтерендә бик сәер хәлләр дә сакланган. Мәсәлән, Борис Николаев хатыны Ольга Кәминкә хастаханәсендә шәфкать туташы булып эшләгән. Балалары үлеп, шунда җирләгәннәр. Ниндидер вакыттан соң кабердән баланың җәсәден алып, Күтәмәгә күчермәкче булганнар, ләкин табут һәм бала да юк, имеш. Ышануы да авыр, кеше куркытыр өчен уйлап чыгарылган уйдырма кебек, әмма, булмас димә... Аңларга акыл җитмәгән нәрсәләр бу дөньяда гел очрап тора. Монда шулай ук кайсыдыр елда хастаханәдә тифтан үлгән Лотфулла бабайны җирләгәннәр (Әһлиулла исемле улы булган). Район хастаханәсендә дә биредә җирләнүчеләр исемлеге табылмады, ә алар булырга тиеш, һәм анда табибның соңгы заключениесе язылa бит. Тик мондый зур мәйданда хастаханә авырулары гына җирләнгән дип әйтү дөрес булмас кебек. Димәк, шунда, авылның башлангыч чорында ук кешелер күмелгән диярге була. Чыннан да, биредә керәшеннәр күмелгәнме соң? Монда совет чорында да берничә кеше генә күмелгән, ташларында язулар бар иле. Язулар дигәннән, эш болай: таш дип аталганы заманча шомартылган нәфис, дүртпочмаклы, калынлыгы 2–3 см булган 6 плитәдәге исемнәр. Плитәләр бастырып куелган, өсте ябулы тимер

корылмага беркетелгән. Салах бабай токымы монда җирләнгән нәселләренең исемнәрен истәлек итеп язып элгән. Иң соңгы күмелгән кешеләр 1955 ел белән чикләнә, башка исем-ташлар юк. Мисал өчен, исемнәрне күрсәтәбез: Салахова Хәдичә Сәлман кызы (1865–05.05.1955), Салахова Гишкури (Гыйшкынурый) (1885–28.02.1955), Салахов Минхәер, Салахов Сәлахетдин, Салахова Вәсилә (1918–1920), Шәмсетдин Миннехан улы. Зират озак еллар файдаланылмаган һәм хәзер дә анда кешеләрне җирләмиләр. Чыннан да, зиратның бу өлеше керәшеннәрнекеме? Саф мөселман Салаховларның керәшен зиратына нәсел-нәсәпләрен күмүләренә һич ышанып булмыйдыр, мөгаен. Алай дияр идең, керәшен дигәннәре дә чын керәшен булмаган, үз диннәрендә, үз гореф-гадәтләрендә яшәүләрен дәвам иткәннәр. Аннан соң Түбән Кәминкә, Кармыш авыллары керәшеннәре 1858 елларга кадәр ук «отпавшие в ислам» дип саналганнар. Иң кызыгы шунда, бу зиратны авыл халкы икегә, өчкә бүлеп карый. Монда күптән кешеләр җирләнмәгәч, бәлки сугышка кадәр, бәлки сугыштан соң, ике зират арасында берничә йорт төзелгән – Әкрәм Гарифуллин, Әхтәм Шәйдуллин һәм Әмин Вәлиевләр шул урында гаиләләре белән гомер иткәннәр. Ни өчен шундый урынга йорт төзүләре дә аңлашылып бетми. Әлеге урыннарда кеше сөякләре чыгу очраклары да булган. Димәк, башка җайлы урын булмагандыр. Бу җир, бигрәк тә зират тирәсе әллә ни кызыгырлык урын түгел. Фаразлар буенча, Әхтәм абзыйлар бакчасы белән ике каберлек арасында элек әвен базы булган. Анда вакытлыча бөртекле культураларны саклаганнар, соңыннан суктырганнар. Тифтан яки ачлыктан үлүчеләргә кабер казып өлгерә алмау сәбәпле, аларны 1920–1923 елларда шушы базга җирләгәннәр. Бөтен гаиләләре белән үлүчеләр дә булган. Шундый урын авылны икегә бүлүче инешнең икенче ягында, Заречная урамы артындагы зиратта да булган. Монда да яңгыр юган, мүкләнгән исемсез ташлар бар. Әхтәм Шәйдуллин белән Әмин Вәлиевләр йортлары арасында шактый зур аралыкны һәркем күреп белә. Керәшен зираты шунда дигән фараз дөрес түгелме икән? Центральная урамы артында тагын бер зират бар, мәйданы шактый зур күренә, кайсыдыр елда киңәйтелгән, алар да борынгы, шундый ук төрле калыптагы исемсез, кечкенә һәм зур ташлар еш очрый. Бу зиратларны аерым карап, тәртиптә тотучылар юк. Һәр урам ел саен өмә оештырып, гамәлдәге зиратларны чистарта, әрвахларның туганнары да монда еш килә, догалар укыла. Зират эчендә аерым зират кебек күренешләр күзгә чалына, ягъни бер нәсел үзенең кешеләрен элек-электән гел бер урынгарак җирләп, тирәсен тимер рәшәткәләр белән әйләндереп алганнар, анда ерактан тәртип күренеп тора. Зиратларда җил яхшы уйный, алар икесе дә (Заречная) бераз калкулык өстендәрәк урнашкан, урыннары отышлы сайланган. Бу зиратларга бер-

ничә гасыр дәвамында мәрхүмнәрне җирлиләр, шул исәптән бүгенге көнгә кадәр. Бездәге зиратларда, башка авыллардагы кебек, гарәпчә язылган иске ташлар юк дәрәҗәсендә, шулай да берничәсен таптык. Заречная урамы ягындагы зиратта бер кабер ташы: «Мифтахетдин бин Сираҗетдин 1327 елда вафат, вә фи йәүмил әхәд рәҗәб сәнәти 1909», диелгән, бүгенге календарьга күчерсәк, милади буенча 1909 яки 1910 елга туры килә. Центральная урамы ягындагы зиратта иске язулы ике таш бар. Берсендә Түбән Кәминкәнең беренче мәхәллә имам-хатыйбы Мирхәйдәр Нуретдинов җирләнгән, ул 26 ел мулла булып торган. Текст: «Әгузү.. бисмилләһи... лә иләһә.. вафат милла Мирхәйдәр җан ибн милла Нуретдин улы, 1910 сәнә миляди, 12 август, 1327(8) ел һиҗри, шәгъбән ае...». Икенче таштагы язулар укылмады диярлек, әмма исемне чамалап була: «Габдуллаһ бин Гарифуллаһ Йомагыл улы», дип укырга мөмкин. Елында, уртада ике сигезле генә аныклана. Әгәр шулай булса, бу таш XIX гасыр азагында куелган, дип әйтеп була. Метрика кенәгәсе буенча, әтисе Гарифулланың яшәү вакыты 1832–1883 еллар. Ташы бик матур эшкәртелгән, зур да түгел, укылмаса да, матур язылган, каллиграфистның чокып язганда ташны бераз бозуы сизелеп тора. Ташның түгәрәкләп эшләнгән өлешенең уртасында, өске якта уеп ясалган кечкенә чокыр да бар. Анда су җыела, яки әз булса да шунда су коялар. Бу исә мәрхүмгә карата булган хөрмәтне дә һәм фани дөньяга булган мәхәббәтне дә белдерә кебек. Әнә шул чокырчыктан сайрар кошлар су эчкән. Язулы ташлар, гадәттә, хәллерәк һәм дәрәҗәлерәк адәмнәрнең каберләренә куелган. Әлеге ташларны бик борынгылар дип тә әйтеп булмый, зиратларда XVIII–XIX гасырга караган бер генә ташъязма да юк. Әлеге кабер ташлары – 1917 елгы Октябрь инкыйлабына кадәр булган язма мирасыбызның матур бер үрнәкләре. Әлбәттә, совет чорының башлангыч дәверендә кабер өсләренә гарәпчә язулы ташлар куелгандыр. Вакыт узу белән сыйфатсыз йомшак ташлардагы язулар кар-яңгырлардан юылып юкка чыкканнар. Бүгенге көнгә кадәр бабаларыбызга ят булган кириллица графикасы татар зиратларында бер гасырлап файдаланыла. Ә бу инде көчләп тагылган икенче дөнья, икенче культура, бозылган милли исемнәр, төрле сурәтләр һәм пластик чәчәкләр, әмма бик «зәгыйфьләнгән» булса да, татарныкы әле. Зиратлардагы төрле ташларның әхлакый һәм мәгънәви эчтәлеге турында да күп сөйләп була. Авылда урам исемнәре дә бөек урыс телендә, һәркемгә яхшы таныш хәл, әмма моңа инкыйразга кадәр һич беркем кайгырмас.

Өстәге фаразлардан һәм өйрәнүләрдән чыгып шундый нәтиҗә ясарга мөмкин: иң беренче зират авылның кайсы ягында ачылуын әйтеп булмый, әмма иң беренчеләре Центральная урамы ягында булгандыр дип ышанасы килә, мөселманнарныкы һәм керәшеннәрнеке – аерым зират-

лар. Авылда беренче үлүчеләрнең исемнәре ревизия язуларында 1740 еллардан соң күренә.

Билал турындагы хикәягә аңлатма

Каләм! Кальбеңдә ни сер бар – гаян ит,
Килеп кичмешләр әхвәлен бәян ит.
Түгеп күз яшьләреңне бу кәгазьгә,
Ни моңлы уйларың бар – сөйлә безгә!
Бабалар кабре янында күңел зар,
Аталар рухының армандәсе бар...
Кара тупрак тулы мәзлум нидасы,
Алар кемдер?.. Алар кемнәр фидасы?

Дәрдмәнд

Центральная урамындагы зиратта Билал исемле кешенең җирләнгән урыны да билгеле, халык хәтерендә бу «шул кеше кабере» дип калган. Әгәр 1762 елгы ревизиядә язылган вафат булучыларны искә алмасак, бу монда күмелгән һәм исеме билгеле булган иң борынгы каберлек дип әйтеп булыр иде. Бүгенге чор нәселләре каберне чистартып, шунда истәлек ташы бастырып, «Билал» дип язып куйганнар. Янәшәсенә шул нәселне дәвам итүчеләр дә җирләнгән икән. «Билал – авылга нигез салучыларның берсе»,– дип әйтәләр. Билал нәселе – авылда бик булдыклы һәм танылган нәсел. Билал балалары Нотфулла, Сафиулла, Мотыйгулла, Гыйшкыруй, Могыйн исемле булган, дип хәтерләрендә калган.

Билал турында тагын бер хикәяне буыннан-буынга сөйләп килгәннәр: «Билал бабай тамыры әби патша Катерина заманыннан билгеле, ул Сәет батыр яугирләре төркемендә хөкүмәт гаскәрләренә каршы сугышып йөргән, хәзерге Алексеевск районыннан; Сәет явы тар-мар килгәч, үз авылына кайтырга куркып, икесе дә Гарифулла исемле кешеләр Түбән Кәминкәгә килеп урнашкан». Әлеге хикәядә берничә тарихи вакыйганың буталганы күренеп тора, тегеннән-моннан ишетелгән хәбәрләр бер дәверне генә чагылдыра кебек. Бераз ачыклык кертеп карасак, болай килеп чыга: Билал исеме әгәр әби патша (идарә вакыты 1762–1796 еллар) заманыннан билгеле булса, нәкъ шул чорда, 1773–1775 елларда Пугач яулары булуын һәркем белә. Авылына кайтырга куркып, безнең якларга Алексеевск районыннан килеп чыккан, имеш. Ул заманда шулай җан саклап, каңгырап, качып йөрүчеләр күп булган. Тарихи фактлар буенча, Пугачев командиры Иван Чернеевның Чирмешәннән 40 чакрым читтәге Каменка авылы тирәсендә патша гаскәрләре белән сугышуы билгеле. Беренче хикәядә Билалның авылга беренчеләрдән нигез салучылар рәтендә булу мөмкинлеге дә әйтелгән иде. Ләкин дәлилләр сүздә генә, чынбар-

лыкны яктыртмый. Билалны тагын да борынгырак баба дип карасак та, исеме иң беренче мөһим документ дип саналган икенче һәм өченче ревизия язуларында күренмәде. Ә менә Алексеевск дигәндә, ниндидер томанлы чынбарлык шәйләнә кебек. Шул районлагы Олы Тигәнәле авылыннан Кәминкәгә күчеп килүчеләр булган. Ә Сәет батыр (тарихта башкорт восстаниесе) яулары 1681–1684 елларда Нугай һәм Себер даругаларында кузгалган. Вахит Имамовның «Сәет батыр» повестенда (Яр Чаллы, «КамАЗ» нәшр., 1994 ел, 3–156 б.) бу баш күтәрүләр 1704 елның җәеннән башлана, дип язылган (Түбән Кәминкә авылының әле эзе дә юк). Димәк, Сәет батырны Түбән Кәминкәдә дә белгәннәр, ничектер хикәягә кереп калган бит. Сәет исемле яугирләр аннан да элгәререк булган. Мәсәлән, 1552–1557 еллар – Җансәет, Сарый-Батыр, Мәмеш-Бирде һ.б. җитәкчелегендә татар, мари, чуваш, мордва, удмуртлар урыс баскынчыларына каршы азатлык сугышы алып барган...

Бәлки Билалның ерак бер бабасы яки туганы Сәет батыр командасында йөргәндер дип тә фараз кылырга мөмкин. Билал бабайны ике яуның берсендә (Сәет батыр һәм Пугачев) катнашкан дип әйтеп булмый. Чөнки вакыт аралыгы шактый ерак. Хикәядә сөйләнгән вакыйгаларның Билалга бернинди дә катнашы юк. Авыл муллалары тутырып барган метрика китапларында еллар зур төгәллек белән язылган. XIX гасырда Сәет батыр яки Пугач яулары булмаган. Кабер ташына язылган Билал-Билалетдин 1835–1898 елларда яшәгән, хатыннары: Маһиҗамал Гатаулла кызы, Хәбибҗамал. Билалның этисе – Габделвәли Әхмәр улы. Габделвәлинең ир туганнары: Мәһди солдат һәм Габделҗәлил. Билал балалары: Бәдигөлкамал (1850), Могыйнетдин (1853), Фәхретдин (1855), Лотфулла (1856), Мотыйгулла (1865), Гатаулла (1873), Сафиулла (1870).

Могыйнетдин 1873 елда Мингаян исемле кыз белән кавышып, гаилә корган. Чистайдан кайтканда буранда адашып салкын тидергән, 33 яшендә үлгән, диләр, әгәр елы хак булса, 1886 елда вафат. Улы Мөбарәкша 1876 елда туган, хатыны – Әсма Габделкаюм кызы, никахлары 1896 елда теркәлгән. Мөбарәкша улы Мәгъсүм (1913) – Бөек Ватан сугышы ветераны, улы Азат Могыйнов (1959) әфган сугышында катнашкан. Исемнәр авыл мәчетләрендә имамнар язып барган метрика кенәгәләренә нигезләнеп бирелде.

Авылда язып алынган хәбәрләр буенча, Мөбарәкшаның кушаматы «моряк», кешеләр арасында дәрәҗәсе зур булган. Имештер, христиан дине әһелләре авылга бик еш килеп, чукынырга өндәп, халыкка «алтын таулары» вәгъдә итеп йөргәндә, аптыраштa калган кешеләр: «Морякнишләр, ул чукынырмы?» – дип, аңа караган. Ә «моряк» динен сатмаган, авылдашларына да поп тегермәненә «су ташырга» ризалык бирмәгән.

Мөбарәкша Могыйнов патша заманында авыл старостасы, таза тормышлы крестьян, совет чорында барлык мал-мөлкәтен колхозга бирсә дә, кулак дип гаепләнгән, әмма акланган, бераз колхоз рәисе дә булган. Үч алу нияте белән аның өстеннән бер авылдашы: «Элеккеге староста һәм кулак Могыйнов җыелышта советка каршы агитация алып барды»,– дип донос яза. Авылга кораллы кешеләр килеп, аны кулга алып, Чирмешәнгә илтеп ябалар. Иң кызыгы шунда, Мөбарәкша җыелышта катнашмаган, Чистайда булган. Бу хәлдән аны авылдашы Хатыйп Зыятдинов коткарган. Аның җыелышта булмаганлыгын документ белән раслап, совет концлагереннан коткарып кала. Шул кыска вакыт эчендә аның йорты да колхоз малына әйләнгән. Анда колхозга тимерче булып килүченең гаиләсен урнаштырганнар. Мөбарәкша гаиләсе белән Нәсибулла бабай йортында кыш чыга, ә яз айларында йортын кире кайтаралар. «Кулак Мөбарәкша» рәхмәт сүзе ишетмәсә дә, колхоз төзелешенә үзеннән өлеш керткән, төзелешне яхшы белгән, хәзергечә әйтсәк, прораб булган. Кагау тавындагы карьердан таш чыгарып, авылда 1927–1930 елларда хастаханә салганнар, таш нигез өстенә бура күтәргәннәр. Ул яңа бинасы төзелгәнче, 1970 елларга кадәр халыкка хезмәт иткән. Халыкка түләргә акча юк, ташылган ташларның күбесе кирәк булмагач, Мөбарәкша ташларның кубометрын 8–10 тиеннән алып, үзенә келәт салдырган, диләр...

Сүз уңаеннан тагын бер фактны искә алып китмичә булмый. Зиратта Билал исеме белән бәйле тагын бер кабер ташы бар. Өстәрәк сөйләнгән нәселгә бернинди дә катнашы юк. Таш шактый җимерелеп, ян-яклары яңгырлар белән юылып беткән, сыйфаты да әллә кем түгел, кирилл хәрефләрендә язылган исем дә бозылган. Кабердә Билалетдин (1870–1960) (ташта Билале сүзе генә күренә) улы Минхәер җирләнгән. Авылда нәселе яшәгәнлеге билгеле: Минхәер + Әбүбәкер + Алмаз + Фоат Минхәеров. Билалетдин – ясашный татар Гаделша улы.

Атамаларга нинди серләр яшеренгән?

Без халык хәтерендә калган атамаларга да игътибар иттек. Еш кына ул атамаларда нинди дә булса хәбәр яшеренгән була. Авылны икегә бүлеп, Олы Ташлык (Олы Кәминкә-Большая Каменка) инеше ага. Аны бүлеп, икенче якка чыгу урыннарын «таш кичү» дип тә әйткәннәр. Инешнең авыл уртасындагы ташлы урыннан үткән тирәләрне «Айгыр ташы» дип атыйлар. Монда зур ташлар очрый, элек алар тагын да күп булган, алар хуҗалык максатларында да кулланылган, аларны кисеп-ватып та алганнар, каберләр өстенә дә бастырылган. Ташлык инешенең югары очтагы өлешен «Кече елга» дип йөрткәннәр. Түбән очтагысына (колхоз фермалары ягында) «Сай елга» дигән исем биргәннәр. Ә Елховой авылына таба киткән су ермагын «Тирән елга», диләр. Аның башлангыч урыны «Кое

башы» дип атала. Җәйге кызу көннәрдә басуда эшләүчеләр шуннан су алган. Совет чорында Тирмән буасы, Яшелчә буасы булган, хәзер алар юк.

Авыл һәм инеш атамасы «таш» сүзе белән бәйләнгән. Урысча «камень» сүзеннән «кәминкә» сүзе ясалган. Күршедә генә авылның адашы Югары Кәминкә гөрләп утыра. Төбәк тарихын өйрәнүче Ясәви ага Шәмсетдинов бу атама буенча кызыклы фикер әйткән: «Шик юк, татар, мәҗүси чувашлар бергә яшәгән бу авылның исеме урысча булмаган инде: ул йә Кәмин(ә) – аулак, тыныч, яшерен урын мәгънәсе, яисә, йә Кәрмин(ә), Камәнгә (у), шундый кабилә, ыру исемнәре булганлыгы билгеле. Гарәп, фарсы, татар, чуваш телләрендә сөйләшкән, укый-яза белгән халыкта русларның каменка сүзенә аваздаш бер сүз дә табылмас микәнни?!» – ди. Монда тагын бер гыйбарәне искәртеп үтик. «Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге» китабында («Иман» нәшр., Казан – 1993, 223 б.) Кәминәнең ким, түбән дәрәҗәле, хур, яшерен дигән мәгънә белдерүе язылган. Урысча варианты тагын да кискенрәк яңгырый – ничтожный, позорный, скрытый. Әллә соң бу сүз көчләп чукындырылганнарга карата әйтелгәнме? Шундый кавемнәр безнең татар авылларында булган ич. Безнең тарих шул дәрәҗәгә төшкән ки (башка халыкларның тарихларын, диннәрен юкка чыгару өчен «өлкән абзый» бик тырышкан), һәр фаразда ниндидер код, тарихыбыз яшерелгән кебек, аны еш кына инкарь да итеп булмый. Тик шулай да, шәхсән үземнең, аксакал белән бәхәскә кермәстән, ике авылның да атамасы «таш-камень» сүзе белән бәйле дип әйтәсем килеп тора. Күрше авылның атамасы да документларга берничә калыпта кереп калган: Верхних Ташлов (Югары Ташлау, Ташлы); Каменный ключ (Ташлы Чишмә); Верхняя Каменка, Студёный ключ-тожь-Красный Яр-тожь (Югары Кәминкә, шулай ук Салкын Чишмә, шулай ук Кызыл Яр). Ясәви ага, төбәктә яшәгән халыкның авылларны башка исемнәр белән атавын да онытмаска кирәк, ди. Мәсәлән, Югары Кәминкәне тирә-як халкы Иске авыл, ди. Лашман – Яңавыл, Түбән Кәминкә – Түбән авыл, Сарабиккол – Әби авылы, Яңа Ибрай – Чәтрән һ.б.

Күрше Кармыш авылы белән Түбән Кәминкә авылы арасында Әләксий инеше бар. Бу шул тирәләргә хуҗа булган Алексей атлы сәүдәгәр исеме, ул шунда су тегермәне куйган. Түбән Кәминкә халкы тирмәнгә бик еш килгән, алыпсатарны шактый баетканнар. Шуның исеменә нисбәтле «Алексей тирмәне», «Алексей елгасы», «Әләксий елгасы», «Әләксий», «Урта тирмән» дигән атамалар халык сөйләменә кереп киткән. Әләксий тирмәненә алып төшә торган юлны «Чутыр юлы» дип йөрткәннәр, ул юл кыскарак һәм туры булган. Бу юлдан чутыр кушаматлы Идрис бабай Ивашкино авылына йөргән. Йөзе кара тутлы булганга шулай дигәннәр. Имештер, яшьләр шул юлдан чуаш авылына көмешкәгә чапкан.

Әләксий инеше белән Кармыш ягыннан килгән Сөлди (Сөлчә) инеше тоташкан урынны да «Әләксий кушылдыгы», диләр. Сөлди инеше сазлыклар аша еректан килә-килә ачык кояшта җылынып бетә, үзенә күрә сихәткә дә ия, диләр аны. Ә менә Әләксий инеше, киресенчә, чишмәләрдән туенганга күрә бик салкын. Ике инеш бергә очрашып кушылганнан соң, су үзлеге икенчегә әйләнә. 1935 елгы картада бу инеш «Күтәмә» дип бирелә, тегермән яки торак-амбар корылмалары, елга аша күпер салынганлыгы күрсәтелә (рабочий мост). Бәлки алар бу чорга инде юкка да чыккан булгандыр. Әләксий тирмәне, аның монда үзе һәм хезмәтчеләре, каравыл кунып кала торган урыс йорты булуы турында сөйләүче бик ачык дәлил бу. Күтәмә инеше (Кутеменка) элек безнең төбәктә волость (олыс) булып торган Күтәмә авылы эченнән диярлек килә. Күтәмә-Әләксий суына Юашка (Ивашкино) авылы ягыннан Шәрбән инеше дә туры килеп кушыла. Әләксий, Сөлди инешләре кушылган җирләрне Пекин–Мәскәү федераль юлы төзелеше кисеп үтә. Су агымы зур торбалар аша икенче якка күчерелгән. Сөлди, Күтәмә-Әләксий, Шәрбән инешләренең берләшкән сулары элеккеге Иншар поселогына 1–2 чакрым кала җирдәге Олы Ташлык инешенә кушылган урынны «Усия» дип бүгенге көнгә кадәр әйтәләр. «Усия» – урыс сүзе «устье», ягъни тамак, ике елга кушылган урын. Әләксий инешенең Күтәмә авылына кадәрге тармагын «Вахит инеше» дип тә йөрткәннәр. «Колхозлашу елларында кулак Вахит абыйны үтереп, шул инешкә ташлаганнар»,– дип сөйли халык. Бу фаҗигане икенче төрле дә сөйлиләр. Күтәмә авылына бара торган юл Шәрбән инеше аша уза. Вахитның атка тагылган тарантаста хатыны белән кемнәргәдер кунакка бармышы икән. Шул инешкә җитәрәк, ат нәрсәдәндер куркып, дулап китә дә, юлдан тирән чокырга барып төшеп, әйләнеп капланалар. Тарантас хуҗасы шунда җан тәслим кылган, һәм бу ямьсез урын «Вахит чокыры» атамасын да алган.

Олы Ташлык инеше – әйләнә-тирә мохиткә гүзәллек биреп торучы су чыганагы, ул вак балыкларга, сөлекләргә бай, урыны белән анда бака туйлары җырларын тыңлый аласыз. Бу инеш Югары Кәминкә поселкасы Кызыл Яр җирләрендәге сазлыклардан, җыелма сулыклардан һәм чишмә-кизләүләрдән туенып килә, анда коелар да булган. Түбән Кәминкә авылына җитәрәк Керкәле (Ибрай Каргалы) авылы ягыннан да чишмә суы Олы Ташлык инешенә килеп кушыла. Олы Ташлык 1980 еллар алдыннан юкка чыккан Саклык поселогы (Кармыш җирлеге) янында Шушма елгасына коя.

Күршедәге Кармыш авылы белән ике арада агучы Шәрбән (Олы һәм Кече Шәрбән) суына кадәр төшүче посадка (чәчүлек кырларын җилдән саклаучы агачлардан торучы калкан) халык сөйләменә «Кармыш посад-

касы» дип кергән. Аның тирәли сузылган юл Кармыш авылына килеп чыга.

«Шәрбән» атамасына аерым тукталып китик. Ул бик борынгыдан килгән сүз. Аксубай районында Шәрбән авылы, Шәрбән елгасы бар (Кирәмәт елгасының кушылдыгы). Әмма бездәге Шәрбән инеше ул яктан килми, бу сулыклар Югары Кәминкә белән Күтәмә авыллары арасындагы кырлыклардан һәм сазлыклардан саркып чыккан чишмәләрдән туена. Кем белә, элек су күп булган заманнарда бәлки ниндидер тоташлыгы булгандыр. Сүзнең шул тарафтан алынганлыгы яки шуңа бәйле булуы көн кебек ачык. Бу топоним бирегә ничек килеп эләккән, әйтүе кыен, моны ниндидер очраклылык дип тә әйтеп булмыйдыр, мөгаен, һәм Аксубай районына кадәр моннан шактый юл үтәсе. Шәрбән авылы 1680 елдан билгеле булса да, аның тарихлары тагын да ераграк гасырларга китә. Һәм, иң кызыгы, мондагы Шәһрибану чишмәсенә (гидроним), кыскартылган калыбы Шәрбән (ике иҗектән торган ойконим), имештер, 1100 еллап. Болгарда ислам динен рәсми кабул итүгә узган ел (2022 ел) шуның кадәр вакыт булуын һәркем белә. Ул гына да түгел, биредә бик күп археология истәлекләре табылган. Беренче һәм икенче Шәрбән шәһәрлеге, җирле халык телендә «кызлар капкасы», гомуми Болгар һәм монголларга кадәрге чор бу. Яки Идел буе Болгар дәүләтенә караучы 1–4 нче Шәрбән торлаклары, Шәрбән каберлеге...

Түбән Кәминкәнең эченә керсәк, элеккеге мәктәп янындагы тирән чокырны «Совет елгасы» дип йөрткәннәр, шул чорның истәлеге. Моннан елга аккан, хәзерге вакытта сазлыкка әйләнгән. Үз заманында шунда авыл Советы бинасы торганга шул исемне алган. Авылның бер башында Сәндерәле чишмә (кое) бар, астан караганда тау битеннән сәндерәдән аккан кебек су агып төшкәнгә шул исемне алган. Авылның икенче ягында Күкертле чишмә дан тоткан, тәме күкертле, анда төрле химик элементлар бар. Сәндерәле кое Югары Кәминкә ягына чыгып киткән якта тора, шул якны «Почта юлы» дип тә йөрткәннәр (совет чорында Югары Кәминкәгә барып почта алганнар). Аның каршысыннан ерак түгел, инкыйлаб (1917) елларына кадәр, Олы Ташлык инешендә бер бай буа ясаткан, имеш, ул дүртпочмак калыбында булган. Аның нинди максатларда кирәк булганын белүче юк. Бәлки ул анда тегермән куймакчы булгандыр. Буа озак тормаган, аны язгы ташулар бәреп киткән. Шул урыннар кипкәч, биредә иген киптергәннәр. Авыл эчендәге Мингата чишмәсе караучысы хөрмәтенә әлеге исемне алган. Бүген нефтьчеләр төзекләндергән килеш тора. Тагын Фонтан, Салкын чишмә, Югары чишмә, Изге чишмә, Камил чишмәсе, Хөҗҗәт чишмәсе, Кызыл Яр чишмәсе, Хәсәнша чишмәсе (кизләве), Вак чишмәләр – алар турында исемнәреннән үк беленә.

Калфак-калпак, Тәлпәк яки Түбәтәй исемендәге басу атамалары иң кызыклысыдыр, мөгаен. Картлар әйтүенчә, бер кыр түм-түгәрәк, түбәтәй формасында икән, аны милли баш киеменә охшатып шулай әйткәннәр.

Калпак белән түбәтәй – төрки халыкларда баш киемнәре һ.б. Бу атамалар белән җирле халык кыр-басуларны атап йөрткән, алар – авылның көньягында урнашкан 9 га җир биләмәсе, Югары Кәминкә белән ике арада ызан сызыгының чиге. Бу җирне Кагау тавыннан карасаң, ул аерылып тора, нәкъ менә калпакка охшаган. Шул кырның уртасында түбәтәй сыман түгәрәк ямь-яшел дымсу җир дә булган, вакыт узу белән ул җирне сукалап киптергәннәр. Тагын Алтылы дигән кыр бар. Ул Абасяк (Абый цык – мишәр диалекты) чокырына кадәр, шулай ук авылның көньягында, Олы Ташлык елгасының уң як ягына урнашкан 6 га җир. Бу җирне ерактан, өстән карасаң, алты санына охшаган. Шул җирлектә «Татарстан» колхозының сарык, тавык фермалары, әвен базы, кирпеч яндыру базлары урнашкан була. Алтылының көньягында, аңа терәлеп, Икеле кыры тора, зурлыгы чама белән 2 га, тау өстеннән карасаң, ул икеле санын хәтерләтә. Шуның сул ягында сарык табыры урыннары. Кара Чишмә белән Түбән Кәминкә арасындагы ызан сызыгы булган Кыркәминкә чокыры дип аталган бу җирдән ике авылның кайсысына юнәлсәң дә, үргә менәргә кирәк.

1980 елларда соңгы нигезе беткән Иншар поселогы белән Түбән Кәминкә арасын «черетмә», «черетмәлек», «черетмә урманлыгы» дип йөрткәннәр. Биредә сазлыклар, баткаклыклар, төрле су ерганаклары күп, инде кибеп юкка чыккан күллекләрне дә чамаларга була әле, торфлы урыннар да бар. Атама нәрсәнең дә булса черүе турында сөйли. Сазлыкларда черегән нәрсәләр күп булган. Кәминкәнең югары очында зур күл булуын картлар сөйләп калдырган, бу җир Габбас бабайлар тирәсендәрәк.

Иншар поселогының беренче атамасы – Батрак, поселокның яшәү вакыты – 1924–1980 еллар. «Татарстан» исемле колхоз булып оешкан, соңыннан бу исем төп авыл Түбән Кәминкәгә күчкән (ул баштан «Ирек» колхозы).

Заречная урамының төньяк-көнчыгышында Тирән елга дигән атаманы хәтерләүчеләр юктыр, мөгаен. Ул сусыз, кипкән, яр югарылыгыннан үлчәсәң, тирәнлеге урыны белән 2 метрдан артып китә, озынлыгы 1,5 чамасы ераклыкка сузыла; тирән елга урыны хуш исле куе печәнлеге белән дә данлыклы. Тирән елгага Ялхау посадкасы (Иске Баграж-Елховой) килеп тоташа. Бу посадка Әлмәт районы белән Чирмешән районнары арасындагы ызан сызыгына барып терәлә.

Түбән Кәминкә белән Елховой авылы арасында Сталин чокыры дигән сәер урынны белмәгән кеше юктыр. Бу хакта берничә хикәя сөйлиләр.

Имештер, Елховой авылы кешесе Миннекәев шуннан кайтып-китеп, Кәминкәдә совет властен оештырырга ярдәм иткән. Колхозчылар Сталинны бик хөрмәт иткәннәр. Чокыр янындагы күпергә юлбашчының портретын элеп куйганнар. Икенчесендә, имештер, шул ук совет чорында бу үтә алмаслык тирән чокыр аша бөртек ташыганнар. Хәлдән тайган, авырлыкларга түзәрлеге калмаган эшчеләр Сталинны кычкырып каргаган, «Ул идарә иткән еллар шул иләмсез чокыр төсле хәтәр, үтәргә катлаулы һәм газаплы»,– дип әйтә торган булганнар.

Өлкәннәребездән Габбас Гыйрфанов сөйләвенчә, Октябрь инкыйлабына кадәр авыл урамнарының берсен Арт урам дип йөрткәннәр. Шул тирәдә элек каенлык шаулап утырган, шуның уртасында күл булган, аны аккошлар да үз иткән. Боларның бүген берсе дә юк. Шул урамның бакчалары сулыкта торган яки су бик якын булган. Һәр йортның үз коесы булган, су өч метр тирәнлектән чыккан.

Авылда кечкенә таулыклар яки калкулыклар да күзәтелә: Вилдан тавы, Хөҗҗәт тавы, Кагау тавы; имештер, соңгысына Кагау кошлары оялаган. Күтәмә авылы ягына таба Кече Шәрбән аланы – халыкның җиләккә бара торган урыны.

Кагау атамасына аерым тукталып үтәсе килә. Анда берәр сер яшеренеп ятмыймы? Татар теленең аңлатмалы сүзлегенә кагайту, каган, кагаю, кагу кебек сүзләр кергән. Кагайту – һавада, җилдә тотып киптерү (итне, балыкны һ.б.). Кагау атамасы каган сүзенә бәйле түгелме дип тә уйлаган идем. Кызганыч, туры килеп бетми. Каган – урта гасырларда төрки халыкларның хөкүмәт башлыгы титулы. Кагу-сугуга да туры килеп бетми, башкача аңлатмасы юк. Моны җирле диалектологик сүз дип кабул итик. Авылда каз бәбкәләрен саклаганда һавадан һөҗүм итүче каргаларны, козгыннарны, элегрәк хәтта бөркетләрне дә «кагау кэәш-кэәш, кагау», дип куганнар. Авылларда бүген бәбкә саклаучы малайлар-кызлар юк инде. Әнә шул кошларны гомуми итеп, кагау дип әйткәннәр булса кирәк. Икенче яктан, бу сүз җилпү хәрәкәте ясауны яки ике куллап һавага таба селтәнүне аңлата кебек (кошлар канаты турында). Әхмәт Ерикәй дә бер шигырендә: «Киң тугайда канат кага бер тургай»,– дигән (у хәрефе өстәсәң, кагау була). Афзал Шамов әсәрендә бер җөмләгә салган бу сүзне шул ук канат кагу (кагау) дип аңлап була: «Куначадагы әтәч, канат кагып, актыккы мәртәбә кычкыра да пырылдап җиргә төшә». Яки Гариф Гобәйчә: «Дилбегәне кагуга... алаша элеп алып китте». Заманында Олы Ташлык инеше ышыкланып аккан, зур булмаса да, ерактан ук горур һәм серле күренгән ташлы Кагау тау ярын бөркетләр дә, төрле козгыннар да үз иткән, шунда гына оя корган. «Авылда күп очракта козгыннарга карата кагау дип эндәшәләр иде»,– дип сөйли өлкәннәребез.

Айгыр ташы яки «айгыр ташлары» атамасын аңлатуы да авыр. Авыл эченнән узган инеш ярында яткан зур ташларны әнә шулай атаганнар. Алар дүртпочмаклы, махсус киселгәнгә дә охшаган. Барысы да үзлегеннән дүрт кырлы булгандыр дисәк тә, ышануы авыр. Ни өчен айгыр ташлары икән ул? Бәлки аның күләмен, зурлыгын айгыр җегәрлеге белән чагыштырганнардыр? Әллә борынгы заманнарда бу ташларны атлар белән тарттырып караганнармы? Шул ташларны кузгатырга 6–7 айгырның да көче җитмәс кебек. Әллә бер җор телле адәмнең ташларга карата шаяртып әйткән сүземе бу? Вәт табышмак! Айгыр ташлары янында чишмәләр дә бар. Чишмәләр, ташлар белән атлар арасында күзгә күренмәгән, колакка ишетелмәгән охшашлык бар кебек. Халыкның «айгыр ташы», «айгыр чишмәсе», «алаша коесы», «атлар улагы» дигәнен еш ишетергә мөмкин. Авыл кешесе әнә шундый мифологик кызыклы чагыштырулар уйлап тапкан.

Элекке заманда авыл йортлары Центральная урамындагы зиратка терәлеп үк торган яки Күтәмәгә китә торган юл уңаена төзелгән, ике арада посадка булган. Өлкәннәр авылның иң борынгы ягы Мәссәр абзыйлар ягындагы кырлыкта, ферма тирәләрендә булган, диләр. Монда җир астыннан су бик начар чыгу сәбәпле, халык Олы Ташлык инеше агымы белән аска таба йортлар төзи башлаган. Авылның Күтәмә ягында Матвей тау башы яки Матвей сырты дигән җир дә бар. Аны тау дип тә булмый, ул бер күзгә күренми торган калкулык кына. «Матвей» атамасы Күтәмәнең үзендә дә бар икән, исем шул якка ишарә булса кирәк.

Халкымның чишмә башы – гасырлар төпкелендә

Әле авыллар нигезләнмәгән вакытта безнең төбәк сулыкларга, шифалы үсемлекләргә, төрле кош-кортка, җәнлекләргә бик бай булган. Хәзерге иген кырларында урманлыклар, әрәмәлекләр үсеп утырган. Соңыннан кешеләр килеп утыргач, урманлыклар киселә, ачык җирләр сөрелеп, бөртекле культуралар үстерелә. Бигрәк тә совет чорында әйләнә-тирә мохитка техник революция нәтиҗәсендә санап бетергесез зыян килә. Күп кенә агачлыклар, әрәмәлекләр юкка чыга, күлләр һәм ермаклар, сазлыклар кибә, сулыклар агулана. Совет дәүләте таралу белән нефть чыгару кимегәч, экологик җиһазлар кулланылгач, 1990 еллардан соң табигать савыга башлый, сулыклар чистара, әрәмәлекләр әкренләп терелә, инде ярты гасыр безнең якларда күзәтелмәгән торналар, аккошлар, җәнлекләр күренә башлый. Ләкин соңгы елларда Әшәлче битум заводы төзелүе табигатькә куркыныч тудыра. Битум, күкерт (сероводород) исе авылларга тарала, җир астында битумны эретеп алу технологиясе катламнарның табигый торышын зарарлый. Тирә-як авылларга аннан бернинди дә матди ярдәм килми диярлек. Бәлки аннан экологиягә өлеш чыгаруларын үте-

неп, дәүләт даирәләренең ишеген шакып торырга кирәктер, ишетми калмаслар, иншалла! Әмма җирле халык дәшми калуны өстен күрә.

Авыл тирәсендә зур елгалар, күлләр юк. Авылны икегә бүлеп, Олы Ташлык (Большая Каменка) инеше ага, аңа Алексей белән Сөлди инешләре кушыла.

Җир йөзендә бер тамчы суга зарыккан ком чүлле, зур далалы җирләр бар. Бу яктан караганда, Түбән Кәминкә агымсуларга, чишмәләргә бай. Авылга беренче нигез салучылар да бик акыллы, зирәк булганнар, чишмәле һәм бай уңдырышлы җирләрне сайлап ала белгәннәр. Безгә Аллаһы Тәгалә бүләк итеп биргән һәм дә борынгы бабаларыбыздан мирас булып килгән бу ганимәтләрнең кадерен беләбезме? Табигать безгә рәнҗеп, чишмәләр күзләре белән мөлдерәп карамыймы? Ерак гасырлардан агып килгән чишмәләребез безгә ни әйтергә телиләр, «онытмагыз, без – җирдә яшәешнең беренче чыганагы», диләрме? Бу хакта изге китапларда, риваятьләрдә, төрле мифологияләрдә күп тапкырлар әйтелгән, аңлатылган һәм адәм баласы әле тумаганда ук алдан кисәтелгән. Су – дөнья яратылышының башлангычы. Җир шул дөньяви дәрья эченнән алып чыгылган. Шунлыктан Су Тәңресе – төркиләр табынган уникe төп Тәңре сыйныфына керә торган илаһи зат. Ә Ислам дөньясында Зәм-зәм чишмәсе иң бәрәкәтле беренче чишмә булып санала, күп гасырлар буе мөселманнар шуннан су эчә. Имештер, чишмәдән агып чыккан су «зәм-зәм» дип челтерәгән. Гарәп тарихчылары раслаганча, Мөхәммәд пәйгамбәр Зәмзәм суын җирдәге иң яхшы су дип саный. Ни өчен эчсәң, ул шуңа хезмәт итә, суны эчкәндә уйлаганың чынга аша. Шушы изге суны эчеп, сәламәтләнергә, сусауны басарга, туенырга мөмкин. Мондый чишмәләрнең авылның Олы Ташлык инеше буенда күпләп очравы, төрле тәмгә, сихәткә ия булулары – үзе бер могҗиза.

Атамасы бик тә серле булган Айгыр ташы янындагы чишмәдә мөгаллимә Миңсылу Зәкиулла кызы мәктәп укучылары белән елына ике мәртәбә, яз айларында өмә оештыра, шунда ук балаларны аш-су белән сыйларга да вакыт таба.

Китап языласын белгән милләтпәрвәр авылдашлар Хәлимә Гайнуллина, Равилә Юнысова авыл чишмәләрен барлап, рейд үткәрделәр, чишмәләрне ведеотасмага төшерделәр. Рәхмәт яусын. Иң беренче итеп чишмәләрне искә алу – яхшы эш. Кагау тавыннан өстәрәк кенә Сәндерәле чишмәсе яки кое бар. Бу кое, һичшиксез, таш чыгаручы каторжаннарның, солдатларның яки гади эшчеләрнең кулы белән ясалгандыр, дип уйлап куйдым. Әгәр ул, чыннан да, чишмә икән, димәк, табигать аны илаһи көч белән үзе ясаган. Аксакаллар әйтүенчә, Кагау тавы өстендәге сәндерәле кое урынында зур тал агачы үсеп утырган, ул черегән (яшен ташы бәр-

гән дип тә әйтәләр). Төпке ягы аерылып, шуннан су агып торган, аннан халыкның су алуы билгесез. Үлән белән капланган, югалган шул чишмәне эзләп таптык. Әле суы да бар икән, дымлы урынны кул белән ерып җибәрү дә җитте, ул бөркеп кайнап, җан кереп, челтер-челтер агарга да тотынды. Ерганагын казып киңәйткәч, су ярдан аска, ирекка китте. Сәндерәле чишмәгә авылның көньягыннан төшсәк, инешнең уң ягында, калкулык өстеннән өч җирдән бәреп бер агымга кушылган Сәндерәле чишмә инешкә ага. Элеккеге заманнарда аның суы мул булгандыр, яз айларында бүген дә тирә-ягы чәчәкләргә күмелә, аңа бал кортлары хуҗа була. Аллаһының рәхмәте, Аллаһының могҗизасы бу. Ул чишмәле коены почта ташучы Сәгыйть Әхмәдулла улы Могыйнов карап, тәртиптә тоткан. Хәзер халык җае булганда чистартып тора. Әлеге кое-чишмә үз заманында бик тирән булган, дип сөйлиләр.

Түбән Кәминкә җирлегендә эчәргә яраклы 21 су чыганагы бар, аларның 6–7сеннән су алырга мөмкин. Егермеләп чишмәдән инеш аша салынган күпер янәшәсендәге Мингата чишмәсе генә төзекләндерелгән. Күкертле чишмәдән әле бүген дә су алучылар бар, кемгәдер шифасы тия. «Фонтан чишмәсе» дип йөртелгәне, суы фонтан кебек бәреп, ургылып чыкканга күрә шул исемдә. Чишмә урынында дүртпочмаклы таш булган, шуңа тимер торба ялганып, эченнән су чыга, сул ягыннан инеш ага иде, дип сөйлиләр. Ул борынгы, күптәнге чишмә, ә янәшәдәге инешкә килеп, керләр чайкаганнар, басмасы да булган, суы да шактый тирән икән. Халык бу чишмәне, аның тирәсен бик яраткан. Авылның Иншар ягы башында буа дамбасы куелгач, сусаклагычта су күтәрелә, язын эрегән кар сулары да шунда җыела. Ә чишмә су төбендә калса да яши, исеме дә халык хәтереннән чыкмый. Элек, буа дамбасы булмаган елларда, инешнең ике як яры да ачык булган, хәзер ярлар таллыклар, шунда ташланган чүпләр белән тулып, сулык урыны-урыны белән күренми диярлек. Бүген авыл тирәсендәге иң зур су чыганагы – Олы Ташлык инешендәге буа. Ул бик матур манзара булып тирә-якны бизәп тора, халыкның су керә, ял итә торган урыны. Кызу көннәрдә бирегә күрше авыл яшьләре дә килә. Буаны аккошлар, кыр үрдәкләре дә үз иткән, әллә кайлардан җыелган балыкчыларны да күрергә мөмкин.

Терлекләр лагерендагы Салкын чишмәдә ачымасын өчен сөт тутырылган флягаларны саклаганнар. Күп кенә чишмәләрнең исемнәре онытылган, чөнки бүген һәр йортка су кергән.

Авыл тирәсендә элеккеге чишмәләрнең эзе сакланган әле. Иң кызганычы, авыл урамнарына су колонкалары урнаштырылгач, бервакыттан соң өйләргә су кертелгәч, чишмәләргә игътибар кими, алар кадерсезләнә, чүп басып китә. Миншәһит Ибраһимов абзыйларның бакча башындагы

чишмәне элек Мөгания әби чистарткан, бүген Миңсылу Зәкиулла кызы карый. Чишмә Олы Кәминкә (Ташлык) инешенә агып төшә. Заманында авылның ике ягыннан да бирегә килеп су алганнар.

Хәсәнша бабай чишмәсе дә Олы Ташлык инеше буенда. Аның шифалы суын эчеп үскән балалар инде әби-бабайлар булган. Ул яр битеннән чыгып, челтерәп аккан, әле кайчан гына бирегә көянтә-чиләк аскан кызлар килгән, егетләр чишмәгә төшеп, сусауларын баскан. Инде барысы матур бер әкият кебек, көянтәнең нәрсә икәнен белмәгән буын да үсеп җитте. Шул бәрәкәтле чишмәне Мингата, Шәфикъ бабайлар чистартып, төзекләндергән, киңәйтеп торган, алар инде мәрхүм. Чишмә чистартылмаган, ләм белән тулган, чишмәгә килүче сукмакларны да үлән күмеп киткән. Чишмәгә берәр изге бәндә сукмак салырмы?

Камил һәм Алмаз абзыйлар бакча башында да итек киеп керсәң, баткаклык, чытырманлык эчендә калган чишмәләрне күрергә була. Без төшкәндә чишмәне Рамил Җамалетдинов чистартып ята иде. Чишмәгә элек тимер кран беркетелгән тимер бөжра куйганнар, ул да тора икән әле. Камил абзый куйдырган улакны да күрергә була. Камил чишмәсе. Аны күршедәге Туймәт авылы чишмәләре кебек тагын да матурайтып булыр иде. Читтән килеп берсе дә бу эшкә алынмас. Янәшәсендә тагын бер чишмә кешеләрдән ярдәм сорый. Яшьрәк вакытында бу чишмәне Марат Җамалетдинов казып, тирәнәйтеп, төзекләндереп торган. Монда да чишмә өстенә тимер бөжра куелган, ул казан сыман. Гадәттә чишмәләрне таш бөжралар эченә утырту, тирәсен таш белән әйләндереп алу киңәш ителә. Камил чишмәсе урнашкан ярым утрауны вак чишмәләр ергалап тора. Кай җиренә бассаң да, су бәрә. Әгъзамов Рөстәм абыйларның бакча башыннан алып Низамов Ришатлар бакча башына кадәр ике арада көчле тибешле чишмәләр күзгә чалына. Низамова Камилә апаларның бакча башындагы ярдан зәңгәр балчык чыккан, халык шуны аяк-кулларына, билләренә, җилкәләренә сылап, буыннарын дәвалаган. Тагын бераз аскарак юнәлсәк, күкертле Хөҗҗәт чишмәсен күрәбез.

Суфия апаларның бакча башындагы чишмәнең тәртиптә тотылганы ерактан ук күренә. Чишмә күңелгә рәхәтлек бирә торган көчкә ия диярсең, суы казандагы кебек кайнап тора, җанга тынычлык өсти сыман, тирә-ягында озын, зур агачлар шаулый. Чишмәләр су чыганагы гына түгел, рухыбыз көзгесе. Туган җирнең пакь сулары уй-ниятләребезнең чисталыгына үлчәм булсын.

Югары чишмә ике җирдән бәреп чыккан ә авылның югары очы Кызыл Яр тирәсендә. Бу тирәдә яшәүчеләр элекке заманнардан ук бирегә бер сукмактан йөргән. Суны ат арбасына мичкәләр, чаннар куеп та, кечкенә тачкалар белән дә ташыганнар. Бигрәк тә Мәгъсүм абый Могыйнов

гомере буе моннан флягалар белән су ташыган икән. Хәзер сукмагы да куе үлән астында калган. Элек чишмәнең ярлары да кечерәк булган, казлар пычратмасын өчен өстенә бурасы да, каплавычы да куелган. Хәсәнша бабай үзе исән чакта чын күңелдән караган аны. Чиләк белән батырып алгач та, суы куермый, чөнки комлы ташы гасырлар буе юылып килгән. Хәсәнша бабай чишмә сулары күбрәк килсен дип, бу ләмле җирне трактор көрәге белән казып киңәйткән, шул сәбәпле, яры да зураеп калган. Әмма, дөресен әйтик, табигать кеше нәфесенә буйсынмаган, су кимемәгән дә һәм артмаган да, үзе теләгән күләмдә тәртип белән бүгенге көнгә кадәр ургылып чыга, хәтта каралмаса да. Тик шулай да авылда төрле сәбәпләр белән су беткәндә чишмә кешеләрнең хәтеренә төшә, бирегә су алырга ашыгалар. Шул ук югары очтагы «Җиде вак чишмә» дигән урын да аеруча кызык. Җиде – мифик сан, аңа бәйле күп кенә табышмаклар, риваятьләр бар. Күбесе таш арасыннан саркып яки кайнап чыга. Аларны элегрәк Наил Гафиятуллин чистартып торган, бүген берничәсе генә каралган. Монда укытучы-мөгаллимә Миңсылу Зәкиулла кызы да үзенең укучылары белән килеп, зур эшләр башкара, ерганакларны ләмнән арындыралар, тирәдәге талларны кисәләр. Көне буе диярлек шунда казыналар. Аллаһының рәхмәте яусын үзләренә. Сөйләүләренчә, авылда тагын билгесез чишмәләр бар икән әле.

Өлкәннәребез хәтерендә Изге чишмә дигән матур урын да сакланган, аны яшьләрдән белүчеләр юк диярлек. Онытылган һәм каралмаган чишмәләрнең тагын берсе ул. Минҗамал әби аның иң соңгы карачысы булгандыр, мөгаен. Имештер, монда узган гасырлардан ук килеп догалар укыганнар, теләкләр әйткәннәр, илаһи көчтән нәрсәләрдер ялварып сораганнар. Бик хаста кешеләр өчен шуннан таң суы алып, суны өшкереп тә дәваланганнар. Еллар коры килеп, явым-төшемгә тилмергән вакытларда бөтен авыл әбиләре чишмә янына җыелып, намазлар укып, Аллаһы Тәгаләдән яңгыр яудыруын үтенгәннәр, шунда ботка пешергәннәр. Ул бала-чага өчен зур бәйрәмгә әйләнгән, алар су сибешеп тә уйнаган. Шул ук көнне яки икенче көнне яңгыры да әзме-күпме сибәләп киткән. Шундый чишмәләргә карата сөйләнелгән утырма хикәяләрне һәр авылда ишетәсең, бигрәк тә өлкән буыннан. Имештер, чишмә суын, дога укып, үзеңә дигәнен уң, кешегә дигәнен сул кул белән аласың. Алган суны биек урынга куясы. Савытның капкачын өч тапкыр бисмилла әйтеп ябасың. Аны кайберәүләр 40 көн саклап та эчәләр. Таң суын иртәнге намаз арасында алалар дигәннәрен дә ишеткәнебез бар. Чишмәгә акча яки көмеш тәңкәләр ташламаска, дияләр, чөнки акча чиста әйбер түгел. Су төптән кайнап чыга, анда көч, нур салынган, шуңа бик туры карамаска әйтәләр. Чишмә өстендә бит юарга да ярамый икән. Чөнки синең битеңдә нәр-

сә генә булмаган – талаш яки пычрак, ә күз дөньялыкта ни күрмәгән. Бу гыйбарәләр чишмә суы чиста торсын, аңа кешедәге тискәре энергетика-мәгълүмат сеңмәсен өчен әйтелгән, «Су яхшыны да, яманны да үзенә бик тиз язып ала», дип юкка гына әйтмиләрдер. Безне чишмә тирәсендә төкеренергә, сүгенергә ярамый, ямьсез сүзләр әйтмәскә, дип өйрәттеләр. Әби-бабаларыбыз никадәр акыллы булган, болар барысы да безне кеше итүче тәрбияви чаралар ич. Ислам динендә чишмәләрне карау, киләчәк буынга калдыру инсанга савап, зур дәрәҗә өстәгән.

«Әгәр белсәгез, эчә торган суларыгыздан хәбәр бирегез». Ни хәлдә чишмәләрегез, кардәшем! Нәни дулкыннарга юл сал, фатиха бир, галиҗәнап Кеше! Сибгат Хәким әйтмешли, Шәйхи карт өстәп куя күк: чишмәләр тыгылмасын.

Кое казысаң, үзең буе казы

Элек авылдагы коелар бик мөһим су чыганагы саналган. Арт урамда, ягъни Нагорная ягында йорт саен диярлек кое казыганнар. Бу урамны узган заманнарда «Бозау урамы» дип тә йөргәннәр. Коелардан бүген дә файдаланучылар бар. Элек шәхси коелар Азат Сәлманов, Габдрахман Гайнуллин, Минталип Закиров, Салих Юнысов, Мингаяз Хөснуллин, Фәсих Гафиев, Искәндәр Сәлахов, Гомәр Хөснуллин, Рәшит Моталлапов, Минсагыйрь Хөснуллин, Минненәгыйм Мусин, Бадамшиннар, Габделхак, Тәлгать Гыйрфановларда булган. Бу коелар бар да бер сызык буйлап казылган. Ул җир астындагы су юнәлешен күрсәтә. Борынгылар анысын да яхшы чамалаган.

Арт урамның артында колхоз кырлары башлана. Шунда 1930 елларда казылган Торналы коесын өлкәннәребез хәтерли. Шул тирәдә ат абзарлары торган. Имештер, Шентала, Чирмешән якларына йөк төяп киткән атлар юлларында очраган сулыклардан эчмәгән, кайткач, шул коеның гына суын эчкән.

Салих Юнысов йорты каршында бүген дә матур бер кое бар. Аны яңартуда Фатыйх Юнысов башлап йөргән. Коены күмәкләшеп казыганнар, бурасын каен агачыннан куйганнар. Бура белән җир катламы арасына тыгызлап каен ботакларын да ваклап салганнар. Суга каен тәме дә чыгып торгач, ул һәркемгә дә бик тансык булган. Бу кое 1960 елдан билгеле.

Центральная урамының көньяк өлешендәге кое Салих Кәлимуллин һәм Нурислам Сөләймановлар йортлары арасында казылган. Бу эшне 1961 елда Мәгъсүм Могыйнов оештырган, суы 12 метрдан чыга. Әлбәттә, бу авыр, әмма саваплы эш күмәк көч белән башкарыла, суга кадәр бура төшерәләр. Безнең көннәрдә ул ишелеп күмелә һәм бурасы чери башлагач, Азат Мәгъсүм улы күрше-күлән белән бергәләп, шуны төзекләндер-

гән, Барый абзый Гафиятуллин белән материаллар алып кайталар. Агач бура урынына бетон боҗралар куялар.

Центральная урамының төньягында Әсгать Мусин (хәзер монда Наил Закиров яши) белән Фатыйма Галәүтдинова йортлары арасында Әюп коесы бар. Бу коены казытуда Әсгать абыйның этисе Әюп бабай белән каршы күршеләре Шакир Мотаһаров көч салган. Кое 12 метр тирәнлектә, 1957 елда казылган. Коеның суы бүген дә бар. Аны тәртипкә китерүчеләр: Гали Шаһиев, Якуб Мотаһаров.

Тагын төньякка аскарак китсәк, Әхәт Закировлар турысында, Салих Идиятуллиннар белән Әнвәр Зариповларның нигезләре (элек монда Мәдхия Мотыйгуллина яшәгән) арасында, Әнвәр Зариповның элеккеге нигезләре (анда Рәхмәтулла бабай йорты) белән Шәһит Моталлаповлар арасындагы тыкрыкта да коелар булган.

Әхәт абыйлар янәшәсендәге коены Дәүләтша Ханов уллары Нәҗип, Азат, Марат казыган, аларга барлык күршеләре дә ярдәм итә. Кое 1990 елларда ташландык хәлгә килә, бурасы череп ишелгәч, аны ябып куялар.

Хастаханә йорты биләмәсендә дә кое казыганнар. Заречная урамындагы коены Рөстәм Әгъзамов җитәкчелегендә күрше-тирә бергә җыелып, 1960 елларда казыган. Ул 11–12 метр тирәнлектә, агач бурага корылган. Бу кое белән бәйле кызык бер хәлне әле дә хәтерләп сөйлиләр. Кое яныннан Зөһрә апа Әгъзамованың почтага барышы икән. Каршысына Азат Шәфиков килә. Ул исәнләшә. Зөһрә апа җавап бирергә дип борылса, Азат абзый юк, аты басып тора, теге коега барып төшкән. Зөһрә апа тиз генә чылбыр тагылган чиләкне кое төбенә төшерә. Бу ыгы-зыгыны күреп, Әсгать абый Җамалетдинов та ярдәмгә йөгереп килеп җитә. Азат абзыйның тәненә зыян килми, ул берни булмагандай үз юлы белән китеп бара.

Җиде мишәр кыйссасын кем язган?

Түбән Кәминкәдә туган Габдулла Салих улы Зыятдинов (1936) һөнәре буенча инженер-геолог, электән үк әнисендә сакланган ниндидер дәфтәрләрдән кат-кат күчереп язылган китапчыкларны берләштереп, нәшриятта рус телендә тирән эчтәлекле монография бастырган: «Возникновение людей, племен, народностей, народов и наций, изменение их взаимоотношения с истечением времени, вопросы гражданства, 1000 неотложных и трудноразрешимых задач». Типография ООО «Глаголь», Казань-2013 год». Иң кызганычы, китапта кереш сүз юк. Үзенең нәселе турындагы мәгълүматларны һәм әлеге күчереп язылган дәфтәрләрнең язмышын китап эчендәге тарихи язмаларга ялгап җибәргән, һәм шактый гына аңлаешсызлык күзәтелә. Әмма шулай да, китап тарих укучылар өчен гаять кызыклы, аны анализлау, бәя бирү яки аңа рецензия язу безнең максатка керми. Анда телгә алынган тарихи сәхифәләр галимнәрнең хезмәтләрен-

дә киң колачлап яктыртылган инде. Ә бит бу китапларны ничек итеп уттан, үз тарихларыннан йөз чөергән мәнсез кешеләрдән саклаулары, аны кадерләп тотулары ул заман өчен үзе бер батырлык, бер гыйбрәт. Аның бер өлеше утта янгандыр дип уйлыйм. Татарны гыйлемле һәм китаплы, мәчетле халык, дип юкка гына әйтмиләрдер, мөгаен. Моны зыялы һәм милләте өчен җан аткан кеше генә эшли ала.

Мине иң гаҗәпләндергәне шул булды: «После взятия Казани в 1552 г., Иван Грозный не посадил на Казанский трон Шах-Галия, послал его собирать налоги с земель его же ханства в пользу Руси! Он из хана сделал налоговика! Этого было мало. В декабре 1552 г. и на земли мишчар Шах-Галия пришли налоговики и «крещенские» отряды, и мишчары поднялись против царских войск и участвовали с 1552–1557 гг. в восстаниях Среднего Поволжья... Много мишчар переселились в сторону Казани и Восточный Булгарии: на земли ляхыр[1], эсегиль, чермиш и типтар, т.е. на левобережье Камы и Иделя (Волга). Нашу деревню Түбән Кәминкә обосновали мишчары – 7 человек, сбежавшие от царских притеснений в 1554 г. Они женились на дочерях ляхыр (история возникновения деревни Нижняя Каменка), (226 бит)». Шул кыска мәгълүматтан кала авыл тарихы буенча берни юк.

Бу юлларны укыгач, бик күп каршылыклы сораулар туа. Түбән Кәминкәгә 1554 елда җиде мишәр нигез салган – бу язма риваятьме, әллә зур тарихка автор үзе фараз итеп өстәп куйган шәхси фантазияме, әйтүе кыен, чыганакның кайдан алынганлыгы әйтелмәгән. Казан ханлыгы чорына багышлап язылган хезмәтләрдә дә мондый мәгълүматның очрагань юк. Безнең төбәктәге авыллар әле 1730 еллардан соң гына билгеле, бәлки бу мәгълүмат изге нияттән уйлап чыгарылган бер хыялый фикер генәдер. Ул заманда нинди Түбән Кәминкә булсын ди. Шәхсән үзем, бу хәбәр бик кызыклы яки, мактанып, менә без бит бу, тамырлар әнә каян килә, дип күкрәк кагырлык булса да, кабул итә алмыйм, һич ышанырлык түгел. Шундыйрак бер фикергә Кармыш тарихларын язганда юлыктым. Анда да: «Казан ханлыгы чорында Иван Грозный куып җибәргән татарларның нәселе Кармыш авылында көн күрә»,– диелгән иде. Әйе, сүз дә юк, урыс балтасыннан һәм урыс тәресеннән курыккан халык хәзерге Чирмешән районнарына да килеп чыккандыр. Татар халкы җан асрар өчен кайларга гына качып китмәгән. Аллаһы Тәгаләнең әмере булмагач, «кара йөрәкләр» татар токымын юк итә алмаган, хәзер исә хәтта үзләренә дә юкка чыгу куркынычы яный. Шуны да әйтергә кирәк, әлеге китапта Габдулла ага искә алган «В записях деревни Каменка» дигән бүлек яки язма юк. Әллә соң ул Казан ханлыгын илбасарлар җимергәч, бу якка

[1] Локыр –казан татарларын мишәрләр шулай атаганнар (ред.).

качып килгән җиде мишәр хакындагы хәбәрне күз уңында тотканмы «в записях... » дип? Мин китапны кулга алгач та, бик зур язма көткән идем. Кызганыч ки, автор белән кара-каршы утырып, әңгәмә корып булмый.

Түбәндәге өземтәдә – Габдулла агада сакланган күчерелгән кулъязмаларның тарихы һәм туганнарының тормышы турында язылган истәлекләре. Шул караңгы елларда да халыкның киләчәккә, гаделлеккә өмет белән караулары, бабаларыбыз тарихы дип кайгырулары, нык рухлы оптимист булулары игътибарга лаек. Габдулла аганың әнисе Сәлимә апа Минхәер кызы Кармыш авылы кызы, диләр, Кәминкә килене булган. Ире Салих Түбән Кәминкәнеке. Димәк, бу китапларның Кармыш авылы кешеләрендә сакланганы яхшы аңлашыла. Салих гаиләсе белән 1946 елларда ук Үзбәкстанга күчеп киткән. Язмада танкист Хаматгали исемле кеше дә телгә алынган, автор аны «әтием ягыннан бабам», икенче урында «абыем» дип язган, ярыйсы гына буталган. Әнә шул Хаматгали «Сугыштан исән кайтсам, китапларны нәшриятта бастырам»,– дигән. Ләкин бу кешенең эзе фронтта югала, мондый исемле кеше Кармышта да һәм Кәминкәдә дә юк:

«...С целью покорения восточных народов, Пётр первый снарядил 6-ти тысячную русскую экспедицию. Ни один член экспедиции не вернулся на Русь. Хивинский хан боялся вторжения русских на его земли, так как у русских были пушки и винтовки. Отрядам Малой Орды было поручено заманить членов экспедиции вглубь степей. Русские прошли по пескам Кара-Кума, Кызыл-Кума. Остатки русской экспедиции погибли в песках близ Нураты. Так читала моя мать в моей молодости, не знаю, из какой книги. Я не встречал такие строки в книгах «Кто мы булгары? Что ожидает нас в будущем?», «Исторические записи мишара Хатыпа ибн Фатыха», «Письмо потомкам», «В записях деревни Каменка», «Минувшие дни Булгар», «Ислам в царской России» (последнее напечатано в СССР в 1936 г.).

Мать подлинники этих книг хранила у деда Аглям бабая. Она боялась пожара, так как он уничтожит ценнейшие книги, оставленные ей отцом Минхаиром. В 1916, 1920 гг. семья Минхаира дважды были погорельцами. Но дед спасал книги, они принадлежали народу, являлись удостоверениями булгар, татар Казани на владение землей, водными бассейнами, на пользование лесами, полями, богатствами земных недр.

Дед научил мою мать копировать эти книги, прятать от людей. Мать знала иероглифы, клинопись, разные шрифты арабской графики, обучалась латыни в Чистополе. Смерть деда оборвала учебу матери. Она жила в доме у сестры и там приводила все книги в порядок, переводила на татарский со старотатарского и тюрко-булгарского языков.

Во времена деда Минхаира «Письмо потомкам» было переведено на татарский язык Алексеем из Кутами. Мать «Письмо потомкам» переписывала дважды.

1927 г. мать вышла замуж. Отец был твердым, жестким человеком, знаниями не блистал, т.к. его учили только до афтияка, по нынешним меркам имел образование четырех классов.

1928 г. мать со своими соседками поехала в район. Там в избу-читальню сдала первую копию книги «Письмо потомкам». В это время там находился представитель райкома. Он взял книгу, выборочно прочитал и начал кричать на мать: «Салима, мы с русскими строим одно государство, твоя книжка мешает в сближении наций равноправных граждан». Рукопись матери он бросил в печку, а вечером отца вызвали в сельсовет и строго предупредили, чтобы мать не таскала древние книги.

Отец камчой избил мать, как ездовую лошадь. После этого она отнесла чемодан с ценнейшими книгами к своему деду Аглям бабаю. Когда отца не было дома, она со мной ходила к деду Агляму смотреть целостность книг. Когда отца забрали на войну, мать хотела принести эти книги домой, но побоялась. Брат Ханиф все таскал к знакомым, да, еще может случиться пожар. А все же дед Аглям и его жена были постоянно дома. Копию книг держали у себя, а подлинники были у Аглям-бабая. Но судьба книг была иная. Мы не горели. Мой отец Салих часто ездил в деревни и поселки, Кутему (раньше волостной центр), в Новотроицк пилить доски русским. За свой труд он привозил пиломатериалы, дрова, пшеницу, муку и мясо. Его отец Зиятдин был известным человеком, работал дорожник-мостовиком, а его отец Гафур был старостой в селе Нижняя Каменка.

Было жаркое лето 1945 г., все люди на сенокосе. Мы, пацаны у речки. Пожар начался с дома деда Агляма. Они со своей женой находились на дальнем огороде. В это время дети развели костер. Когда мы с мальчиками с реки прибежали на место пожара, дом был охвачен, люди с ведрами бегали вокруг дома, пожарники еще не приступили к тушению огня. Воду таскали с речки. Тут с поля прибежала мать и кинулась в горящий чулан. Её успели схватить и оттащить в сторону. Через несколько мгновений крыша дома рухнула, горящие головешки полетели вверх. Усилия пожарных не дали ожидаемого результата. Один за другим загорелись еще два дома. Горящие головешки угрожали пожаром всей деревне. Вдруг начался сильный ветер. Пожарники сменили тактику. Они начали обливать водой крыши близстоящих домов. В этот день силы всей деревни были мобилизованы на тушение пожара. Несмотря на это, 6 домов сгорели дотла, а вместе с ними и древние рукописи наших предков.

Мой дядя Хаматгали вернулся с финской войны. Я с матерью сидел у стола. Она мне читала про вождя скифов-фракийцев Гэгуне. Тут постучали в дверь. Мать крикнула: «Заходите». На пороге – военный. Мать заплакала и повела меня к нему, в слезах говорит: «Иди к дяде Хаматгали». Мать пошла на кухню, принесла хлеб и сахар (тогда сахар был дефицитом, поэтому его прятали от нас). Я стою перед дядей и смотрю на него, а он на меня. Хорошо запомнил, он был среднего роста, чуть выше матери, рябоватый, загорелый, на нем длинная, зеленоватая шинель, на голове остроконечный шлем, на воротнике ромбики из материи. Дядя оступил назад, присел, протянул ко мне руки и стал звать меня к себе. Я попятился назад, быстро поднялся на скамейку, а оттуда на стол, полез за наш медный самовар и чуть не опрокинул его. Дядя успел удержать наш большой самовар, аккуратно поднял меня на скамейку и усадил меня на свое правое колено. Тут подошла мать. Дядя на столе увидел раскрытую книгу о скифах, сшитую из ученических тетрадей. Он матери сказал: «Салима апа, ты молодчина, сына учишь нашей правде. А мы на фронте защищаем её. Ожидается война с немцами. Если вернусь живым, то о наших предках будут знать все. Добьюсь печати даже «Письмо потомкам». Скоро мой отец женил дядю. Потом Хаматгали обучал солдат Красной Армии на Кызыл-Яре. Иногда, по утрам, он заезжал к нам и забирал меня собой. На полигоне меня оставлял дежурному. Хорошо помню, стоящие рядами зеленоватые, брезентовые палатки, огороженные канавками.

Потом дядя уехал на войну. В ноябре 1941 г. в танке проехал через Красную площадь. Он защищал Москву, участвовал в окружении немцев под Сталинградом. Дважды горел на Курской дуге. В первый раз он писал матери в ученической тетради: «Танкта яндым, күзем күрми…». Адрес на треугольнике был подписан другим почерком, дядя вслепую не мог писать ровно. Мать не знала, как сообщить Накиба-женги о горе Хаматгали. Поэтому она вечерами плакала, а днем шла на полевые работы. Впоследствии десяти дней, вечером, к нам забежала Накиба-женги. Её круглое, красивое лицо горело огнем, глаза сияли счастьем. Она обняла мать, поцеловала её щеки, села рядом с ней на скамейку, меня посадила на колени. Только потом достала треугольное письмо дяди Хаматгали. А там написано: «Күзем ачылды, сугышка керәм…». Через несколько дней Накиба-женги получила «черное письмо». Не поверила. Она ждала Хаматгали 21 год. Когда дочь Наиля вышла замуж и уехала, она вышла замуж за престарелого мужчину. Дядя Наджиб, сын Аглям бабая, погиб в Отечественную войну. Его младшие братья Фатых и Хатып были направлены в ФЗУ и оба погибли в шахтах» (259–260, 272–273 битләр)…

Түбән Кәминкәгә беренче күчеп килүчеләр

Бу дөньяга килеп киткән адәмнәрнең
хисабы юк,
Үлемгә баш идермәскә бу дөньяның
китабы юк.

Авылга беренчеләрдән булып килүчеләрне ачыклау өчен иң мөһимнәрдән саналган ревизия язуларын (ревизские скаски) өйрәнеп чыгу тиешле. Бу документлар кемнең кайда туганлыгын, яшәгәнлеген яки кайсы төбәккә күчеп киткәнлеген ачып сала, ул шулай ук халык санын күрсәтүче чыганак. Россия империясендә беренче ревизия 1718–1727 елларда узган, бу чорда Кәминкә турында бернинди хәбәр юк. Ә менә икенче ревизиядә (1743–1747 еллар) авылга беренче килүчеләрнең яки шунда яшәүчеләрнең барысының да исемнәре язылган. Бирегә якынча 1734–1738 еллар аралыгында Казан өязендәге Олы Тигәнәле авылыннан Дүсәй Искәндәров килеп, авыл урынын оештырган. Иң күп күчеп килүчеләр дә шул чорга туры килә. Ул йөзбашы (сотник) буларак, төбәккә халыкны урнаштыруда зур хокукларга ия булган. 1762 елгы өченче ревизия буенча, старшина Дүсәй – якын-тирәдәге Яңа Кади, Кара Чишмә, Иске Баграж (Елховой), Кәминкә, Кыязлы, Үтәмеш, Элмәле, Түбән Карамыш (Кармыш дигәне дә булган, ике аерым авыл булып теркәлгәннәр), Туймәт һ.б. авылларның йөзбашы. Аның идарә итүе Идел буе халыкларын урыс православиесе чиркәве тарафыннан кыргыйларча мәҗбүри чукындыру елларына туры килә. Дүсәйнең бу вакыйгалар чорындагы эшчәнлеген, сәяси карашын ачыкларлык хәбәрләр күренми. Әмма шунысы аермачык аңлашыла, үз карамагындагы татар авылларында беренче биш вакытлы намаз мәчетләре, бәлки әле җәмигъ мәчетләре дә аның хәер-фатыйхасы белән төзелгән дип әйтеп була. Әлбәттә, мондый кешегә рәсми патша даирәләре, чукындыру сәясәте алып баручы изге атакайлар шикләнеп, кырын караганнар. Православие чиркәвенең әлеге сәясәтенә хокукы чамалы гына булган Дүсәй дә моңа тулы көченә каршы тора алмагандыр. Татар авылларына чукындырылганнарны кертергә туры килгән, ихтыярсызлары үзләре теләп тә һәм куркытылып та, малга кызыгып чукынучылар булган, бу вәхши сәясәт татар авылларында тамыр җибәрә алмаган. Авылларга читтән килгән чукындырылганнарны урнаштыру, аларның санын арттыру, бөтен бер төбәкне урыслаштыру яки христианлаштыру, мәчетләр төзүне чикләү максатында бик мәкерле алымнар белән башкарылган. Йөзбашы Дүсәй Искәндәров һәм укымышлы дин әһелләренең эшчәнлеге, гомумән, җирле халыкның үз кыйбласында нык торуы нәтиҗәсендә генә бу «үләт казасы» таралмыйча кала. Ул гына да түгел,

Дүсәй бабай Түбән Кәминкәне зур авыл дәрәҗәсенә җиткергән, мөһаҗирләрне беренче булып ул кабул иткән, яңа торак нигезен күрсәтүче дә ул. Зур кәрван булып килгән күченүчеләрне дә төрле авылларга бүлгәләү аның фәрманы белән башкарылган. Һичшиксез, Түбән Кәминкәне нигезләүдә өлеше бик зур, шунда үзе дә яшәгән бит. Авылыбызга халыкны шул шәхес җыйган дисәк, бер дә арттыру булмас.

Дүсәй бабай Олы Тигәнәледән килгән, дидек. Хатынлыкка да шул авыл кызларын алган. Бу авыл Татарстан Республикасының хәзерге Алексеевск районы биләмәсендә тора. Ул бик борынгылардан санала, унҗиденче йөзнең беренче яртысында кенәз Өмрәк Мәмәшев җирләрендә төзелгән. Бирегә 1661 елда Уразгилде Яковлев җитәкчелегендәге йомышлы мишәрләр күчеп килгән. Унтугызынчы йөзнең беренче яртысында халкы алпавыт крәстияннәре (элекке йомышлы, шул исәптән морза Чокиннар, ясаклы татарлар, керәшен татарлары) катлавына керә. Халыкның төп шөгыле – игенчелек һәм терлекчелек, мичкә ясау, кәсепчелек һәм һөнәрчелек, 1878 елларда крәстияннәр баш күтәрүендә катнашкан, XX гасыр башында өч мәчетле, икътисади яктан Түбән Кәминкәдән әллә ни аерылмый кебек. Бу чорда Тигәнәле Казан губернасының Спас өязе Полянка волостена кергән.

Олы Тигәнәле авылында яшәгән Искәндәр картның ике улы булуы билгеле: өлкәне – Кормай, кечесе Дүсәй 1688 елда туган. Бу нәселнең бик булдыклы, кыю, халык арасында дәрәҗәле булганлыгы күренә. Олы Тигәнәле ревизия язуларында Кәминкәгә күчеп китүчеләр исемлегендә Дүсәй Искәндәров (елы күрсәтелмәгән) һәм абыйсының улы Нургали Кормаев (1694) язылган. Кормай бик иртә дөнья куйган. Нургали Кәминкәгә килгән булса да, монда озак яшәмәгәнгә охшаган, бәлки авыл урынын карап яки белеп, ошатмыйча киткәндер. Аның эзе башка авылда күренә. Ул бик соң гына өйләнгән, 1744 елда ишле гаиләсе белән яшәгән җиреннән чыгып киткән. Чебоксарка авылын (ТР, Яңа Чишмә районында) нигезләүчеләрнең берсе. Балалары шунда гаилә коралар. Ләкин бәхетсез татарга җил гел каршы дигәндәй, Чебоксарка татарларына тиешле җирләрне 1770 елларда бер урыс алпавыты сатып алган. Татарларга бер генә юл калган: чукынсалар гына шул җирдә утырып кала алганнар. Әмма алар диннәренә хыянәт итмиләр, бөтен булган мал-мөлкәтләрен арбаларга төяп, бу авылдан китәләр. Ни өчен абыйлары яшәгән Кәминкәгә килмәүләре дә аңлашылып бетми. Күрәмсең, бу вакытта анда да болытлар куера башлагандыр (чукындыру). Кормай нәселе Керкәле дигән авылга килеп чыга (ТР, Лениногорск районы). Нургалиның улы Габдри (1736) Чистай өязендәге Шахмай авылыннан Мортаза кызы Мәнәгә (1743–1787) өйләнгән, икенче хатыны Нәсихә

Габделмәннән кызы (1747–1789). Алар вафатыннан соң Чистай өязендәге Кармыш авылыннан Зифа Әмин кызын алган. Бу нәселнең дәвамчылары 1810 елларда Бөгелмә өязендәге Кодаш авылына күчеп киткәннәр. Татар авылларында яшәгән кешеләрнең кайсын гына алсаң да, ике арада туганлык җепләрен табарга була. Ә Дүсәйнең бүгенге көннәрдә дә нәселе авылда күп таралган. XX гасыр башында Түбән Кәминкәдә яшәгән Нургали Габделганиев (1901), Хәлиулла (1897) һәм Нуретдин (1900) Гарифуллиннар, Минфатыйх Гарифуллин (1904), Насыйбулла (1884), Касыймулла (1898), Хәсән (1903) Нигъмәтулиннар, Миндар Лотфуллин (1903) шуның дәвамчылары һ.б. Мәсәлән, Чирмешән районнары авылларында хуҗалык җитәкчесе булган Галимҗан бабай Сөләймановны (1898) фронттан кайтканда 1945 елда бандитлар үтергәнен һәркем белә. Иншар поселогында җирләнгән ул. Шәҗәрәдәге бабалары исемен санап китик: атасы Сөләйман, бабалары Фәйзулла – Габделфаяз – Гази – Биктимер – Дүсәй Искәндәров.

Укучыга төшенергә җиңел булсын өчен ревизиядәге исемнәрнең кайберләренә аерым тукталып үтәбез. Кәминкәгә Дүсәй бабайга кадәр дә кайбер гаиләләр килгән. Икенче ревизия язуларына да аларны беренче итеп теркәп куйганнар. Исемнәре дә, яшьләре дә, килгән еллары да хаталы язылганы аңлашыла. Аларның кайсы вакытта туган җирләреннән чыгып китүләрен белү өчен шул авылның беренче ревизиясен өйрәнергә яки карарга кирәк. Гомәр Тәнәев бирегә Долгий Остров авылыннан 1731 елда күчкән, ә улы, 16 яшьлек Шәфи 1721 елда килгән, диелгән (1705 елгы). Яшьләрен 1719–1721 елгы ревизия белән санасак, шуңа ышансак, бу вакытта Гомәргә 70 яшь булган (1651), ә 1731 елда аңа 80 яшь булыр иде. Монда шик туа. Олы яшьтәге Гомәр һәм аның улы Шәфи, чынлап та, Кәминкәгә килеп җиткәннәрме? Шәфи 16 яшендә ерак юлга чыгып киткәнме, әллә бу якларны карап кына кайтканмы? Моңа җавапны беркем дә язып калдырмаган. Әмма шунысы көн кебек ачык, алар Кәминкәдә яшәгәннәр. Кәминкәнең 1745 елгы ревизиясендә Гомәр Тәнәевкә – 60 яшь (ягъни 1685 елгы), уллары Чәләйгә – 23 (1722), Шәрифкә – 20 (1725), Чәләйнең улы Галигә – 2 яшь (хатын-кызлар күрсәтелмәгән). Шәфи күренми (аның шул ук Шәриф булуы мөмкин). Гомәр Тәнәев 1748 елда Кәминкәдә вафат, улы Чәләй яшьли 1752 елда дөнья куйган, Шәриф исә 1752 елда сөргенгә куылган. Чәләйнең улы Зәет 1746 елда, ни сәбәпледер, чукынган. Монда шуны әйтергә кирәк, Гомәр Тәнәев белән бергә авылдашы Исмәгыйль Ишмәтов (1700), аның улы Баязит та (1725) килгән, елы күрсәтелмәгән, шул ук 1730 еллар дип уйлап була. Исмәгыйль Кәминкәдә 30 еллап яшәп, 1761 елда вафат. Долгий Остров – хәзерге ЧР Батыр районының Озын Куак авылы, якынча 1601 елда нигезләнгән,

1796 елдан Сембер губернасындагы Буа өязе Батыр волостена кергән, элгәре Казан өязенеке.

Гомәр Тәнәевләр белән бер вакыттарак Нижгардагы Собачий Остров (Сафаҗай) авылыннан ике бертуган Әсәй белән Муса Җәфәкәевлар Кәминкәгә 1726–1727 елларда килгән. Дәлил: Әсәй Кәминкә кызына өйләнгән (1762 елгы ревизияне кара), улы 1727 елда туган. Иң беренче булып бирегә шулар юл ярган дип тә әйтеп була. Әмма без шулай да авылны җыючы Дүсәй Искәндәров дип әйтәбез.

Кәминкәгә Югары Чепкас авылыннан да гаиләләр күчеп килә. Бу авыл элек Сембер губернасы Буа өязенә кергән (элек Казан өязендә торган), исеме 1661 елдан билгеле. Үз заманында Казан ханлыгы чорында нигезләнгән дигән фаразлар бар. Бүгенге көндә ТР, Чүпрәле районы Чепкас-Илмәт авылы. Мәсәлән, шуннан Кормаш Кайбердин (Корман Акбердин, 1709) якынча 1738 елларда килгән, 1759 елда вафат, Аднагул исемле улы калган.

Сембер губернасының Буа өязе Яңа Тинчәле авылы (элек Казан өязендә) XVII гасыр башында оешкан (ТР, Буа районы). Рәсми булмаган мәгълүматлар буенча, алар Россия империясендә патша Романовлардан беренчеләрдән булып мәчет төзергә рөхсәт алганнар. Бу авылдан килгән кеше Хәсән Бибәков (1695), ике улы Габдерәшит (3 яшь) белән Габделмәт (1 яшь) 1743 елдан Кәминкәдә. Хәсән 1761 елда вафат, Бәшир исемле улы 1749 елдан рекрутлыкка бирелгән.

Сембер губернасының Буа өязе Дрожжанау волосте Кокшуват авылыннан (1796 елга кадәр Казан өязендә) Сәет Әхмәтовлар (1717 елгы; яки Әлмөхәмәтов) Шәрбән авылына 1729 елда чыгып киткәннәр. Әти-әнисе юлда үлгән булса кирәк. Яшенә ышансак, яшүсмер ерак юлга берүзе чыгып китмәс иде. Ә чынлыкта алар Шәрбән авылына кермәгәннәр, Кәминкәгә киткәннәр, башка сәбәпләр дә булырга мөмкин. Сәет 1752 елда вафат. Балалары Әит, Ярмөхәммәт, Зәбидә, Зәйнегөл тормышларын Кәминкәдә дәвам иткәннәр. Авылның дөрес атамасы – Кушкувак (Кушкуак), XX гасыр башында мәчет-мәдрәсәле, гөрләп торган авыл булган, 600 дән артык кеше яшәгән. Совет чорында авыл Чүпрәле районына кергән, 2002 елда ике кеше яшәгән, инде бүген алары да юк.

Осип Гомәров (1694) Малый Чилны авылыннан 1743 елда Елховый овраг авылына күчкән, диелгән, әмма эзе Кәминкәдә күренә. Бәлки бу авылны ошатмыйча киткәндер. Балалары: Кадер, Мөхәммәт, Динкәй, Шәфи. Кадер (Нәдер) 1782 елда вафат. Осип һәм аның улы Мөхәммәт малга кызыгып чукынып, 1762 елга кадәр авылдан киткәннәр. Кадер белән Динкәйнең нәселе авылда калган. Малые Чилны ЧРсындагы Красноармейский районы Кече Чаллы авылы булуы мөмкин, чувашча Кече

Челлы. Осип татарлашкан чуваш булса кирәк. Аларның күбесе чукындыруга кадәр балаларына татар яки төрки исемнәр кушкан. Чүпрәле районында Кече Чынлы авылы булуын да онытмаска кирәк.

Струлеевой овраг авылыннан Исай Кармышев (1680), улы Дәүләтша белән Кәминкәгә киткәннәр, елы һәм кайда киткәнлеге күрсәтелмәгән: «сошли до прежней переписи для жительства в разные уезды Казанского уезду за Волгу, а в которую деревню не показано». Авылның кайсы төбәктә булуы ачыкланмады. Исай Кәминкәдә 1752 елга кадәр яшәгән. Балалары кыска гомерле булган: Әбләзи (1735) 1757 елда, Сәмирхан (1740) белән Сәлимә (1743) 1748 елда вафат. Ә Дәүләтша (1716) исемлесе Ногай юлындагы «новопоселенную деревню Клявлино»га барып урнашкан.

Алатыр өязендәге Старые Какерли авылыннан Әит Димкәев (1690) Тәтемә авылына 1732 елда күчкән, диелгән. Әмма ул анда китмәгән, Кәминкәгә килеп йорт салган. Хатыны Бостан Сөендекова белән 6 бала үстергәннәр, барысы да Кәминкәдә төпләнеп калган. Бикбул исемле уларын 1756 елда рекрутлыкка алганнар. Иске Кәкерле авылы ТР, Чүпрәле районында, бу авыл Казан ханлыгы чорында ук булган дигән хәбәрләр бар. Сембер губернасының Буа өязе (шулай ук Казан губернасы Свияжский өязендә дә торган) Полевые Бикшики (Кыр Бикшиге) авылыннан Бәкәйкә (Бәчкә) Әсәкәев (1705) Белая Гора авылына 1737 елда чыгып киткән. Әмма ул анда тукталмаган, Кәминкәгә китеп барган; Батырша исемле улы булуы билгеле. Бүген бу авыл ЧР Батыр районына керә.

Сембер губернасындагы (элгәре өяз, административ-территориаль берәмлек) Шәйморза, Шатыршан, Иске Чокыр, Большой Терешка һ.б. авылларының беренче ревизия язуларында Кәминкәгә күчеп китүчеләрнең исемнәре һәм еллары табылмады. Әмма аларның шул авыллардан Кәминкәгә килеп урнашканлыклары Түбән Кәминкә авылының икенче ревизия язулары белән раслана. Сембер губернасы 1796–1928 елларда гамәлдә саналган. Әлеге тарихи шәрехнамәдә Россия дәүләт архивы документлары, борынгы актлар файдаланылды (фонд 350, оп.2, дело 1157, 3130, 2991 һ.б.). Монда шуны да әйтеп узабыз, без 1745 һәм 1762 еллардагы ревизия язуларындагы авыл исемнәренең бүгенге атамаларын, авылларның кайсы төбәкләрдә булуын ачыклауга омтылыш ясадык, беренче күчеп килүчеләрнең нәсел юлларын ачыкларга тырыштык һ.б.

А.Г. Ахунов

ТАТАР ДӘҮЛӘТЛӘРЕ КУЛЛАНГАН СӘҮДӘ АКВАТОРИЯСЕ

(Ахыры. Башын укыгыз №№ 3, 4, 2023)

4) Сәкъ-инә иделе (Дон) елгасының башы һәм Идел кушылдыгы Ука иделе (Ока) елгасы арасындагы «көнбатыш» «тартаннар»:

Борынгы аурупа карталарында Дон елгасы «Сагину» дип күрсәтелә. Урта гасыр географларын аз гына төзәтеп, елганың дөрес төрки атамасы «Сакъ инә (ана) елгасы» булган дибез. Заманында Кубрат хан оештырган «Бөек Булгария» яки «Иске Булгария» биләгән җирләргә – Дон бассейнына хазар һәм буртас кабиләләре хуҗа була. Анда Шиһаб Мәрҗани телгә алган «Мәҗгария дәүләте» (Әл-Букри хезмәтендә – «Моджгария» – А.А.) оештырыла. «Киев Русе» җирләрен күрсәткән карталарда бу дәүләт белән ике арадагы чик «крайна Алания» дип теркәлгән. Дәүләт атамасы башкачарак та булуы ихтимал. Көнбатыштагы Днестр елгасын да кисеп узучы мәшһүр тарихи «Траянваллары» дәвамын тәшкил иткән ныгытмалар безнең Идел үзәненә үк килеп җиткәнен күпләр белми дә. Меңәр чакрымга сузылучы балчыктан өелгән, өстән караганда казналыктагы тешләрне хәтерләткән шушы ныгытмалар безнең халыкта «Сәд-и-Сагбан» (варианты – «Сәд-и-Шагбан» – А.А.) дип аталган. Томанлы, буталчык риваятьләрдән аңлашылганча, ныгытмаларны, имеш, «алыплар заманында» «еланнар патшасы Шаһморанга каршы» «Сам баба төзеткән». Бу вал «Гад кавемнәре яуларына каршы» төзетелгән ныгытмаларның өченче чиге булырга тиеш! 1613 елда Хессел Герритц төзегән «Московия картасы» буенча, сәд-валның көнчыгыш өлеше кайдан узуын билгеләү мөмкинлеген бирә. «Рось буе ныгытмалары» Сула елгасы буеннан соң, Сәкъ-инә иделе (Дон) башларын тәшкил итүче елгалар белән Ука иделенең (Ока елгасы Идел бассейны елгасы – А.А.) уң як кушылдыклары арасындагы субүләр сырт буенча дәвам иткән һәм, ахыр чиктә, Идел елгасының бүгенге Саратов, Волгоград шәһәрләре арасындагы уң як ярына барып тоташкан. Геритс картасында «туры сызыкны» хәтерләткән ныгытмалар бүгенге карталарда, чынлыкта, проекциядә «көянтәне» хәтерләтә. Әлбәттә, 1647–1655 елларда мәскәүлеләр тарафыннан төзетелгән һәм Тамбов, Мичурин (элекке Козлов) аша узучы «Татарский вал» («Белгородско-Симбирская оборонительная линия») белән тәңгәл килми, билгеле. Димәк, урта гасырларда «Идел Болгары» белән «Мәҗгария дәүләте» (Кубрат хан оештырган «Бөек (Иске) Болгар» урынында барлыкка килгән) арасындагы чик шушы «Сәд-и-Сагбан валы» буйлап узган! Бүгенге археологик эзләнүләр һәм аэросурәтләр

бу валның алга таба Иделнең сул як яр буеннан бүгенге Әстерхан шәһәренә кадәр сузылуын раслый. Кытай тарихында «елан-кешеләр явы» һәм якынча кайсы чорда шундый вакыйгалар булуы турында мәгълүматлар теркәлгән. Шулай ук тугандаш казах халкында да ныгытмаларны Сам-баба белән бәйләп бәян ителгән риваятьләр сакланган. Шушы ныгытмалар аша йөзгечләрне күчерә торган берничә «тартан»-«волок» булганы билгеле. Сәүдә су юлларын кыскартып, түбән Идел аша йөзеп тормый гына, Ука иделеннән Дон елгасына йөзгечләрне күчереп, Кырым якларына барып ирешергә мөмкин булган.

Ока елгасының уң як кушылдыгы Прона елгасына коючы Ранова елгасында берничә «тартан» булган:

1) **«Дубок тартаны»** – Ранова елгасыннан Дон буенда утырган порт-лиманлы Дубок кальгәсенә йөзгечләрне тартып күчергәч, Дон буйлап агым уңаена йөзеп киткәннәр;

2) **«Ряса иле тартаны»** («Рясная (Рясоилинская) переволока») – алда әйтелгән Ранова елгасыннан Хупта исемле кушылдык башындагы «тартан» аша Дон бассейны елгасы Урман Воронежы инеше буенча, Воронеж елгасына күчеп, елга тамагындагы олы юлда да урнашкан Юл-кирмән каласы (хәзерге Воронеж шәһәре) янында Дон кушылдыгы Воронеж елгасы аша Дон агымына эләккәннәр;

3) **«Кочур тартаны»** («Кочуровский волок») – шул ук Ранова елгасыннан аңа койган Юеш Полотебня инешеннән «тартан» аша Донга коючы Кочур тамагына йөзгечләрне күчереп, Дон буйлап йөзеп киткәннәр.

4) **«Вёрда – Юеш Табола тартаны»** («Вёрдо-Мокротоболский волок») – әйтелгән Ранова елгасыннан аңа коючы Вёрда инеше башына йөзеп менеп, «тартан» аша Дон бассейнына керүче Юеш Тобола елгасына йөзгечләрне күчергәннәр.

Ока елгасына коючы Мукшы (Мокша) елгасы кушылдыклары Цна һәм Вад елгалары башларыннан Донга коючы Хопёр елгасы кушылдыгы Ворона елгасы башлары бик якын урнашкан. Димәк, анда да «тартаннар» булган.

Ока һәм Дон елгаларын **Тайдула** каласы (Алтын Урда ханы Җәнибәкнең әнисе Тайдула тарафыннан нигезләгән бүгенге Тула шәһәре – А.А.) тирәсендә тартан, йә болак аша «ялгау» хаҗәте табигый. Ике олы сәүдә юлларын болак-канал ярдәмендә Петр I заманында тоташтырып, **«Ивановский канал»** казылган. Ока елгасы Упа исемле кушылдыгы аша Дон елгасы белән тоташтырылган.

Ока елгасы буенда расиф-пристань булган һәм олы коры җир юлында утырган **Кораб** (урыс телле чыганакларда **«Кураб»**, «кораб» («корабль») сүзеннән – А.А.) исемле кала булганы билгеле (хәзерге Орлов өлкәсе Кромы районы Пашково-Лужки авылы урынында). Күрәсең, монда йөкләрне

төяп-бушату урыны (перевалочная база; перекладной пункт) булгандыр. Хәзерге Брянск шәһәре тирәсендә, Десна елгасына койган Свинь инеше буенда урнашкан «Свен монастыре» (бүгенге Супонево авылы янында, Брянск өлкәсе) янында XVII гасырда «Кырым ханлыгы» һәм «Речь Посполитая» сәүдәгәрләре белән сәүдә итешү өчен «Свен ярминкәсе» оештырылган. Сәүдә юллары кисешкән урын булуны исәпкә алганда, урта гасырларда да бу тирәдә мөһим сәүдә базары урнашкан булуы мөмкин. Әйтергә кирәк, шул тирәдән Днепрга коючы Десна һәм аның кушылдыгы Сейм елгалары да башлана. Алда әйтелгән «җир кендеге» сыйфатламасына да тәңгәл килә торган урын!

5) Сәкъ-инә иделе (Дон) һәм Идел елгаларының урта агымда бер-берсенә якынлашкан урынында булган «Бөек тартан» яки «Великий перевоз». Каспий, Кара һәм Азов диңгезләрен бергә бәйләүче елга-«тартан» сәүдә юллары турында.

Идел елгасы үзенең урта агымында (чама белән бүгенге Саратовтан Волгоград каласына кадәр арада) Дон (Сәкинә иделе; Танаис) елгасы белән бик якын булып, 60–70 чакрым ераклыкта гына янәшә диярлек ага. Менә шушы арада Иделдән «Мәҗгария дәүләте» җирендәге Дон елгасына һәм киресенчә, Доннан «Идел Болгары» җирендәге Идел елгасына күчә торган өч «тартан» булган. Идел ярында урнашкан **Бәлҗәмин** (хәзерге Дубовка), **Сарычин** һәм **Тартанны** (хәзерге Волгоград урынында булганнар) исемле татар калаларында «тартаннар» булган. Шул «тартаннар» аша Дон елгасы буенда урнашкан лиман-портлы торак пунктларга корабларны күчергәннәр. *«В старину узкое пространство между Волгой и Доном, где обе реки сходятся на расстояние около 70 верст, называлось «переволокой»* (чынлыкта «Переволока» төньякта булган, монда «Великий перевоз» – А.А.). *Существовало три «волока»: между речками Камышинкой и Иловлей, от нынешней Дубовки до Качалино, от Царицына* (Волгоград – А.А.) *до Калача* (Калач-на-Дону – А.А.). *Междуречье Волги и Дона латинскими буквами было обозначено, как «Великий перевоз» на карте немецкого дипломата, барона Сигизмунда Герберштейна, приезжавшего в Московию послом от императора Максимилиана I в 1517 и 1527 годах»* [Исаева: 2012. https://vpravda.ru/kultura/mesto-dlya-vvoda-teksta-3473/.12].

Дүртенче тартан итеп **Сарытау** һәм **Үкек** исемле борынгы татар калаларының лиман-портларына тукталган корабларны янәшә генә сазлыктан башланган Дон елгасына коючы Иловля инеше (татарча «ләмле елга» буладыр) буйлап, корабларны ярым сөйрәтеп, ярым йөздертеп Донның үзәк агымына күчерә торган «тартанны» әйтергә мөмкин. Урта гасырларда Госман Төркиясе белән берлектә шушы арада болак-канал казылган. Бүген дә кулланышта булган «Волго-Дон каналының» барлыкка килү тарихы

Алтын Урда чорына бәйле. Дон елгасыннан Азак (Азов) диңгезенә йөзеп, аннан Кара диңгезнең көнчыгыш яры буйлап, Истанбулга барып булган.

Тасвирланган Идел һәм Дон елгалары арасындагы «тартаннар», чынлыкта, Каспий диңгезен Кара диңгез белән тоташтыручы «күпер» хезмәтен үтәгән. Әлбәттә, бу диңгезләрне Каф (Кавказ) таулары аша аккан елгалар аша да «тоташтырган» сәүдә су юллары булган. Тарихи чыганакларда Каспийга коючы Кура һәм аның кушылдыгы Аракс елгалары аша Кара диңгезгә коючы Фасис (Риони) елгасына күчелә торган борынгы су юлы хакында искә алына. Әмма VI гасырда Фарсы шаһы Хөсрәү I Ануширван Кавказдагы «Албания», «Иберия» һәм «Колхида» дигән тарихи өлкәләрне үз биләмәләре эчендә, ә «Таглы Джидан»ны тышта калдырып «Тимер-капус» («Бабел-әб-Ваб»; «Садд-ал-Либин») стенасын төзеттереп куя. Зур Кавказ сырты түбәләре арасындагы тарлавыкларны диварлар белән томалатып, үткелләргә тимер капкалар куйдырткан. Шулай ук Каспий диңгезенең көнчыгыш ягындагы Копетдаг таулары буйларында да борынгы «Сәд-и-Искәндәрүн» диварын ныгыткан. Борынгы Котлы («Готта») өлкәсенә, легендар Әйкә, Саба җирләренә илтүче юллар һәм Евфрат (Буранун; Фират), Тигр (Диҗлә) елга башлары бабаларыбыз өчен «Каф тау артында», «дивар тышында» торып калган. Дагыстандагы Дербент шәһәрендә бүген дә шундый бер капканы һәм дивар өлешләрен тамаша кылырга мөмкин. Билгеле инде, ике диңгезне «тоташтыручы» башка «маршрутлар» да булган: 1) Каспийга коючы Кума елгасыннан Ергени тавы һәм Ставрополь калкулыклары арасыннан аккан, Азов диңгезенә коючы, Маныч «бугазына» күчеп, Маныч-Гудило күле буйлап йөзеп булган. «Ергени» – калмыклар биргән атама, татарча «Улка тавы» булган, «улыкай» дигәннән; 2) Каспийга коючы Терек елгасыннан Кара диңгезгә коючы Кубань елгасына күчеп була торган су юлы булуы ихтимал. Чөнки борынгы «Хәзәр каһанлыгы» баш каласы Сәмәндәр Терек елгасы буенда урнашкан була; 3) Дон елгасының сул кушылдыгы Сал (Джурак-сал) елгасы, элгәре «Йөрүк Сал» дип аталып, төп сәүдә коры җир юлы ориентиры булган. Ихтимал, Каспий һәм Арал диңгезләре тоташ бер «Сармат диңгезен» тәшкил иткән чорда халык телендә «бугаз» дип аталучы Маныч сызасы да су белән тулы, ә Йөрүк Сал елгасы сәүдә су юлы булгандыр дибез. «Сал» атамасы урысчага «плот», «сплав» дип тәрҗемә ителә. Бу инде сәүдә су юлы белән турыдан-туры бәйләнешен күрсәтә.

6) Тартар иделе (Обь) һәм Инәй-сай иделе (Енисей) елгалары арасындагы «Көнчыгыш тартаннары»:

Бүгенге татар телле халык формалашкан тарихи ареал чикләрен исәпкә алып, көнчыгышта Обь һәм Енисей арасындагы «волок»-«тартаннарны» шартлы рәвештә «Көнчыгыш тартаннары» дип атау дөрестер. Чөнки

Җүчи олысына Енисей үзәне «кыргызлар биләмәсе» буларак кертелгән. Енисей атамасы якут телендә «ене сай» – «ана (инәй, әни, әнкәй, инәки) елгасы» дигәнне аңлата. Мәкаләдә шушы көнчыгыш төбәктә урнашкан «тартаннарны» санап чыгу белән генә чикләнербез:

Обь кушылдыгы Чулым елгасына коючы Кемчуг инеше буйлап йөзеп килеп, шунда урнашкан **«Кемчуг «тартанында»** («Кемчужный волок») йөзгечләрне Енисей елгасына күчереп юлны дәвам иткәннәр. «Тартан» хәзерге Красноярск шәһәре янында урнашкан була.

Обь кушылдыгы Кеть елгасы һәм Енисейга коючы Кас елгасы арасында да «тартан» булган. Хәзерге Енисейск шәһәре тирәсендәге ул тартан тарихи хезмәтләрдә **«Маковский волок»** буларак теркәлгән. Енисейск Ангара (Югары Тунгуска) елгасы тамагында урнашкан. Ангара буйлап көнчыгышка таба да су юлын дәвам итеп йөзәргә мөмкин булган.

Обь кушылдыгы Вах елгасы һәм Енисей кушылдыгы Сым елгасы башлары бер тирәдән башлана. Шул ук җирлектән Енисейга коючы Елагуй инеше дә агып чыга. Нәкъ шушы кечкенә «җир кендеге» уртасында тартан урнашкан булган. Аны шартлы рәвештә **«Вах-Сым-Елагуй «тартаны»** дип атап торыйк.

Тарихи документларда Обька коючы Надым, Пурпа һәм Таз елгалары урнашкан үзәнне «Мангазея өлкәсе» дип атаганнар. Тарихи өлкәнең үзәге Таз якасындагы Мангазея каласы (хәзерге Старотуруханск авылы тирәсендә булган) янында **«Инәй-сай «тартаны»** («Енисейский волок») яки **«Мангазея «тартаны»** урнашкан була. Таз елгасыннан көймәләрне Енисей кушылдыгы Турухан елгасына «тартан» аша күчергәннәр. Шушы Турухан елгасы белән Енисейга уң яклап койган Түбән Тунгуска елгалары тамаклары бер урында, хәзерге Туруханск шәһәре янында, Енисейга коялар. Димәк, сәүдә су юлы монда дүрт тарафка юнәлә дигән сүз.

7) Су юлларын кыскарту максатында йөзгечләрне Идел бассейны елгаларының бер-берсенә күчерү өчен файдаланылган кайбер эчке «тартаннар»:

– **«Чүпче – Очёр «тартаны»** – Очёр шәһәре янындагы Нократ иделенә коючы Чүпче (Чепца) елгасы белән Чулман иделенә (Камага) коючы Очёр елгаларын «бәйләүче» тартан. Соңрак «Әби патша заманында» тартан урынына болак-канал казылган диләр. Географик яктан Очёр елгасы «Барда татарлары» дигән этник группа бабалары оештырган тарихи «Гайнә» исемле «башкорт волосте»ның төньяк чиге «вазыйфасын» үтәгән.

– **«Дубна-Вора «тартаны»** – Булгы иделеннән Дубна елгасы кушылдыгы Кунья инеше буендагы «тартан» аша Клязьма елгасы кушылдыгы Вора суына коючы Торгош инешенә кораб-көймәләрне күчереп, Ока бассейны елгалары буйлап йөзеп булган.

– **«Лама «тартаны»** («волок Ламский») – Булгы иделенең уң кушылдыгы Шоша елгасы кушылдыгы Лама инеше башыннан «тартан» аша йөзгечләрне Мәскәү елгасына коючы Руза елгасына күчергәч, су буйлап Мәскәү елгасына йөзеп төшеп, алга таба Ока елгасы сәүдә юлына төшкәннәр. Бу «тартан»ны болгарлар кулыннан 1160 елда Владимир-Суздаль бөек кенәзе Андрей Боголюбский гаскәрләре тартып алган.

– **«Яуза «тартаны»** («Яузский волок») – Булгы иделеннән бүгенге Мытищи шәһәре тирәсендәге Держи инеше тамагыннан «тартан» аша Яуза елгасына күчеп, аннан соң Мәскәү елгасы буйлап йөзгәч, «тартан» аша Клязьма елгасына күчеп, аннары Ока елга бассейнына эләккәннәр.

– **«Меря «тартаны»** («Нерский» или «Мерьской» или «Клязьменский волок») – Клязьма елгасыннан Неря һәм Ушна инешләре арасындагы шушы «тартан» аша Оканың икенче бер кушылдыгы Мәскәү елгасына күчә торган була. Мәскәүлеләр **Икә** каласын (бүгенге Коломна шәһәре) яулап алгач, әйтелгән «тартан» аша узучы елга-тартан юлы урыс сәүдәгәрләре йөри торган төп сәүдә маршрутына әверелгән.

– **«Орехово-Зуево «тартаны»** («волочек Зуев») – шулай ук Клязьма елгасыннан Дроздна инеше башы белән Мәскәү елгасына коючы Мерьская кушылдыгы Понорь инеше арасындагы, шулай ук Клязьма елгасыннан, аның тамагыннан урап тормый гына да, Оканың өске агым буйларына элэгергә мөмкинлек бирә торган «тартан».

– **«Зөя – Сембер – Сызрань «тартаннары»** – бүгенге Сембер (Ульяновск) каласы янында урнашкан «тартан» аша Идел елгасыннан Зөя (Свияга) елгасы башына йөзгечләрне күчергәндә, Зөя уңае белән тамагына йөзеп төшеп, нәтиҗәдә Булгы иделенә (Волга) чыгып, яңадан югары агымга «әйләнеп кайтырга» мөмкин булган. Түбәндәрәк Иделгә койган Сызрань елгасы буйлап Зөянең агым башларына күчсәң – су юлы маршруты тагын да озынайган. Үзенә күрә «йомык» боҗраны хәтерләткән, «әйләнеп йөрергә мөмкин булган» маршрут килеп чыккан: «Булгы иделе – Идел елгасы – Сызрань елгасы – «тартан» – Зөя елгасы – Булгы иделе». Үзенә күрә суүткәргеч системасын корганда «байпас» ясау белән чагыштырырга мөмкин.

– **«Ык – Дим «тартаны»** – Кама кушылдыгы Ык һәм Агыйдел кушылдыгы Дим арасында булган «тартан» һәм «болаклар». БРндагы район һәм авыл исеме булган «Бишбүләк» атамасы – биш «болак» булуга ишарә иткән кебек. «Җир кендеге» таулары тирәсендә зур чыгымнар таләп иткән «тартан» булдырмас өчен, бер елга бассейнын икенчесе белән бәйли торган болаклар казу отышлырак булган. Шундый сәүдә корабларын йөздереп кенә күчерә торган болак-каналлар системасы Дим һәм Ык елгалары арасында булганга охшый. Җирле топонимнар арасында да моны раслый торган атамалар бар.

– **«Ашкадар – Дим башы «тартаны»** – Эстәрлетамак тоз расифеннән (иске язмаларда елга пристане шулай атала – А.А.) товар ташу өчен Агыйдел буйлап кына йөзеп төшелмәгән. Юл кыскарту һәм көнбатыш якта урнашкан якын-тирә авылларга турыга барып җитү максатында, Ашкадар елгасы буйлап аның башына йөзгечләрдә йөзеп менергә кирәк булган. Алга таба «тартан» аша Дим елгасы башына көймәләрне күчереп, кирәк икән, Дим буйлап, кирәк икән, Дим башыннан Ык елгасына күчеп теләгән урынга йөзеп барырга мөмкин булган.

– **«Аслыкүл «тартаны»** яки **«Дим – Чәрмәсән «тартаны»** – Шулай ук юл кыскарту максатында Дим елгасыннан аның Өйдрәк, Түлән, Корсак исемле кушылдыклары буйлап йөзеп барып, Чәрмәсән елга бассейнына кереп-чыгып йөзеп булган. Ханнар заманында «тартан» юлында яткан Аслыкүлне йөзгечләр күчерү процессында файдаланулары аңлашыла.

Барлык «эчке» «тартан»нарны тасвирлый китсәң, мәкалә артык озын килеп чыгар иде. Шул исәптән Сура елгасы бассейныннан «тартан»нар аша кайсы сәүдә су юлларына йөзгечләрне күчереп «маршрутларны» дәвам итеп, яисә кыскартып йөзеп булуны язып тормадык. Сүз уңаеннан, Сураның сул кушылдыгы Пьяна елгасы атамасы да югарыда әйтелгән төркиләрдәге Ана культы белән бәйле рәвештә «бианай» (кайнә; кайнана) сүзеннән үзгәргән булуы ихтимал.

Сәүдәгәрлек тирәли сәясәт

«Казан ханлыгы» яулап алыну белән «Мәскәү хөкүмәте» яңа колония халкы өчен дискриминацион кануннар кабул итә. Шул исәптән ислам динле казан татарларына моннан соң шәһәрләрдә яшәү, таштан төзелеш алып бару, тимер ясау, сәүдәгәрлек кәсепләре катгый тыела. Борынгы болгар бабалар чорыннан ук дөньяга «гадел сәүдәгәр халык» дип даны чыккан халыкның үзаңын (психологиясен) үзгәртеп кору процессы башлана. Моның белән Мәскәү хөкүмәте урыс купецларының гына шәхси монополиясен булдырырга омтыла. Тоз, мәгьдән (руда) белән сәүдә итүне дә дәүләт үз кулына алган. Әлбәттә, бу кануннар бөтен татар халкына берьюлы тәэсир иткән дигән сүз түгел. Халкыбызның этник группалары берничә мөстәкыйль дәүләттә яшәгән һәм аларның колониягә әверелүе төрле чорга караган. Мәскәү дәүләтенең, соңрак Рәсәй империясенең көнчыгышка таба җәелү процессы берничә гасырны эченә ала. Яулап алынган җирләрдә сәүдәгәрлек кәсебе тыелса да азат калган дәүләтләрдә сәүдә гөрләп чәчкә аткан. Өстәвенә, ныгытылмаган чикләр аша эчке базарларга, көнкүреш тауарлары белән беррәттән, кулдан-кулга күчеп булса да, көнчыгыш тауарлары да туктаусыз килеп торган. Яшерен контрабанда сәүдәсе кысуларга карамыйча, киң колач алган. Ислам динле «урталык халыклар» сәүдәгәре христиан динле «көфер халык»

белән сәүдә итешүне, гомумән, өнәп бетермәгән. Патша хөкүмәтендәгеләрнең «Бөек җифәк юлы» буендагы дәүләтләр белән сәүдә итешәсе килү, тәмләткечләр, җифәк, мамык, кәһва кебек тауарларны Рәсәй базар-ярминкәләрендә дә күрү теләге борынгы сату-алу традицияләре нык булган мөселман татар сәүдәгәрләрен арадашчы – «маклак»лар буларак файдалануга этәргән. Идел буе татарларында, берничә гасыр буе тукталып торса да, сату итүгә хирыслык каннан килгән. Урта гасырлардан ук татар сәүдәгәрләре коры җир һәм су юлларын иң яхшы белүче булып исәпләнгән. Мәкаләдә китерелгән дәлилләр аша моның серен ачыкларга тырыштык. Саналган сәяси сәбәпләр аркасында халкыбызда яңадан сәүдәгәрлек кәсебе җанланып киткән.

Татарларда сәүдәгәрлек эшен яңадан тергезүгә бәйле кануннар

Рәсәй империясе законнарының тулы җыентыгыннан [«Полное собрание законов: Т. IX–XX. 1830] татарларда сәүдә эшен тергезүгә булышлык иткән дәүләт кануннарын язып алдык:

11.06.1763 елда йомышлы казан татарларына төрле шәһәрләргә барып сәүдә итүне рөхсәт иткән Сенат указы чыга. Шул ук елның 7 августында Сенатның яңа указы буенча, Казан шәһәрендәге татар бистәсендә яшәгән йомышлы татарларга, бирелачәк «жалованная грамоталар» нигезендә, каршылыксыз сәүдә белән шөгыльләнүгә рөхсәт ителә.

07.07.1766 елда Сенат указы буенча, чик буе Оренбург һәм Троицк таможнялары оештырыла. Канун приказчик булып хезмәт иткән татарларның яшерен сәүдә итүләренә киртә кую максатында да әзерләнгән.

22.11.1776 елда «мишәр һәм башкорт старшиналарына һәм «башка шундый татарларга» сәүдә кәсебен рөхсәт итүче хөкүмәт Сенатының указы дөнья күрә.

08.07.1782 елда Әби патшаның (Екатерина II) барлык шәһәрләрдә дә сәүдәгәрләргә үз йортында лавка ачуны рөхсәт иткән указы игълан ителә.

04.09.1787 елда Әби патшаның генерал-поручик барон Игельстромга бирелгән указы буенча, татар мәчетләре каршында кәрван-сарайлар оештырырга боерыла.

16.12.1787 елда Әби патшаның генерал-поручик барон Игельстромга бирелгән яңа указы нигезендә, Сәгыйт бистәсе («Оренбург Каргалысы») татар сәүдәгәрләре Уфа губернасы иррегуляр гаскәрләре составына беркетелә.

05.06.1792 елда Әби патшаның Уфа губернаторы Пеутлингка бирелгән тагын бер указы нигезендә, Сәгыйт бистәсендә яшәгән «крестьян, мещан, купец» татарлар губернада оештырылган иррегуляр гаскәргә кертелә һәм аларга теләгән очракта «мещан һәм купец» булып язылырга рөхсәт бирелә.

Академик тарихта бәян ителгән сәүдә су юллары

Тарихи сәүдә су юллары турында сүз чыкса, академик тарихта урыс сәүдәгәрләре кулланган маршрутларга гына басым ясала, аларның мөһимлеге күпертеп күрсәтелә. «Киев Русе», «Владимир-Суздаль кенәзлеге» һәм «Московия» башкалалары аша уза торган *«из Варяг в Греки»* һәм *«из Варяг в Персы»* дигән маршрутлардан башкасы телгә дә алынмый дисәк, хата булмас. Иң әүвәл шул су юлларына тукталып китик. Мәшһүр **«Карман – Юнан юлы»** түбәндәгечә узган: *«башта Балтыйк диңгезеннән Нева елгасы аша Ладога күленә кергәннәр. Ладога күленнән Волхов елгасы аша Ильмень күленә йөзелгән. Аннан бу күлгә коючы Ловать елгасы белән барып «тартан» («волок») аша Днепр (Вар; Борисфен) башына күчкәннәр. Алга таба Днепр елгасы буйлап Кара диңгезгә йөзеп төшеп, «Сыер (Сәвер) кичүе» (урысча «Коровьи брод») дип аталган диңгез юлы белән Византия башкаласы Царьград – Константинопольга барып ирешкәннәр»*.

Икенче маршрут **«Карман – Фарсы су юлы»** түбәндәгечә узган: *«Балтыйк диңгезе – Нева елгасы – Ладога күле –Волхов елгасы аша Ильмень күленә йөзеп үткәч, күлгә коючы Пола һәм Явонь елгалары белән Селигер күленә кергәннәр. Аннан «тартан» аша Булгы Иделе елгасына коючы Селижаровка инеше буйлап Идел елгасы бассейнына эләккәннәр. Булгы Иделеннән Иделгә кереп алга таба су буйлап йөзеп, Каспий диңгезенә үткәннәр. Алга таба Каспий диңгезенең көнчыгыш яры буйлап йөзеп барганда – Абескун каласы лиман-портына, көнбатыш яры буйлап йөзгәндә – Тимер-капы (Дербенд), Бакы, Энзели лиман-портларына кадәр барып алга таба коры җир юлыннан фарсылар пайтәхете Рей (Тегеран) каласына җиткәннәр»*. Бу юл укучыга «Селигер юлы» буларак та билгеле. Тасвирланган су юлы маршрутын сәүдәгәрләр Юнанга (Греция) бару өчен дә кулланган. Татар сәүдәгәрләре, сәяси сәбәпләр аркасында, язылган су юллары «маршрутларын» өлешчә генә файдаланган. Чөнки ислам-шәрык дөньясының аерылгысыз өлешен тәшкил иткән безнең сәүдәгәрне христиан дөньясы үзәкләре аз кызыктырган.

Алда әйтелгән сәүдә «маршрутларын» тасвирлаучы тарихчыларның югалып кала торган «йомшак» ягына игътибар итәргә кирәк. Шартлатып: «Фәлән җиргә фәлән су чыганаклары аша барып җителә»,– дип санап чыгалар, әмма кире кайту юлы турында сүз чыктымы – уңайсыз хәлдә калалар. Кемдер: «Киреге – агымга каршы йөзгәннәр»,– дисә, кемдер: «Бурлаклар кире тартып мендергән»,– дип әйтә. Кайберсе: «Көймә-корабларны арбага салып кайтарганнар яисә, ташлап калдырганнар»,– дигән тузга язмаган версия тәкъдим итә. Агымга каршы меңәр чакрым араны йөзеп кара!? Зур чыгымнар сарыф итеп кораб төзет һәм ташлап калдырмы? Агымга каршы йөзү, йөзгечне тагып, тарттырып бару – бары тик

кыска маршрутларда гына кулланылу кагыйдәсен онытырга ярамый. Агым уңаена кырын ятып дигәндәй, көч сарыф итмичә генә йөзү мөмкинлеге булу – су маршрутының бәһасен тәшкил иткән дә инде!

Татар сәүдәгәрләре кулланган төп (магистраль) сәүдә «маршруты»

«Тартан» юлларын һәм болакларны, шартлы рәвештә, елгалар белән тоташ су маршрутлары дип исәпләгәндә гигант бер «акватория» килеп чыга. Аның татар халкы бабалары оештырган барлык дәүләт башкалалары аша узуына да игътибар итәргә кирәк! Чыганаклар су юлларын үтү юлын татар сәүдәгәре яхшы белүен хәбәр итә. Моның сере, әлбәттә, бабаларыбызның әйләнә-тирә табигатьне туктаусыз өйрәнүе, күзәтүе, сорашып-белешүе һәм бар белгәнне мирас итеп буыннан-буынга тапшыра килүендә.

Елгаларны шартлы рәвештә географик киңлек (меридиан) буенча төньяктан көньякка таба яисә, киресенчә, көньяктан төньякка таба «буйга агучы» елгаларга бүлергә мөмкин. Шулай ук географик озынлык (параллель) буенча, көнчыгыштан көнбатышка таба яисә, киресенчә, «аркылыга таба агучы» елгаларга бүлеп була. Диагональ буенча, «чапырыш якка таба» агучы елгалар да сирәк кенә очрый. Идел, Дон һәм Днепр бассейннарында аларның кушылдыклары ничек агуына карап, «тартан»нар, йә «болак»лар аша, йөзгечләрне күчерә-күчерә төньякка таба хәрәкәт итәргә мөмкин булган. Мәсәлән, көньякка таба аккан Идел елгасының төньякка таба агучы Зөя, Сура, Ык, Дим, Сөн кебек кушылдыклары бар. Ока, Клязма, Чәрмәсән кебек елгалар «аркылыга» – көнчыгыш-көнбатыш юнәлештә аккан кебек. Кыскасы, елгалар ничек урнашуын, агым юнәлешләрен, «тартан» урыннарын бик тә яхшы белгән санаулы кешеләр генә Днепр, Идел елгасы буйлап йөзеп төшкән корабны башта елгаларның агымсыз «тоба» урыннарына күчә-күчә агымга каршы барып, аннан елгадан-елгага күчерә-күчерә, Идел башларына йөздереп кире кайтара алган. Идел елгасы элек «җиде тармак булып» Каспийга койган. Аның бер тармагы, риваятьләр буенча, ясалма канал – «болак» булган, ул исә Сарай калалары порт-лиманына гына түгел, хәтта бүгенге Волгоград шәһәре тирәсендәге «тартан»га кадәр үк йөзеп барырлык итеп казылган, имеш. Урта гасырларда агымга каршы йөзү проблемасы да шулай уңай хәл ителгән булса кирәк. Вакыты җиткәч, археологлар үз сүзен әйтер дип уйлыйбыз. Ә безнең татар сәүдәгәрләре бик тә уңайлы һәм җиңел «маршрут» буенча йөзгән. Башта Идел елгасы буйлап, агым уңаена «кырын ятып кына» Каспий диңгезенә йөзеп төшкәннәр. Аннары диңгезгә Узбой, Зеравшан һәм башка элек бу диңгезгә койган Әму-Дәрья кушылдыклары буйлап йөзеп барып, «тартан»-болаклар аша, Арал диңгезенә һәм Сыр-Дәрья елгасына йөзгечләрен күчергән. «Казык уртасы» тирәсендә урнашкан Урта Азия базарларына шулай йөзеп барылган. Урта гасыр Төркия карталарында Балхаш

(Каһан, Хакан) күле тирәсендәге Баласагун каласы «дөнья уртасы» итеп күрсәтелә. Алга таба сәүдәгәрләр Җаек, Җим (Эмба), Тургай кебек елгалар һәм аларның кушылдыкларыннан «Җучи олысының» тәүге пайтәхете Орду-Базар тирәли урнашкан базарларга йөзеп менгән. Анда «тартан»нар һәм алда искә алынган «Җиде болак каналлары системасы» буенча, йөзгечләр Тартар иделе (Обь) кушылдыклары Тубыл, Ишим елгалары башларына күчерелгән. «Бөек Төрки каһанлыгы» башкаласы Баласагуннан Зәйсән күле аша тарихи «Җидесу өлкәсе» сулары һәм Бухтарма, Кара Иртыш, Катунь («хатын елгасы») елгалары аша күчә-күчә Обь елгасы башына эләгеп, урабырак бара торган маршрут белән дә йөзеп булган. Каспий һәм Арал диңгезләре уртак су чыганагын тәшкил иткән чорда тасвирланган катлаулы күчеш ясауның кирәге дә булмаган диләр. Азактан инде, сәүдә кораблары агым уңаена Обь елгалары буйлап, «Себер ханлыгы» үзәк калалары – Искәргә, Чинги-турага йөзеп төшкән. Аннары йөзгечләр Тубыл елгасы кушылдыклары: Тавда, Тура, Исәт һәм Уй елгаларына коючы Урта Урал тауларының көнчыгыш итәкләреннән агып чыккан кушылдыклар буенча йөзеп менгән. Сәүдә кораблары алга таба кайда «тартан», кайда «болаклар» аша Идел бассейнына керүче Кама, Караидел һәм Агыйдел елгаларына коючы Урта Уралның көнбатыш итәкләреннән агып чыккан елга башларына күчерелгән. Соңыннан Идел бассейны елгаларының агымы буйлап татар дәүләтләренең үзәк калаларына кире әйләнеп кайтылган. Су юлын кыскарту максатында кайбер сәүдәгәрләр «тартан»нар аша башка елгаларга күчә-күчә йөзгән. Татар сәүдәгәре шулай тулы бер «әйләнеш» ясап, сәүдә итә-итә кире үз йортына кайтып җиткән. Көнбатыш Себер ягында «әйләнеш» ясап, Урта Азия базарларына барып-кайту эше җиңелрәк ысул белән башкарылган. Көньякка агучы Җаек елгасы буйлап йөзеп төшкәч, Обь кушылдыгы Тубыл һәм Ишим елгалары буйлап, кире төньякка тагын агым буйлап әйләнеп кайтылган. Шулай, кыска юл белән тулы «әйләнеш» ясап, йөзеп-кайту мөмкинлеге булу – «тулы канлы» яңа мөстәкыйль дәүләтләр (Кимәк каһанлыгы, Нугай Урдасы һ.б.) туугa җирлек тә булган, ахры. Димәк, түбәндәге су юлы маршруты – урта гасыр татар дәүләтләренең әйләнеп йөзеп йөри торган төп сәүдә магистрале булган: **Идел елгасы – Каспий диңгезе – Әму-Дарья елгасы – X** (бу билге белән алга таба «тартан»нарны билгелибез – А.А.) – **Сыр-Дарья елгасы (алтернатив юл – Арал диңгезе һәм Җим елгасы аша) – Тургай елгасы – X – Ишим елгасы (альтернатив юл – Иртыш һәм Обь елгалары аша) – Тубыл елгасы – X – Кама елгасы (альтернатив юл – Караидел һәм Агыйдел елгалары аша) – Идел елгасы.**

Төп сәүдә маршрутының көнбатыш «тармагы» турында да язып үтәргә кирәк. Югарыда язылган Идел-Дон якынлашкан урындагы «тартан»нар аша Дон елгасы буйлап йөзеп төшеп, Азов (Азоу; Әҗәк) диңгезе

«акваториясенә» кергәннәр. Азов диңгезеннән Кара диңгезгә йөзеп кереп, төньяк яр буе татар җирләре – «Кырым», «Үр-җир»гә («Ор»), «Буджак» җире базарларында булганнар. Аннан тагын да арырак, Дунай елгасы буйлап йөзеп, елга һәм алда тасвир ителгән «Шаһморан валы» арасына «кыстырылган» төрки халыклар яшәгән төбәкләргә – тарихи «Мутьян җиренә» һәм борынгы Скиф-Дакия чиге булган – «Алута»га кадәр барып җиткәннәр. Димәк, урта гасырларда татар дәүләтләренең көнбатыш якка йөзеп йөри торган төп су юлы маршруты түбәндәгечә булган: 1) ерак су юл: **Идел елгасы – Х – Дон елгасы – Азов диңгезе – Кара диңгез – Дунай елгасы – Ольт елгасы – Дунай елгасы – Кара диңгез – Кавказ елгалары – Каспий диңгезе – Әму-Дарья елгасы – Х – Сыр-Дарья елгасы (алтернатив юл – Арал диңгезе һәм Җим елгасы аша) – Тургай елгасы – Х – Ишим елгасы (альтернатив юл Иртыш һәм Обь елгалары аша) – Тубыл елгасы – Х – Кама елгасы (альтернатив юл – Караидел һәм Агыйдел елгалары аша) – Идел елгасы;** 2) кыска маршрутлар: а) **Идел елгасы – Х – Дон елгасы – Азов диңгезе – Кара диңгез – Дунай елгасы – Ольт елгасы – Дунай елгасы – Кара диңгез – Днепр елгасы – Х – Ока елгасы – Идел елгасы;** б) **Идел елгасы – Х – Дон елгасы – Азов диңгезе – Кара диңгез – Дунай елгасы – Ольт елгасы – Дунай елгасы – Кара диңгез – Азов диңгезе – Дон елгасы – Х – Ока елгасы – Идел елгасы.**

Бәян ителгән төп сәүдә су «маршруты» бүгенге татар халкы этник группалары яшәгән төбәкләрне, татар теленең таралыш ареалын тулысы белән колачлый. Коры җир юлларын тасвирлаганда моның шулай булуы тагын да тулырак исбатланыр. Шушы киң төбәктә «тел-лөгат алмашып», аралашып яшәгән тугандаш кабиләләрдән уртак бер тел һәм уртак бер этнос формалашуы табигый булган. Татар халкын вакларга, аның этник группаларын бер-берсеннән читләштерергә тырышкан көчләргә җавап йөзеннән, уртак сәүдә һәм ара юллары системасы булуы – кире какмаслык төпле дәлил булып тора. Моны тарихчыларыбыз һәрчак истә тотып, ассызыклап күрсәтә белергә тиеш!

Кулланылган әдәбият

1. Александра Исаева «От Волги к Дону», «Волгоградская правда», 10.08.2012. https://vpravda.ru/kultura/mesto-dlya-vvoda-teksta-3473/.
2. «Полное собрание законов Российской империи с 1649 года», Т. IX–XX. СПб., 1830. Уфа. 2022–2023.

Р.Р. Аскаров

ТРИУМФ И ТРАГЕДИЯ КИГИНЦЕВ В 1930-е ГОДЫ

Верхне-Кигинский район Башкирской АССР образовался 20 августа 1930 г. (с 1935 г. – Кигинский район). Прошло чуть больше года и по району прошла первая «чистка». Она, словно каток, больно затронула сельчан, местные партийно-советские и комсомольские организации, правоохранительные органы, руководство района.

19 ноября 1931 г. состоялось заседание бюро Кигинского РК ВКП(б), в котором рассмотрели «засоренность и неспособность ряда партячеек, как деревень Кульметово, Тугузлы и другие в вопросе хлебозаготовки». РК ВКП(б) решил: исправить допущенные ошибки, выполнить все директивы обкома ВКП(б), решительно привлекать срывающих хлебозаготовку к партийной и судебной ответственности. Почему такая строгость? Чем она была вызвана? В 1931 г. в стране началась политика принудительных хлебозаготовок, когда отменили даже решение выдавать колхозникам по 1–1,5 кг зерна на трудодень. Далее наступил искусственный голодомор 1932–1933 гг. Именно тогда решили ликвидировать кулаков – зажиточных крестьян, отказавшихся идти в колхозы.

Прибыв к месту назначения, активисты – посланники райкома партии, проводили совещание с местными коммунистами, организовывали сход крестьян – бедняков с целью разоблачения подрывной деятельности кулачества против советской власти. На сходах принималось решение: «покончить с врагами советской власти».

На основании собраний, с помощью местных коммунистов, комсомольцев, активистов, так называемые «враги советской власти – кулаки, подкулачники, муллы», среди которых большинство составляли честные труженики, были доставлены в райцентр. Им было разрешено взять с собой теплые вещи, одеяло, подушку, посуду для приема пищи, продукты на несколько дней. Вначале их собрали во дворе школы. Затем в овраге за селом сделали карду и арестованных перевели туда. Кругом был выставлен вооруженный караул. Среди арестованных оказались не только мужчины, но и дети, женщины, даже с грудными детьми, люди разных возрастов. После всех формальностей, арестованных отправили на телегах на станцию Сулея, где их ждал товарный состав. Посадив по 20–30 человек в каждый вагон, двери закрыли и состав тронулся. Так раскулаченные, «враги советской власти», ни в чем неповинные сельчане, оказались в далекой Иркутской области, в основном, в пос. Черемхово.

Настоящие бесстрашные коммунисты открыто высказали свое видение происходивших фактов. Тогда бюро РК ВКП(б) «за правооппортунистическую линию в хлебозаготовках. За дискуссии о реальности плана» снял с работы секретаря РК ВКП(б) Туганова, председателя райисполкома Кульмухаметова (в 1927–1928 гг. учился в Казани, получил юридическое образование) и директора МТС Гумерова. Во всю мощь заработал маховик репрессивной машины. Только в 1931 г. исключили из рядов партии 21 человек, партвзыскания получили 36, сняли с работы – 9 человек. Были распущены две партийные организации и два сельских совета (Нижне Троицкий и Леузинский).

Настоящий погром понес Кигинский комсомол. Сняли секретаря РК ВЛКСМ Хабиба Ганиева (он пошел в армию, прошел путь от рядового до генерал-майора, а генеральское звание получил в военном 1944 г.). Из двух уволенных комсомольских работников один был старший брат моего дедушки Ахун Галиаскарович. Его «вина» была в том, что он женился на дочери муллы из д. Вакиярово. Ахуна разъединили с семьей; Жамиля Галиаскарова (Галяутдинова) с малолетней дочерью Флюрой оказалась среди репрессированных в пос. Черемхово. В 1939 г., после долгих переживаний, Ахун добровольно поехал к своей семье. Только в середине 1990-х гг. их сын Рифат Ахунович с супругой Зенфирой Бариевной (родом из Татарской АССР) установили контакт с родственниками в Башкортостане и побывали на родине своих предков.

В начале 1930-х гг. исключили из рядов районной комсомольской организации 70 ее членов, взыскание наложили 14 комсомольцам. А две первичные организации и два бюро первичных организаций были распущены [Красная Башкирия: 1931. 14 октября].

В 1929–1935 гг. в районе все мечети, медресе и церкви были отобраны решением местных властей и переданы под школы, клубы, избы-читальни. Среди репрессированных оказались также духовные лица. В этой связи хочется привести два примера человеческих судеб.

Гафур мулла Баймухаметов из с. Еланлино оказался в тюрьме, его жена Банат и старшие дочери – в пос. Черемхово. Младшую Марьям, которой было неполных 3 годика, распределили в детдом Челябинской области. В 2012 г. ко мне обратился праправнук Гафур муллы Богдан Баймухаметов из поселка Черемхово с просьбой помочь в поиске родственников в Кигинском районе. Он, в свою очередь, помог мне установить контакт с Зенфирой Бариевной и ее дочерью Дилярой Рифатовной.

Тучи репрессии сгустились над верхнекигинским муллой Камалом. Его брат Гата Мухаметьянов, был известным человеком в районе. Как большевик-революционер, активный борец за советскую власть, он по-

советовал Камалу уехать за пределы района. Мулла так и сделал. Со своей семьей тайно убыли в неизвестном направлении. Его дом и надворные постройки решением правления колхоза передали колхознику Махмуту Галиаскарову.

Мои дедушка и бабушка поставили новый дом и перешли жить туда весной 1935 г. Помнится, бабушка Фатиха не раз с гордостью говорила, что наше хозяйство особенное, святое, так как на этом месте проживал мулла («мулла йорты»). Она вспоминала, что после войны как-то пришел старец, прочитал аят. Бабушка дала ему подаяние, угостила чаем. Старик на прощание поблагодарил хозяйку, выразил радость за аккуратное состояние дома и хозяйства. Также поведал о том, что давно на этом месте проживал он со своей семьей. Это был Камал мулла.

Параллельно с партийными судами безостановочно работала гильотина правоохранительных органов – НКВД и прокуратура. В течение сентября-декабря 1931 г. были осуждены по ст. 61 УК – 94 кулака и 24 зажиточных человека, по ст. 107–17 человек, в том числе 14 бедняков-колхозников, за убой скота 1 кулак, 3 колхозника, 23 работника правления, 14 работников сельсоветов и 1 работник райисполкома [НА РБ. Ф. 933. Оп. 1. Д. 878. Л. 206; Ф. 1100. Оп. 2. Д. 5. Л. 28; Д. 18. Л. 11; Д. 23. Л. 39].

Днем и ночью истребляли «врагов народа», а они возникали вновь и вновь. Так, в отчете отмечается, что «в октябре-ноябре 1931 г. выявлены еще 139 кулацких хозяйств». Сталинская репрессивная машина была наподобие вампира, требовавшая периодически человеческую кровь [Красная Башкирия: 1931. 5 ноября].

Вскоре наступил перелом. Хлебозаготовка 1932–1933 гг. показала победу и преимущество колхозного строя. В Верхне-Кигинском районе колхозы сдали государству 135374 ц. зерна (91,7% к плану), единоличники – 5,448 ц. (60% к плану), кулаки – 3006 ц. (55% к плану). В 1933 г. район с честью выполняя план продажи хлеба государству, поднялся с колен и твердо встал на ноги. На трудодни колхозники получили по 5,2 кг пшеницы против 2,6 кг в 1932 г. На столе появился хлеб и люди перестали испытывать голод. Надо признать и тот факт, что эта победа далась ценой перегибов и человеческих страданий. Но что поделаешь, это наша с вами история и от нее никуда не уйти.

Беда одна не приходит. Отсутствие должного уровня демократизации общества сделало возможным и формирование культа личности, и нарушение законности, произвола репрессии в 1930-е гг. Массовым репрессиям подвергались многие тысячи членов партии и беспартийных.

По данным, полученным из архива бывшего КГБ РБ в 1993 г., число репрессированных в Кигинском районе составляет 425 человек (кроме

раскулаченных). Эти печальные события коснулись представителей всех национальностей, проживавших на территории района. Среди репрессированных были: 140 башкир, 138 татар, 136 русских, по 3 эстонца и немца, 2 белоруса, украинец, латыш и чуваш. Из 425 «врагов народа» колхозники составляли 235 человек, крестьяне-единоличники – 135, учителя – 7, муллы – 10, председатели колхозов – 2, заведующий Райпо, работники райкоопсоюза, РВК и так далее. К высшей мере наказания были приговорены 39 человек, высылке без указания срока с конфискацией имущества – 9 и высылке на срок от 3 до 10 лет – 342. Только 35 осуждённых были реабилитированы отсидев в тюрьме несколько месяцев. Среди пострадавших были также женщины. Например, Хабира Юсупова их Верхних Кигов, 1915 г.р., домохозяйка, и Мария Федорова, учительница Вязовской начальной школы. По некоторым сведениям, муж Хабиры Юсуповой работал в Министерстве торговли БАССР, попал под сталинский «каток» и за собой «потянул» молодую жену. Хабира вернулась в район, а её мужа расстреляли.

В результате ложных доносов в атмосфере недоверия и боязни погибли простые труженики разных возрастов: Андрей Русин (пос. Ивановка) расстрелян в 1938 г. в возрасте 71 года, Денислам Набиуллин (с. Верхние Киги) расстрелян в возрасте 53 лет, Мухаметьяр Набиев (с. Еланлино) расстрелян в возрасте 58 лет. Парферий Юшков расстрелян в 1942 г. в возрасте 39 лет. Самыми молодыми из осужденных на высылку были Егор Тряшин (с. Леуза), Биктимир Садыков (с. Еланлино), Шагиахмет Мирсаяпов (д. Петрушкино). Им было только по 18 лет.

Жертвами сталинских репрессий стали активные колхозники, умные и талантливые деятели, порой люди далекие от политики.

Вот удостоверение, данное Минияну Насырову о том, что он содержался под стражей в Уфимской тюрьме с 23 ноября 1937 г. по 2 марта 1938 г. Освободился же он не просто так, а благодаря своей непреклонности и несгибаемости перед несправедливостью и беззаконием. Собрав 15 папиросных бумаг, прошив их ниткой в виде блокнотика, М. Насыров обратился лично И.В. Сталину с заявлением проверить правильность действий со стороны Кигинского РК ВКП(б) в отношении него и восстановить его в рядах партии. За что пострадал редактор Кигинской районной газеты «Социализмга» (?). Выступая в с. Еланлино на собрании партактива, он вместо слов «Весенний сев колхоз имени Сталина начал не организованно, тянул район назад. Занимался вредительством…», пропустил первые слова. Предложение приобрело другой смысл, будто сам Сталин занимался вредительством. Дальше – больше. За призыв молодежи стать селькорами и превратить районную газету в «районную правду», Насырова обвинили в

игнорировании роли газеты ЦК ВКП(б) «Правда». М.И. Насыров участвовал в советско-финской и Великой Отечественной войнах, он был оперуполномоченным «Смерш»а, дошел до Берлина. В послевоенные годы работал учителем, заведующим Кигинского РОНО.

Минша Сагадиев

Минша Сагадиев, выпускник Казанского университета, учитель татарского языка и литературы Верхнекигинской средней школы, был расстрелян в 1937 г. в возрасте 45 лет. Его обвинили в «татарском национализме» по ложному доносу директора школы. По воспоминаниям его ученицы, впоследствии известной и всеми любимой певицы Фариды Кудашевой, Минша Сагадиев знал все произведения Габдуллы Тукая наизусть и ходатайствовал об открытии татарской школы в каждом населенном пункте. 6 ноября 1936 г. был арестован как «татарский националист», «враг народа» и 3 августа 1937 г. был расстрелян известный ученый-тюрколог Нигмат Хаким (родом из с. Еланлино Кигинского района). Он свободно владел более чем двумя десятками восточных языков, опубликовал около 50 работ. Ученый оставил «вариант Н. Хакима» эпоса «Идегей» (из выступления И. Надирова, завотдела народного творчества ИЯЛИ КФАН на заседании Ученого совета от 13 декабря 1988 г.) [Возвратим имя твое истории: 2002].

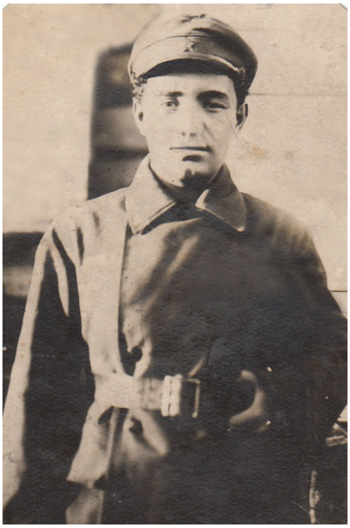
Барый Аминев

Думается, расстрел Нигмата Хакима ускорил арест крупного военного начальника, его родственника, Барыя Аминева. Биография Аминева известна по архивным документам до начала 1930-х гг. Затем данные отсутствуют. Известно, что Аминев и Тухачевский дружили семьями, жили в одном подъезде печально известного «дома расстрелянных» на Берсеневской набережной Москвы-реки. Барый Аминев – наш славный земляк – участвовал в Гражданской войне, с 1918 г. навсегда связал свою жизнь с армией. Закончил военную академию в Москве. Занимал высокие посты. Он был арестован и исчез в 1937 г. по «делу маршала Тухачевского».

Мухаметнур Ульданов

Мухаметнур Ульданов, родом из Верхних Кигов, с 1923 г. работал в органах юстиции Башкирской АССР, был членом коллегии адвокатов и юрисконсультом. В те годы в Уфе образовался тесный круг интеллигенции, куда входили выпускники Московского университета юристы Сергей Петрович Гончаров и Николай Петрович Моисенко, красавец и умница Ульданов, судья Кутлуяров, врачи Соболев и Татаринов. Следует добавить, что Сергей Петрович был внуком Дмитрия Николаевича Гончарова – брата Наталии Гончаровой, жены А.С. Пушкина. К Сергею Петровичу в Уфу наведывался Бонч-Бруевич, соратник В.И. Ленина. Вместе с другим замечательным человеком – В.П. Кипарисовым, они занимались поисками дома С.Т. Аксакова. К сожалению, М.У. Ульданов 15 ноября 1937 г. был арестован. НКВД сообщил о его кончине 2 января 1943 г. Справедливость восторжествовала 13 декабря 1957 г. и Мухаметнур Ульданов был реабилитирован, все обвинения с него были сняты. Кстати, одна его племянница, Райса Ахмадиева, была солисткой Башкирского государственного театра оперы и балета. Племянник – Юлий Султанов, долгие годы работал в МИДЕ СССР, РФ, будучи специалистом по странам Ближнего Востока, генконсулом в Алеппо (Сирия), сопровождал Н.С. Хрущева, Л.И. Брежнева, Б.Н. Ельцина на переговорах с лидерами Палестины, Египта, Ливии, Саудовской Аравии и других стран.

В 1925–1926 гг. председателем Верхне-Кигинского волисполкома работал Нурулла Зинуров. Получив здесь заслуженную, хорошую характеристику, он поехал в Москву на учебу в Коммунистический университет трудящихся Востока (КУТВ). По окончании университета, по распоряжению ЦК он был направлен на Донбасс, в шахты Горловки, Макеевки, Петровки. В 1933 г. он вернулся в родные края, затем его направили в Аскинский район для организации МТС. 4 ноября 1937 г. его исключили из рядов ВКП(б) как сына кулака, «врага народа». Он уехал в Москву в надежде восстановить справедливость и не вернулся. Декабрьским днем 1937 г. его беременную жену Фахиту и пятерых детей – старшей дочери было 14 лет, младшему Граниту – 3 годика, выгнали из дома на улицу. После долгих мытарств они поселились у очень старых людей, которые ничего уже не боялись. В 1938 г. Фахита с детьми вернулась в родное

с. Лаклы, но от «врагов народа» все отвернулись, даже родственники. Отец Нуруллы также не пустил невестку с внуками и внучками в дом. Разрешил им жить в коровнике, где они жили целый год. Только после XX съезда КПСС получили документ о том, что Нурулла Зинурович Зинуров умер в местах лишения свободы 31 августа 1943 г. в Томской области [Зинуров: 1991. С. 159–176], а также о его реабилитации.

Пострадал талантливый журналист Гали Каримов, родной брат известного поэта Ханифа Карима.

Таких примеров можно привести много. Что мы можем сделать для них? Только одно – стряхнуть пепел забвения с их имен, вернуть их народу. Это и станет нашим истинным покаянием.

Литература

1. Возвратим имя твое истории… Сб. док, материалов и воспоминаний о Нигмате Хакиме. Составители: Р.Р. Аскаров, А.З. Сакаев, И.Ш. Мухаметов. Уфа, 2002.
2. Г. Зинуров. Судьба отца // Возвращенные имена. Уфа, 1991.
3. Красная Башкирия. 1931, 14 октября
4. Красная Башкирия. 1931, 5 ноября.
5. НА РБ. Ф. 933. Оп. 1. Д. 878; Д. 5; Ф. 1100. Оп. 2. Д. 18; Д. 23.

Р.И. Ишмухамедова

ТАТАРСКИЕ СЕЛА САРАТОВСКОЙ ГУБЕРНИИ В УСЛОВИЯХ ГОЛОДА 1921 ГОДА

Засуха 1921 г. поразила главные зерновые регионы страны: Поволжье, Северный Кавказ, юг Украины. В условиях вызванных Первой мировой и Гражданской войнами экономической разрухи засуха быстро переросла в небывалые по масштабам голод, болезни и смертность населения. Голод охватил более 31 млн человек и стал острой общегосударственной проблемой.

В Саратовской губернии из 2,9 млн человек уже к осени 1921 г. голодало 40% населения, при этом голод сильнее всего ударил по сельскому населению, которое составляло 2/3 всего населения губернии. В полной мере испытало на себе пагубные последствия засухи татарское население. По данным Всероссийской переписи 1920 г. в губернии проживало 11 тыс. татар, до 90% их – в 70 селах.

По документам, отложившимся в ГАСО, конкретно в фонде Управления уполномоченного Полномочного представителя правительства РСФСР и УССР при всех заграничных организациях помощи России по Нижнему Поволжью, мы можем восстановить картину, сложившуюся в татарских деревнях Саратовской губернии. Татарское население разделило мрачную участь многих русских, мордовских и чувашских деревень Саратовской губернии. В данном сообщении акцент будет сделан на татарские села Хвалынского, Петровского и Новоузенского уездов Саратовской губернии.

Голод в губернии начал чувствоваться с весны 1921 г. Уже в это время крестьяне некоторых уездов питались суррогатами: желудями, травой, лебедой и т.д. – сухим, жарким летом 50% полей было выжжено в Хвалынском и заволжских уездах. Катастрофическая засуха 1921 г. определила почти полный неурожай в Петровском уезде Саратовской губернии. «Урожай хлебов в Петровском уезде был незначительным, дав в среднем по 8–9 пуд. на десятину, а в некоторых (Бегучевской, Порзовской, Лопатинской) собрали лишь 2–5 пуд. с десятины» [Известия: 1921. №263, 9 нояб., С. 2.]. Жалкого урожая хватило не надолго, население стихийной волной двинулось с насиженных мест, продавая домашнюю утварь сельскохозяйственный инвентарь за бесценок. Стихийное выселение уменьшило население многих уездов. Из Хвалынского уезда выселилось около 50 тыс. человек, из Дергачевского – около 40 тыс. человек [Черная година: 1922. №1. С. 28]. В Селе Суляевка Пылковской волости за один

год (с 1921 по 1922) количество населения уменьшилось на 813 человек, дворов – на 113 [О голоде: 1923. С. 175].

Резко уменьшилось число крупного и мелкого скота в Бегучевской волости Петровского уезда: в 1915 г. лошадей было 1959 голов, коров – 1138, овец – 4903, а в 1922 г. осталось – 840 голов, коров – 539, овец – 1277.

О тяжелом положении населения Хвалынского уезда сообщается в статье «В царстве голода», которая вышла на первой странице газеты «Известия Саратовского Совета Р. и Кр. Деп. Губисполкома и Губкома» от 1 ноября 1921 г. По словам автора статьи, «Особенно тяжело трагичное положение в татарском селе Зарыклей. Обходя крестьянские дома натыкаешься на кошмарные картины. Дети часто брошены родителями, убежавшими неизвестно куда. Несчастные малыши сами добывают и готовят себе пищу из суррогатов» [Известия: 1921. 1 нояб., С. 1] Эта ужасающая картина дополняется цифрами, данными в статье, напечатанной в газете 5 ноября 1921 г. в этом же издании: «В деревне Зарыклей Старо-Лебежайской волости умерло от голодной смерти 100 детей, 60 человек взрослых. 100 человек переселились в урожайные губернии, в деревне осталось 858 человек, голодающих в буквальном смысле этого слова» [Там же. № 51, 5 нояб., 1921. С. 1].

Из анкет о продовольственном положении и хозяйственном положении уездов губернии, заполненных в 1922 г., мы узнаем о количестве беженцев из волости по причине голода, смертей от голода, какая часть населения снабжена своим хлебом до нового урожая, сколько семей питаются суррогатами, были ли случаи людоедства, сколько семей осталось без рабочего скота и без коров, сколько имеется своих семян для посева, о количестве посевных площадей, даже о случаях поедания посевных семян, о количестве кустарного промысла, о количестве школ. Например, в с. Усть-Уза Петровского уезда за один год численность населения уменьшилась на 434 человека. Из них 189 человек бежали по причине голода. Основной отток населения происходил в августе – ноябре 1921 г. Беженство прекратилось в январе 1922 г. по причине открытия столовой и снабжения населения пайками АРА взрослого населения. Из 1058 семей до наступления зимы только 50 имели свой хлеб, к весне таковых осталось 15. К 1921 г. 900 семей не имели никаких средств питания. Зимой 1922 г. население деревни питалось в основном суррогатами – листьями деревьев, древесной корой, кореньями трав, желудями. Случаев людоедства не наблюдалось. В 1921 г. работали 5 школ и 5 учителей, в текущем отчетном году – 1 школа и 1 учитель. В феврале 1922 г. в Усть-Узе открылась столовая АРА, в которой ежедневно питались 1019 детей и 12 взрослых [ГАСО. Ф. Р-790. Оп. 1. Д. 34. Лл. 161 об. – 165].

Из аналогичного отчета по Старо-Кулаткинской волости Хвалынского уезда узнаем о состоянии татарских сел Старая и Новая Кулатка, Старая и Новая Яндовка и Новые Зимницы. Общее количество населения в пяти населенных пунктах уменьшилось на 4522 человека. Из них умерло от голода 1918 человек. Всего лишь 22 семьи из 2718 имели свой хлеб к концу 1921 г. 1638 семей к 1922 г. остались без всякого скота. Количество школ уменьшилось: если в 1921 г. занятия шли в 17 школах, то к 1922 г. их осталось 10 [ГАСО. Ф. Р-790. Оп. 1. Д. 38. Лл. 51 об. – 55].

Официальная регистрация голодающих была далеко не полной. Врач Соловьев, обследовавший с. Яковлевку Петровского уезда, в докладе от 3-го мая 1922 г. пишет: «Большое число больных и голодных еще не зарегистрировано, а их можно увидеть, стоит только пройти по улице, как они голодные и больные не дадут вам покоя с неотступными и настоятельными просьбами о помощи» [О голоде: 1923. С. 184].

В докладе уполномоченного Петровского уезда В.М. Ковревского от 14 февраля 1922 г. отмечается низкий уровень организации помощи голодающим – не ведется точный учет голодающих, не организовано в достаточном количестве детское питание (кухни) [ГАСО. Ф.Р-790. Оп. 1. Д. 18. Л. 30.]. Из разных мест уезда поступают донесения участковых врачей и фельдшеров о случаях голодной смерти, и общих отеках на почве голода, изменении в психике отдельных групп населения. 12 января Яковлевский волостной совет сообщил: «Граждане деревни Яковлевки начали употреблять в пищу всякую падаль: дохлых лошадей, павших собак…» [Там же. Л. 30 об.]. Петровский уездный комитет помощи голодающим (помгол) сообщал о количестве детей, питающихся в столовых детского питания отдела: в д. Суляевка, питалось 557 детей, в с. Усть-Уза – 1019, с. Лопатино – 832, в д. Яковлевка – 487, в Абдуловке – 122 [Там же. Л. 34–34 об.].

По данным от 29 марта 1922 г. уполномоченного С.А. Бирмана, прибывшие на места ответственные работники сообщают следующее: «Карлыган – татарское селение, около 400 дворов, жителей 2414. Начало голода с весны 1921 г. Хлеба не было уже ко времени снятия урожая. Голодают 1150 человек. Не записывали тех, у кого на 2–3 дня имелись продукты и у кого еще осталась лошадь. Трупы лежат, не похоронены по неделе и больше. Никто не помогает хоронить – сами не могут, ослабли. Употребляют в пищу лебеду, которая продается от 800 рублей за пуд, березовыми почками, дубовой корой и павшими животными: лошади, собаки, кошки и куры» [Там же. Л. 47].

Отдел здравоохранения командировал санитарного врача К.К. Соломатина в ряд селений Петровского уезда, где в 1921–1922 гг. была наиболее резко выражена голодаемость жителей. Поездка состоялась уже после

снятия урожая 1922 г. Вот описание нескольких татарских сел. Большое татарское село Карлыган Савкинской волости. В селе три мечети и базар. «Много домов забито, крыш нет, ни кола, ни двора; все исполнено за прошлый год. На топливо шли сараи, сени, а в некоторых избах полы и необходимая мебель (скамьи, кровати и столы)» [О голоде: 1923. С. 212]. Описание некоторых домов: «Дом Хаирова Биляла. Хороший дом на главной улице. Хозяин был слесарь. Неделю тому назад умерли один за другим от тифа сам Билял Хаиров, два его сына (16-ти и 2-х лет) и дочь (4-х лет). Остались: жена, дочь 14-ти лет, сын 3-х лет и сын 20-ти лет. Первые трое лежат больные. Ухода за больными нет. Продуктов питания и рабочего скота нет. Семья голодает. Детям из детской столовой пайка не давали. Мотив (по словам председателя сельсовета) – хороший дом» [Там же. С. 213]. Село Суляевка Пылковской волости. Около 700 дворов. Жителей 3155 человек. Из этого количества приблизительно 200 дворов болеют (сыпной и возвратный тифы), в остальных дворах единичные заболевания. «Умирают больше люди среднего цветущего возраста. Смертность за 1922 г. по месяцам: январь – 15 человек, февраль – 21, март – 34, апрель – 24, май – 40, июнь – 71, июль – 94, август – 64, сентябрь – 43, октябрь – 20, ноябрь – 8» [Там же. С. 217].

Яковлевка – в прошлом богатое торговое селение, теперь – ужасы вымирания. «Раньше собак караулить ставили, а теперь сами собак караулить стали. Ни один до сыта не ест, все голодают» – говорит председатель сельсовета. Едят все что попадется – дохлых собак, кошек, кур, кожу, дубовую и ивовую кору. Лебеды уже нет. Ходят по полю собирают солому, варят и едят. Дома, амбары, бани продают за пуд – полтора муки, картофеля или суррогатов [ГАСО. Ф.Р-790. Оп. 1. Д. 18. Л. 47–47 об.]. Изба Тугушева Фахретдина. Старик хозяин сидит за столом. «Умираю, друзья! Мочи нет без хлеба, умираю!» – говорит он. Тугушев раньше был зажиточным. В 1919 г. у него было 6 лошадей, 4 коровы и 20 овец. Теперь скота нет. Все проедено. Соху продал за 15 фунтов и борону за 10 фунтов картофеля. Недавно обменял две кошмы больших и перину на 10 фунтов муки» [Там же. С. 162.]. Хата Кулахметова Хусяина. Сеней нет – их разобрал хозяин для топки печи. Крыши на хате нет: она пошла на корм корове. Одиноко торчит труба и два стропила. Отворяем дверь. Четверть пола комнаты выломана: им также топили печь. На полу у голландки лежит на спине мертвый хозяин, старик 65-ти лет. В левой руке держит листик Корана, которым покрыл себе лицо» [Там же. С. 163–164]. Жена и сын ушли из Яковлевки в поисках хлеба.

Сведения о работе столовых, организованных в населенных пунктах различных волостей Петровского уезда представлялись Полномочному

представителю правительства РСФСР. В с. Усть-Уза за период с 19 февраля по 1 марта 1922 г. было выдано 11 440 обедов. В этом пункте выдачи питались 1100 человек ежедневно из них 1019 детей. В Суляевке за неделю с 1 по 8 марта 1922 г. выдано 3969 обедов. Здесь ежедневно питалось 557 человек детей [ГАСО. Ф.Р-790. Оп. 1. Д. 18. Л. 195].

Особенно тяжелыми для Новоузенского уезда был период февраль–март 1922 г., когда была задержка продовольствия из-за заносов, что унесло сотни жизней. Были жутких четыре дня (17–21 февраля), когда кончилось продовольствие по всем уездам и были закрыты даже столовые АРА [ГАСО. Ф.Р-453. Оп. 1. Д. 12. Л. 4]. К весне картина начала меняться: прибыли первые 30 тыс. пудов Американской кукурузы. В сентябре по причине закрытия столовых АРА, начали опять появляться голодающие, преимущественно мусульмане [Там же. Л. 4 об.].

Весной 1922 г. по итогам посещения уполномоченным по Петровскому уезду деревень, был представлен обзор домов с. Яковлевка. «Хата Кудашева Биляла. Живут четверо. Двое детей умерло от голода. Сам Билял лежит слабый, жена и двое детей возятся у печки, где в чугунке варится ножка от дохлой собаки, которую заняли у соседа. Тут же в котле отмачивается собачья шкура. По отмочке шерсть сдерут, кожу будут жарить». «Хата Акчурина Якуба. Муж, жена и пятеро детей. У мальчика Ахмеда 7 лет отек лица и живота. Ребенок Ахмед-Сафа 3-х лет не может ходить – разучился, очень бледен, раньше ходил. Девочка Алиса 8-ми лет бледная, опухшая. Едят воду с солью» [ГАСО. Ф.Р-790. Оп. 1. Д. 18. Л. 51]. «Хата Кудашева Тяфетуллы. Живут 6 человек, из них четверо детей. Кудашев жалуется: «Детей не записали в столовую. Сказал председателю, а он говорит, прежде лошадь проешь, тогда запишу. А лошадь давно съели». За столом хозяйка делает галушки из муки коры ивы» [Там же. Л. 52]. Обзор вышеприведенного взят из доклада заведующего уездным отделом здравоохранения доктора Иваницкого, лично побывавшего на местах.

Из доклада помощника заместителя председателя губпоследгола узнаем, что в Дергачевском, Новоузенском и Хвалынском уездах беспощадный голод свирепствовал в 1922 г. со всеми ужасами, какие только могли проявить, кончая людоедством. К 1 января 1923 г. в Хвалынском уезде голодало 80% взрослого населения и 50% детей [ГАСО. Ф. Р-453. Оп. 1. Д. 3. Л. 5]. За время голода 1921 и 1922 гг. население Дергачевского уезда убыло на 28,5%. В числе убывших включается население, умершее на почве голода и от эпидемий, а также бежавшие в более благоприятные урожайные местности. Голод произвел значительное сокращение численности скота за 1922 г. Например, число лошадей и коров уменьши-

лось почти наполовину [Там же. Л. 2]. Сельскохозяйственный инвентарь распродавался за бесценок, променивался на хлеб, частью поизносился и поломался. При таких жертвах голода среди населения, при такой громадной убыли численности рабочего скота и разорения имущества, обессилевшее и больное население не могло ни обработать, ни засеять весной 1922 г. достаточной площади земли. В Дергачевском уезде посевная площадь сократилась на 54,5%, в Новоузенском на 41,5%. Приходится констатировать, голод в этих уездах в 1922 г. не был изжит и достигал массовых размеров. По сведениям, поступающим из этих уездов и по личным заявлениям представителей местных органов Последгола, положение сельского населения отчаянное: большинство питается суррогатами с незначительной примесью хлебных продуктов, благодаря чему опять развивается заболеваемость и смертность. Ситуация осложнялась и тем, что у населения не было надлежащей одежды и прочих предметов первой необходимости, а также отсутствие топлива.

Вот телеграмма в Саратовский губкомпоследгол из Новоузенского уезда «Число голодающих увеличивается, обратников – беженцев от голода прибыло 3000 человек беженцев голода мусульман, русских 2000 человек допризывников, граждан, разграбленных бандами, не имеющих продовольствия 3000. Ресурсы компоследгола истощаются. Прошу об отпуске возможного количества продовольствия. 02.12.1922 г.» [ГАСО. Ф. Р-453. Оп. 1. Д. 35. Л. 17]. В докладе уполномоченного Саргубкомпоследгола по Новоузенскому уезду Котышкова приводятся цифры по количеству беженцев, прибывающих в уезд. К 1 ноября 1922 г. прибыло 3681 человек, кроме того прибывают ежедневно беженцы голода Букеевской орды (мусульмане), коих насчитывается около 2000 человек… [Там же. Л. 19].

Положение населения к 1923 г. не улучшилось. На 1 января 1923 г. в Хвалынском уезде из 204 000 голодало 129 000 взрослых и 130 000 детей, что составляло 65% к общему числу населения, в Дергачевском уезде голодало 70% населения, в Вольском – 39% [Там же. Л. 5]. Из доклада заместителя председателя губпоследгола С.А. Бирмана узнаем, что наибольший процент голодающих к февралю 1923 года наблюдался по Дергачевскому уезду – 70,5%, по Новоузенскому 56%, по Хвалынскому 58%. В этих уездах население не перестает питаться суррогатами [Там же. Д. 1. Л. 29].

Помощь голодающим начала осуществляться незамедлительно, но ее объемы были недостаточны для полного удовлетворения нуждающихся. Из доклада доктора В.Д. Ченыкаева, обследовавшего 6 наиболее пораженных голодом селений (Ершов, Миусс, Перекопное, Новорепное Оси-

нов-Гай и Алтата) узнаем, что столовые организованы почти повсюду, но они большей частью неблагоустроенны. «Котлы малоемки, что вынуждает полуодетых детей долго ждать на холоде своей очереди… В некоторых селениях питаются кошками, собаками и сырой кожей… Самый пораженный участок уезда Сафаровский. Если помощи не будет, населению уезда грозит почти поголовное вымирание» [Известия: 27 декабря 1921 г., № 294. С. 2].

Летом 1921 г. Саратовская губерния была освобождена от уплаты налогов в пользу центра. Эти средства шли на помощь голодающим. Была создана губернская комиссия помощи голодающим, в губернию поступала помощь из Белоруссии и Украины, а также губерний, не охваченных голодом. О бедствиях на Волге в 1920-е гг. узнала широкая международная общественность. В Саратовской губернии, так же как во многих поволжских губерниях работало много зарубежных европейских и американских организаций, которые организовали раздачу продовольствия, открывали столовые. Существенную поддержку оказали Общество Красного Креста, Американская администрация помощи (АРА), Международный союз помощи детям (МСПД) во главе с известным полярным исследователем Ф. Нансеном.

Также была организована помощь из Восточных мусульманских стран. Как следует из документов, приходила помощь в первую очередь из Турции, Афганистана, Бухарской Народной Социалистической Республики, королевства Хиджас. Важную роль в этом сыграла созданная в конце 1921 г. Комиссия Центрального Духовного Управления мусульман (ЦДУМ) по борьбе с голодом (Муспомгол). Инициатором создания Муспомгола был муфтий Г. Баруди, после его смерти в декабре 1921 г. и утверждения «Положения о Комиссии…», ее возглавил казый Кашшафутдин Тарджиманов [Гусева: 2012. С. 32]. Всего в России голодало около 4 миллионов мусульман. «Больше всего страдают башкиры и татары, так как эти нации во время царизма находились на положении угнетенных народов и в культурном, а, следовательно, и в экономическом отношении стояли ниже, чем русское население» – из слов К.К. Тарджиманова [Черная година: 1922 г. С. 46]. Активная работа комиссии началась весной 1922 г. На призыв Муспомгола откликнулась Мекка, 20 августа 1922 г. благотворительным обществом Финляндии были проведены сборы вещей в пользу мусульман. В январе 1922 г. Бухарская Народная Советская Республика приняла на себя содержание 1000 детей из Татарской республики. В Поволжье прибыло 10 вагонов пшеницы [Там же. 1922. С. 33].

Имеются сведения о мусульманском доме ребенка в Покровске (ныне г. Энгельс). В 1921 г. 26 детей в возрасте от 6 до 13 лет были вывезены в

Ташкент [ГИАНП: Ф. 828. Оп. 1л/с. Д. 45. Л. 2 об.]. На 1 марта 1922 г. в этом доме ребенка числилось 15 детей в возрасте от 4 до 13 лет [Там же. Оп. 1. Д. 91. Л. 6]. В Саратовских известиях за 4 октября 1921 г. сообщается об открытии татарского детского дома специально для татар в г. Саратове. Он был открыт в роскошном помещении по Кострижной улице [Известия: 1921 г. № 223. С. 2].

В докладе к отчету за январь 1923 г. зампредгубкомпоследгола Бирмана в разделе помощь иностранных организаций отмечается, что существенную помощь голодающим оказывают иностранные организации [ГАСО. Ф. Р-453. Оп. 1. Д. 1. Л. 9]. Количество столовых для голодающего населения к февралю 1923 г. составляло: в Дергачевском уезде – 125, в Кузнецком – 149, в Хвалынском – 107, в Вольском – 138. Все они заграничные, русских столовых в этих уездах не было [Там же. Л. 38].

Помощь голодающим была организована и среди мусульманского населения губернии. Вольское мусульманское население города устроило спектакль, сбор с которого в сумме 87 250 рублей передан в комитет помощи голодающим [Там же. 13 окт., 1921 г., № 231. С. 3]. Прихожане Хвалынской мечети добровольно пожертвовали 4 фунта 73 золотника. Один золотник равен 96 долям, 1/3 лота, 4,266 гр серебра. В подписном листе Комиссии по изъятию ценностей города Хвалынска от 10 мая 1922 г. значатся 37 фамилий добровольцев [ГАСО. Ф. Р-184. Оп. 1. Д. 13. Л. 19].

Так общими усилиями органов советского государства, при помощи иностранных благотворительных организаций, преодолевалось страшное бедствие, которое представлял собой голод 1921 г.

Список источников и литературы

1. ГАСО. Ф. Р-453. Оп. 1. Д. 1,3,12,35.
2. ГАСО. Ф. Р-790. Оп. 1. Д. 18,34,35.
3. Гусева Ю.Н. Зарубежные мусульмане и их помощь голодающим единоверцам Советской России: некоторые аспекты деятельности Комиссии Центрального духовного управления мусульман по борьбе с голодом (1921–1923 гг.) // Поволжский педагогический поиск (научный журнал). № 2 (2). 2012.
4. Государственный архив Саратовской области (ГАСО). Ф. Р-184. Оп. 1. Д. 13.
5. Государственный исторический архив немцев Поволжья (ГИАНП). Ф. 828. Оп. 1л/с. Д. 45.
6. Известия Саратовского Совета Рабочих и Крестьянских Депутатов Губисполкома и Губкома, № 223 – 4 октября 1921 г. С. 2.; № 231,

13 октября 1921 г.; №247, 1 ноября 1921 г.; №263, 9 ноября 1921 г; №294, 27 декабря 1921 г.

7. О голоде. Сборник статей по вопросам голодаемости населения и борьбы с голодом в Петровском уезде Саратовской области в 1921–1922 гг. Под ред. доктора Е.С. Иваницкого-Василенко, г. Петровск, 1923.
8. Хрящев А. К характеристике крестьянских хозяйств периода войны и революции // Красная новь. – 1921. – июнь. – №1.
9. Черная година. Двухнедельный журнал Саратовской губернской комиссии помощи голодающим. – №1, 1922 г.
10. Черная година. Двухнедельный журнал Саратовской губернской комиссии помощи голодающим. №2 (апрель). 1922.

Сәвия Сәмитова

ИЗГЕ УРЫНЛЫ ТАТАР АВЫЛЛАРЫ

Яңа Чишмә һәм Чирмешән районнарында булган фольклор-этнографик экспедиция кысаларында без Әмир, Чирмешән, Акъяр, Чаллыбашы, Чертуш, Зирекле, Тубылгытау, Ленино, Акбүре, Әдәмсә авылларында булып, халык тормыш-көнкүрешенә бәйле материаллар, халык иҗаты әсәрләре, төрле ышанулар һәм традицион дәвалау ысулларын тупладык.

Татар авылларына сәяхәт кылганда, һәр авылның изге урыны барлыгы, аларның төрле легенда-риваятьләр, хикәятләр белән бәйләнеше ачыклана. Изге яки сакраль урыннарның башында татар халкының мәҗүсилектән килгән ышанулары яки халык тормышында булган, халык хәтеренә тирән уелып калган тарихи вакыйгалар тора. Гадәттә, мондый урыннар чишмә, тау, кала яки зират белән бәйле. Чишмәләрне хөрмәтләү беренче чиратта тереклекнең сусыз яши алмавы белән аңлатылса, икенче яктан, дөньяның судан барлыкка килүенә бәйле ышануга нигезләнә.

Бу уңайдан Яңа Чишмә районы Тубылгытау авылында татар халкының җир яратылу турындагы космогоник легендасының фрагментлары игътибарга лаек. Информантлар, әлбәттә, бу легенданы бер бөтен текст итеп сөйләп бирә алмады. Әмма фрагментлардан «Татар халык иҗаты: риваятьләр һәм легендалар» томына кергән легенданы биредә элегрәк белгәннәре аңлашыла. Легенданың кыскача эчтәлеге түбәндәгедән гыйбарәт: «Ходайның куәте белән күлнең төбе барлыкка килә һәм ул башта үрдәккә: «Күл төбендәге бөтен җирне авызың белән йот!» – ди. Үрдәк җирне йотып бетергәч: «Ашказаныңда булган барлык комны дөньяга ыргыт!» – дип әмер бирә. Үрдәк башта Ходай кушканча эшли, тик барлык комны да ыргытмый. Беркадәрен үзенә ризык булыр дип, Ходайдан яшереп, ашказанында калдыра. Шуннан ул шешенә башлый һәм: «Бу ком миңа зыянга гына»,– дип, ашказанында калган комны да дөньяга ташлый. Үрдәк күл төбеннән күтәргән комнан җир барлыкка килә».

Күп халыклар мифологиясендә, шул исәптән татар мифларында да, дөнья яралуның беренчел хәрәкәте булып су тора. Димәк, ул – хаос тудыручы эквивалент, җирдәге бар нәрсәнең башлангычы. Борынгы төркиләр фикеренчә, галәм белән иң башта югары илаһи Алла-Тәнре, аннан соң Җир-Су, Умай, Эрлик, җир, су, ут, кояш, ай, йолдызлар, һава, болыт, җил, үлем, яңгыр, Салават күпере кебек рухлар идарә итә.

Яшәү белән үлем арасында Тәңре, Җир һәм Су-Ана тора. Кешенең тууы Тәңредән булса, ә Җир-Су аның яшәү тирәлеге һәм җәсәденең соңгы барыр урыны. Бу очракта Җир-Су кеше өчен иң кадерле һәм кирәкле нәрсә. Ул, гадәттә, Ватан төшенчәсен аңлата. Борынгы бабаларыбыз, Тәңрене һәм Җир-Суны олылап шактый кырыс йолалар үтәгән, ат, сыер, сарык кебек хайваннарны корбан чалган, кулларын һавага күтәреп, тискәре гамәлләре өчен гафу сорап дога кылган. Изге таулар, үзәннәр, елга-күлләр һәм су чыганаклары табыну урынына әйләнгән. Якын-тирә авыл-шәһәрләрдән меңләгән кеше җыелган, тик хатын-кызлар мондый табынуларда катнашмаган. Бу йолалар бәйрәм буларак каралган, анда балалар да катнашкан, төрле ризыклар әзерләнгән, уеннар уйналган һәм ярышлар үткән.

Болгар бабаларыбызның ислам динен кабул итүе халкыбызның яшәү рәвешенә тирән үзгәрешләр кертүгә карамастан, изгеләштерелгән урыннар белән бәйле традицияләр кимеми, ә бәлки суфичылык агымы астында тагын да киңәя. Тарихыбызда тирән эз калдырган монгол-татарлар һөҗүме һәм Явыз Иван гаскәренең басып алуы кебек тарихи вакыйгалар мондый җирләрне бермә-бер арттырды һәм ул урыннарга бәйләп аерым шәхесләр изгеләштерелде.

Ислам динендә шулай ук яшәү чыганагы булган суга аерым мөнәсәбәт яши. Шул уңайдан риваять: Ибраһим пәйгамбәрнең икенче хатыны Һаҗәр һәм кечкенә улы Исмәгыйль чүлдә сусыз һәм ризыксыз иза чиккәндә, Аллаһ аларга ярдәмгә Җәбраил фәрештәне җибәрә. Фәрештә аягы белән җиргә тибә һәм шул урыннан су бәреп чыга. Бу бүгенге көндә Мәккә шәһәрендәге Кәгъбә ташыннан ерак түгел урнашкан иң шифалы сулы «Зәм-зәм» чишмәсе. «Зәм-зәм» сүзе җир астыннан чыгып, җәйрәп аккан суга «тукта», «җыел», «күбәй» дип әйтү мәгънәләрен белдерә. Чишмәнең салкын саф суы сусауны баса, тәнгә сихәт өсти, көч-дәрман бирә. Аның белән бит-кулыңны юып, уч тутырып су эчсәң, пакъланып, җиңеләеп каласың. Халык арасында мондый чишмәләрнең дәвалау көче турында ышанулар йөри.

Валиуллин Васил Валиҗан улы (1974, Акбүре авылы):

Бездә изге урыннар алай күп түгел, чөнки авылыбыз чагыштырмача яшь. Якынча 200 ел элек безнең авылдашлар бу якларга Волчья слобода исемле урыс авылыннан күчеп килгән. Күченеп китүнең сәбәбе: урыслашудан һәм чукынудан курку, чөнки татар кызлары урысларга кияүгә китә башлый. Башта авыл Татар Волчие дип атала, 25 ел элек кенә аңа Акбүре атамасы бирелә. Авыл салу өчен урынны урман эчендә сайлыйлар, кыр ясар өчен агачларны кисәләр. Авылның көнчыгышында чакрым ярым ераклыкта чишмә ага. Авыл халкы аны Изге

кизләү дип йөртә. Ул безнең өчен махсус тудырылган ниндидер бер изге образ.

Тарихи яктан караганда, төгәл мәгълүматлар юк, тик анда сөңге очы табылды. Ул сөңге монгол һөҗүменә кадәр булган чорга карый, якынча 1200 елларга караган җиңелчә коралланган сугышчы коралы (аңлатма – Валиуллин В.В.) дигән фараз бар. Шул җирдән авыл һәм авыл тирәләре бик яхшы күренә. Ул чагыштырмача биектә, тау башында урнашкан. Бәлки ул үз вакытында чик вазифасын башкаргандыр. Бу урын белән бәйле төрле имеш-мимешләр дә яши. Янәсе, монда теше сызлап үлгән кызлар да күмелгән. Тик бернинди каберлек тә, каберлек булуына ишарә ясый торган эзләр дә табылмады.

Чишмә улактан агып тора. Чишмәдән башлангыч алган сулыкны Җитенни елгасы дип атыйлар. Ул авыл салынган чорда җитен эшкәртү һәм юкәдән мунчала ясау өчен кулланылган.

Әлеге риваятькә караганда, биредә изгеләр кабере түгел, ә яшь кызлар җирләнгән. Шуңа да карамастан, чишмә изгеләр атамасын йөртә. Бу күренеш татар халкында шактый очрый. Яшь кызлар үлгән яки күмелгән урыннарны изгеләштерү Болгар чорына нисбәттә өйрәнелгән легендаларда һәм риваятьләрдә очрый. Изгеләр чишмәсе изгеләр кабере астыннан гына бәреп чыгуын бәян иткән риваятьләр дә шактый. Әмир авылында урнашкан Алачык чишмәсенең атамасы турында Сафина Асия Ханиф кызы (1937) бәян итте.

Алачык чишмәсе авылның уртасында урнашкан. Ул Сөлчә чишмәсенең башы (Сөлчә – Аксубай, Чирмешән, Яңа Чишмә районнары аша үтеп, Ульяновск өлкәсенә барып чыга торган елга). Бу чишмә янында тимерче алачыгы бар иде. Ул Литрахман абзый йорты алдында иде. Менә шул Литрахман абзый бакчасына арбалары, тәртәләре белән җигүле ат җирләнгән. Аны менә монда изге урын дип күмгәннәр, корбан чалганнар. Ул чиста сулы. Корылык елларында да бетмәде, һаман да ага. Хәзерге көндә ул изге урын. Беркем дә кузгалганчы, хайваннарны көтүгә куганчы, иртәнге намаздан соң, мин ул чишмәгә таң суы алырга төшәм.

Бу төбәк халкы су тоту күренеше турында да информация бирде. Халык мифологиясе буенча, дөньядагы бар нәрсәнең дә иясе бар: йортның да, урманның да, суның да. Мифларга һәм тылсымлы әкиятләргә мөрәҗәгать итсәк, суның иясе – Су бабасы яки Су анасы. Алар бик зур дәрьяларда да, кечкенә генә инешләрдә дә яши. Шуңа да инеш, чишмә яки елга-күл буйларына килгәч, су ияләрен бәхилләтү өчен, беркадәр ритуаллар башкарырга кирәк. Иң беренче чиратта, ир кеше булса – сакалыннан бер бөртек төк, хатын булса – толымыннан бер чәч йолкып яки

күлмәк итәгеннән җеп тартып чыгарып, шул суга салырга тиеш. Олырак бүләкләр бирергә дә мөмкин, мәсәлән, суга акча ташларга.

Татар халкында су белән бәйле тыюлар да байтак. Суга пычрак әйберләр ату, физиологик йомышларны башкару катгый тоела. Әгәр бу тыюлар үтәлмәсә, су тота. Су тоту төрлечә була ала. Ул ниндидер авыру рәвешендә була яки су ияләре бу кешегә тынычлык бирмәскә, ә иң куркынычы – чишмә бу урыннан «китәргә» (кибәргә) мөмкин. Су тоткан очракта, авыру ияргән кеше су ияләренең күңелен күрергә тиеш. Суга сокланып карарга да кушмыйлар. Беренче тапкыр су алган җирдә исә сәдака салалар.

Татарларда бүген дә чишмәләргә, алар белән бәйле изгеләргә игътибар кимеми. Ул чишмәләргә, изгеләр каберләренә бару, алар рухына багышлап дога кылу, корбан чалу кебек йола-ритуаллар әле дә гамәлдә.

Р.З. Салиев

РОДНИКИ МОЕЙ МАЛОЙ РОДИНЫ

В моей книге «История села Старая Киреметь» (Казань, 2017) есть сведения и о родниках малой родины. Уже в начале книги известный писатель-историк Н. Гариф спрашивает: «Равиль, ул тирәдә чишмәләр юкмы?». Я же ему ответил, что родников пруд пруди. Копнул раз – появилась вода, еще копнул – забил ключ. К сожалению, о родниках я написал не так много, как хотелось бы. Более или менее подробно рассказывается лишь о самых известных родниках – это Салкын чишмә и Родник Нефтяников, другие только упоминаются: Мулла кизләве*, Чуаш кизләве, Атау кизләве һәм Минзәли кизләве*. А о безымянных родниках С. Киремети за неимением нужной информации я не написал ни слова...

Не зря же Н. Гариф задал мне свой вопрос! В давние времена люди обычно селились по берегам рек и озер, ну и конечно вблизи родников. Известно, что без малых рек нет больших, а малые и большие реки питают родники. Если в селе был хотя бы один родник, текущий из глубины земли, то это считалось удачей для жителей. Вряд ли наши предки основали бы наше село на этом месте, если бы не было вблизи родников. В любом случае эти источники воды сыграли не последнюю роль при выборе места для основания С. Киремети. Если верить статистике, то в Аксубаевском районе РТ насчитывается более 130 родников. По моим подсчетам, на территории Старокиреметского сельского поселения имеется больше 15 родников. Это же целое состояние и гордость нашего села! И все же у некоторых родников нет даже названий, возможно они были, но со временем стерлись из памяти жителей села. К счастью, эти безымянные родники со своей многовековой историей еще журчат, они никуда не исчезли, но они зарастают, а их местонахождение забывается. К некоторым из них нет даже дороги или тропинки, есть только направление. Порой жители нашего села не всегда знают, где находится тот или иной родник, если вообще знают, что он там есть. А забытый всеми родник бывает трудно найти без хорошего знания местности.

Я же географ по профессии, поэтому считаю, что будет не лишним, если приведу общепринятое определение родника: родник, источник, ключ – это естественный выход подземных вод на земную поверхность на суше или под водой (подводный источник). Источников воды, соответствующих этому определению, в С. Киремети действительно много, и они находятся в самых разных местах нашего села и его окрестностях, поэтому вода каждого родника имеет свой неповторимый вкус. Вода на-

ших родников по вкусу не только жителям нашего села, но и приезжим из других населенных пунктов, а также горожанам и дачникам, которые не хотят пить бутилированную воду или воду из-под крана, к тому же хлорированную. Известно, что родниковая вода практически не требует очистки, так как добираясь до поверхности земли подвергается естественной фильтрации. Если коротко, то можно сказать, что родниковая вода доходит до нас в первозданном виде. Это драгоценный Божий дар!

Салкын чишмә

27.07.2020. Энергичные и деловые люди Старой Киремети решили благоустроить самый известный родник села – Салкын чишмә. Информация об этом появилась на странице группы «Старокиреметский СДК в «ВКонтакте». И.М. Ишаева сделала запись: «Активные жители нашего села, кто душой болеет за малую родину, решили придать второе дыхание роднику Салкын чишмә. С этим родником связано много интересных и трогательных воспоминаний как у жителей Старой Киремети, так и у наших земляков».

В тот же день, на странице группы появились и первые фотографии этого родника и моих земляков, занятых его благоустройством. Вот некоторые комментарии:

Ирина Ишаева:

– Браво нашим мужчинам, они заслуживают огромного уважения! А какая там красота! Ждите фотографии…

Руфия Зиганшина:

– Алланың рәхмәте яусын сезгә! Нинди изге эшләр эшлисез, авылдашлар. Кылган барлык изге гамәлләрегез дә **Ходай** тарафыннан әҗер-савап булып, үзегезгә меңе белән әйләнеп кайтсын.

Гөлсирә Җиһангирова:

– Хөрмәтле авылдашлар, изге Корбан гаете алдыннан зур эшкә алынгансыз. ...Без шушы чишмә суын эчеп үскән балалар, һәр көнне Салкын чишмәгә суга йөри идек. Мин бик рәхмәтле чишмәне төзекләндерү эшләрен башкарган авылдашларыма. Алланың рәхмәтендә булыгыз!

Кәүсәрия Гомәрова:

– Аллаһының рәхмәтендә булыгыз, кадерле авылдашлар! Аллаһ сезгә исәнлек бирсен! Сез шундый изге эшләр эшләп безнең авыл халкын шатландырасыз. Ерак булса да шушы Салкын чишмәгә суга барулар бик күңелле иде, суы да бик тәмле иде шул.

Роза Сибгатуллина:

– Чынлап та, әйтеп бетергесез рәхмәтләр әйтәсе килә безнең авылдашларга. Кем башлап җибәрде икән бу изге эшне? Ул чишмәне без беркайчан да онытмыйбыз, һаман да күз алдында тора чылтырап аккан салкын суы. Урманга барганда, кайтканда шул чишмә буена тукталып, суын рәхәтләнеп эчә идек. Барыгызга да исәнлек-саулык, озын гомер телим.

Люция Шамбазова:

– Шатланып карап туя алмыйбыз бу изге эшкә. Алланың рәхмәте яусын бәйрәм алды көннәрендә.

Рәшидә Шияпова-Низаева:

– Алланың рәхмәте яусын авылдашларга һәм Салкын чишмәне төзекләндерү эшләрен башкаручыларга. Без шул чишмә суын эчеп үстек. Тешләрне камаштырырлык салкын һәм бик тәмле сулы чишмә бит ул. Саулык-сәламәтлек телим сезгә авылдашлар!

Как видим, мои земляки не скупились на слова, так как Салкын чишмә самый известный и почитаемый родник нашего села и о нем можно писать и говорить бесконечно много...

28.07.2020. В этот день на странице группы «Старокиреметский СДК в «ВКонтакте» И.М. Ишаева написала:

– Земляки, вам наверное интересно узнать, как продвигаются дела на роднике Салкын чишмә? Мы предлагаем вам фотографии реконструкции и обновления родника.

Дела, как видим из фотографий, продвигаются весьма успешно. Все делается надлежащим образом и на совесть.

Люди давно считают родник Салкын чишмә святым ключом, об этом свидетельствует и надпись: «Изге чишмә». Историческое (изначальное) название этого родника – «Салкын чишмә», что в переводе с татарского означает «Холодный родник». Такое название связано с исключительно прохладной водой этого родника.

6.09.2020. На фотографии, где написано: «Изге чишмә», Рамзис хазрат Губайдуллин, организатор и активный участник благоустройства этого родника, возносит хвалу и благодарит Аллаха за то, что в период ремонтных работ была прекрасная погода и ничто не мешало выполнению намеченных работ.

Рәмзис хәзрәт.

– Аллага шөкер! Су бөтен көченә ага»,– сказал, завершая молитву, Рамзис хазрат. После его слов, люди, которые стояли рядом, заметили, что напор воды в роднике стал еще сильней.

Рамзис хазрат: «Я очень благодарен: Ахмет абый Сафину и его сыновьям, Ринат абый Низаеву (урыны оҗмахта булсын!), Халим абый Фассахову, Фанису Низаеву, Ильфату Мардиеву, Газинуру Гизятуллину, они первыми протянули руку помощи. Работы по благоустройству Салкын чишмә еще будут продолжены, мы хотим поставить беседку, скамейки»,– сказал мне Рамзис хазрат (2.10.2020).

Салкын чишмә турында Тәгъзимә Низамова (Хәсән Туфан музей-йорты директоры) сөйләде:

«Безнең Иске Кармәт авылында Әрәмә елгасы бар. Шушы елга буенда Салкын чишмә агып чыга. Элек клуб булмаган заманда авыл яшьләре шул чишмә янына җыелган, кичке уеннар уйнаганнар, биегәннәр, җырлаганнар. Таң атканын да сизмәгәннәр, һәм алар беренче мәхәббәтләрен шунда очратканнар. Хәсән абый Туфан да үзенең беренче мәхәббәте белән нәкъ шушы чишмә янында танышкан. Бу чишмә ничәмә еллар авыл халкын су белән тәэмин итеп торды. Су башнясыннан салкын, тәмле чишмә суы, трубалар буенча авылга килә иде. 2010 елда бик каты корылык булгач, чишмәнең суы югалды. Бер-ике елдан соң гына аның суы кире кайтты. Быел Сафин Әхмәт абый белән Әминә апаның балалары, авыл биләмәсе хакимияте һәм авыл халкы ярдәме белән, чишмәне төзекләндерделәр, матур итеп ясадылар. Бу изге эштә катнашучыларга, Туфанның яраткан чишмәсенә җан өргән өчен, Ходайның рәхмәте яусын!». (01.10.2020).

Җәүһәрия Ибрагимова сөйләде: «Без яшь чакта Салкын чишмәгә суга йөредек, чишмә ерак булса да, кайта-кайта чиләгебездә ярты чиләк кенә су калса да... Эх, бар иде яшь чаклар!». (27.07.2020).

Роза Сибгатуллина сөйләде: «Һаман да истә ул безнең тәмле, салкын сулы Салкын чишмәбез. Урманга барганда, урманнан кайтканда гел чишмә янында тукталып, рәхәтләнеп шаулап аккан суын эчә идек». (27.07.2020).

Авыл чишмәләре турында Закира апа Губайдуллина (1926 елгы) сөйләде: «Су – тормыш чыганагы. Ашамыйча торганда да, су эчми яшәү авыр. Чиста су көннән-көн кими, һәм чишмәләрнең кирәге артканнан-арта.

Авылыбыз чишмәләргә бик бай. Салкын чишмә иң танылган чишмәләрнең берсе, ул – авылның даны һәм горурлыгы. Бу чишмә Әрәмә елгасы ярыннан җир өстенә чыга, суы салкын, тәмле, чәйне бик яхшы пешерә.

Мулла кизләве Минхаиров Галимҗан бакчасы артында урнашкан. Хәзер аның суы бармы, юкмы икәнен әйтә алмыйм. Сафиулла мулла (?) бу чишмәне үз куллары белән казыды һәм күзәтеп, карап торды. Сафиулла бабайның хатынының исеме Халимә әби иде. Кармәт елгасы болынында Минзәли кизләве бар иде. Шулай ук Аргыш кизләве дигән чишмә бар иде. Атау елгасында (сусыз елга) Атау кизләве бар иде. Бу чишмәләрнең суы юк инде, аларны караучы да юк. Бикбулатта да бар иде алар. Көтү көткән вакытта шул чишмәләрдән су эчеп йөри идек. Әле бит чуваш ягында да чишмәләр бик күп. Хәзер үзебез дә чуваш ягы чишмәсенең тәмле суын эчәбез». (8.10.2020).

Рассказал Наиль Зиганшин: «Когда я приезжаю в деревню, то первым делом спешу на встречу с Салкын чишмэ. У этого родника прошло мое детство, от нашего дома до него рукой подать, поэтому я хорошо знаю вкус его воды. Нигде больше нет такого прекрасного родника. Я его в сердце ношу. Здесь хорошо думать о вечном. Под журчание Салкын чишмэ растворяются все печали. Рамзис хазрат молодец, что организовал инициативную группу по благоустройству любимого всеми родника. Хорошо, что администрация сельского поселения помогла Рамзис хазрату». (12.10.2020).

Мулла кизләве

(Фрагмент беседы с Р.Г. Зиганшиной)

– Римма, за вашим огородом у реки находится родник «Мулла кизләве», его я помню с детства. Почему такое название у родника?

– Этот родник всю жизнь так называли. Раньше, напротив нашего дома, располагалась мечеть Хасанжана Ахмерова. К сожалению, эту мечеть давно снесли, а наш дом стоит до сих пор. Когда-то на месте нашего дома стоял дом муллы. Правда, я не могу утверждать, что это был дом Хасанжана хазрата. Может тут жил другой мулла, об этом уже некого спросить.

– Да, все люди смертны. Жаль, что нельзя установить истину. Но не все так безнадежно. Хасанжан Ахмеров оставил нам свои воспоминания, он автор книги «Истәлекләр» (2004). В этой книге есть информация, что его соседом был Хайретдин Хисми углы (Хайретдин Хисматуллин), также автор упоминает еще одного соседа – Гызатулла углы Нәби (Гизатуллин Набиулла, он родной брат георгиевского кавалера Гизатуллина Насибуллы). Римма, если установите, что Гизатуллин Набиулла и Хайретдин Хисматуллин (или их дети) жили рядом с вашим домом, тогда можно уверенно сказать, что на месте вашего дома раньше стоял дом, в котором жил знаменитый мулла Хасанжан Ахмеров – первый учитель классика

татарской поэзии Хасана Туфана. Ну, а если у вас этих соседей никогда не было, то, извините, на месте вашего дома раньше стоял дом другого муллы, что тоже неплохо...

– Надо будет расспросить у их родственников. Это известные фамилии, они у меня на слуху. Я все еще не ответила на ваш вопрос. Позади нашего огорода протекает небольшая река – Әрәмә елгасы, которую почему-то сейчас называют рекой Киреметью, но это неверно. Река Киреметь течет вдоль чувашской стороны Старой Киремети. Надо только взглянуть на карту.

– В Национальном архиве РТ я нашел план Старой Киремети (съемка 1857 г.), в нем река, которая течет за вашим огородом, обозначена, как р. Акташ – это историческое название, но почему-то сейчас эту реку одни называют «Әрәмә елгасы», другие – «Киреметь елгасы». В плане р. Акташ впадает в реку Киреметь.

– Равиль, чтобы ответить на твой вопрос, теперь, приходится определиться с названием реки, которая протекает за нашим огородом.

– Надо придерживаться исторического названия реки – Акташ.

– Да, получается, что это р. Акташ. На левой стороне этой реки в 50–60 м от моста находится родник. Папа говорил, что мулла бабай, присматривал за ним, чистил его и менял ведра. Люди в знак благодарности назвали этот родник «Мулла кизләве». Вода в роднике была чистая, холодная и очень вкусная. Вдоль речки росли ивы, они и сейчас растут. Зимой родник не замерзал. За питьевой водой все, кто жил поблизости, ходили сюда. Весной, во время половодья, родник затапливался, и целый месяц люди ходили за «чайной водой» на чувашскую сторону деревни. После возвращения реки в свое русло, родник чистили, и люди вновь пользовались им. Пока жив был папа, родник мы чистили всей семьей, соседи тоже помогали. Считали, что так положено. Родник наш родной, и поэтому ведра мы меняли сами. Ведро всегда было на цепи, своими воду не брали. Раньше в роднике был деревянный сруб, а в 1970-х гг. опустили «кольца», но, весной, заливает всегда. Мои сестры – Луиза и Рита помнят деревянный сруб и вертушку, при помощи которой доставали воду. При мне вертушки уже не было, а воду брали, наклонившись над родником. Так хочется, чтоб залили вокруг родника бетон, чтоб чисто было, облагородить бы его. В настоящее время наш родник незаслуженно, сиротливо стоит в стороне от работ по благоустройству родников Старой Киремети. Мы и деньги дали именно ради этого… Нигезгә укытканда, мулла бабайга да дога булып барсын, дип әйтәбез. Муллы бабай давно нет в живых, но добрая память о нем сохраняется в названии родника. Пусть люди знают, почему родник называется «Мулла кизләве», и передают это название из поколения в поколение.

– Амин! Шулай булсын! Чишмәнең суы сарыкмасын! (30.09.2020).

Беседа с Даут абый Гумеровым

На 40 дней (поминках) моего отца я встретился с Даут абый Гумеровым. Он до 1965 г. проживал в родительском доме, который находился в 2-х шагах от родника «Мулла кизләве». Воспользовавшись случаем, я успел задать ему пару вопросов об этом роднике. Одно дело услышать, совсем другое дело, когда вопросы и ответы подкрепляются печатным словом, поэтому детали нашего разговора, чтобы не забыть, я решил сразу записать.

– Даут абый, вы знаете историю этого родника?

– Этот родник существует очень давно, его воду пили основатели нашего села – мои прапра… деды и бабушки. За родником ухаживал мулла бабай, который жил рядом. То, что за родником ухаживал мулла бабай, я слышал от своих родителей. В деревне мулла бабай был очень уважаемым человеком. А как звали муллу, вряд ли кто знает. Впрочем, всё может быть... Помню, было время, когда за прохладной и вкусной водой к роднику приходили многие жители села.

– А сейчас?

– Родник заглох. А ведь когда-то из родника вытекал нескончаемый поток прохладной воды. Раньше мы его сообща чистили. Сейчас родник забыли...

– У вас есть детская история об этом роднике?

– Конечно же, есть. Почему-то, кто брал воду со своим ведром, всегда получалось так, что ведро оказывалось на дне родника. Я же мигом прибегал и багром вытаскивал. Вручая хозяину пустое ведро, я говорил, чтобы воду своим ведром не брали, что для этого есть ведро на цепи. Мне же в ответ говорили: «Алланың рәхмәте яусын!» (17.10.2020.)

«Родник Нефтяников»

Этот родник находится на юго-западной окраине села, на правом берегу реки Киреметь, в зоне отдыха. Родник обустроен, произведен каптаж, слив воды осуществляется по трубе. Вода чистая, прозрачная, дебет средний. Построена беседка для отдыха, территория огорожена.

Историю возникновения этого родника оставила потомкам учительница Старокиреметской школы Роза Мифтаховна Шигапова (*урыны оҗмахта булсын*!). Роза апа пишет:

«Челтер-челтер чишмә ага,
Чишмә ага биек таулардан.
Кыз балалар адашалар
Тормыш юлы дигән юллардан.

Чишмәләр... Чишмәләр – адәм баласының көнкүреш чыганагы. Әгәр су булмаса, кешелек дөньясы суга сусап, алга таба яшәвен дәвам итә алмас иде. Мин шулай дип уйлыйм үзем. Аның турында һәрбер кеше шулай уйлыйдыр һәм уйларга тиеш тә.

Менә мин авылның бер чишмәсенең барлыкка килү тарихы турында язып үтәргә телим. Бу чишмәнең туган елы кайчан, ничек, нинди юллар белән барлыкка килгән икән ул? 1953 елның 15 август көне. Көн шундый матур, кояшлы. Мин бер матур гына болында утырам. Болынның бер башыннан елга агып үтә. Ә ул елга Аксубайга бара торган олы юл күпере астыннан ага. Ә елгадан үргә менеп, тау башында авыл утыра. Ул авыл Аксубай районының Иске Кармәт авылы дип атала. Бу авылда мәшһүр татар язучысы Хәсән Туфанның балачагы үткән. Ә менә мин утырып тора торган болында Бөгелмә нефть бораулау

идарәсенең бораулаучылары бораулау эшләре башкара. Ә мин ни өчен бу болында утырам соң? Абыем Шиһапов Хадит нәкъ шул елларда Бөгелмә нефть бораулау идарәсендә шофер булып эшли иде. Бу елны алар Аксубай районында бораулау эшләре алып барганга, ә минем эшкә юлламам Аксубай районына булганга, ул мине машинасына утыртып алып килде. Үзләренең эш сәгатьләре беткәнче, мин кичкә кадәр болында аны көтеп утырдым. Ә кич белән ул мине Аксубайга, кунакханәгә илтеп куйды. Иртәгәсен РОНОга бардым һәм мине менә шул көне буе утырган болын авылына эшкә билгеләделәр. Ә менә чишмә тарихы ничек диярсез? Менә нәкъ шул нефтьчеләр бораулаган урында уйламаганда гына су күренә башлый. Шул болында кечкенә генә су чыганагы барлыкка килә. Кешеләр ул суның тәмен татып карыйлар. Су тәмле, эчәргә яраклы булып чыга. Бу авылда яхшы, эчәргә яраклы су бик дефицит. Кое сулары каты. Тәмле су юк диярлек. Авылдан ерак булмаган урман буенда Салкын чишмә дип аталган чишмә бар. Авыл халкы бары да менә шул чишмәгә чәй суына бара идек. Ә менә бораулаган урында торба буйлап агып чыккан су шулай тәмле булгач, шул урында кечкенә генә чишмә казып ясап куйдылар. Менә озак еллар авыл халкының күпчелеге шул чишмәдән тәмле чәй суы эчеп яшәде.

Күпмедер вакыттан соң Мусабиков Фәнис бу чишмәне заманча итеп ясау турында уй-фикер белән авыл Советына мөрәҗәгать итә. Авыл Советы җитәкчелеге аны хуплый һәм бу эшләргә күпмедер акча бүлеп

бирә, һәм менә 2000 елны элекке чишмәне бик матур итеп ясап куйдылар. Шул көннән башлап, авылга килгән кунаклар чишмәне күрергә махсус барып, аның тешне сындырырлык салкын, тәмле суыннан авыз итеп, үзләренә сихәтлек телиләр. Ләкин шунысы күңелне борчый: кышын ул чишмә юлын кар каплый һәм кешеләр бу чишмәгә сирәк бара. Татар халкының мәшһүр язучысы Хәсән ага Туфан исемен мәңгеләштерү йөзеннән, авылда тузган торакны яңарту, бөтен авылны газлаштыру программасы кысаларында авыл урамнарына колонкалар куелды. Хәзер авыл халкы суны әнә шул колонкалардан ала, су күпчелегенең өенә үк кертелгән. Бу эшләрне башкаруга үзеннән өлеш керткән һәркемгә, бигрәк тә район хакимият башлыгы Илһам Госман улы Вәлиевка, бу елларда авылда совхоз директоры булып эшләгән Искәндәр Исхак улы Зәйдуллинга, авыл Советы идарәсе рәисе Рушания Фоатовна Миннехановага авыл халкы исеменнән олы рәхмәтебезне җиткерәм. Аларның кеше мәнфәгатьләрен кайгыртуда армый-талмый эшләүләрен телим».

Бу мәкаләне Роза Мифтаховна пенсиягә чыккач язган. Газета кисәгендә газетаның исеме дә, датасы да сакланмаган.

Родник Акташ

Прими под сень свою,
Акташский лес,
И успокой же
боль моей души...

В 3-х км от Старой Киремети в Акташском лесу на поляне бьётся сердце любимого родника классика татарской поэзии Хасана Туфана. С давних времен этот родник называется «Акташ», что в переводе на русский язык означает «Белый камень». Если бы родник умел говорить, то поведал бы нам, как Хисбулла (так звали поэта в детстве) приходил сюда, чтобы наслаждаться журчанием воды и тишиной. Хасан абый уехал из Киремети в 14-летнем возрасте, и только через 56 лет, в 1970 г., он вновь побывал в Акташском лесу и попил родниковой воды с ладошки, не пролив ни капли…

К роднику можно добраться пешком или на машине, если погода не дождливая. За родником ухаживают братья Гаряфетдин Гайсович и Галимзян Гайсович Сабировы, они каждый год его чистят. Уровень воды постоянный. Вода чистая, холодная, можно пить. Родник Акташ окружен пышной растительностью. Вокруг растут березы, дубы, ивы.

Родник течет в пруд (*Мунчала буасына*), где раньше вымачивали липовое лыко, чтобы получить мочалку. Лыко – это не только мочалка. Старокиреметцы считались умельцами из лыка делать лапти, корзины и т.д. Выражение «лыка не вяжет» означает, что человек либо пьян, либо неполноценен, он даже не может плести, например, лапти. Вижу, я чуть

отошёл от темы… Затем ручей течет по краю леса, и соединяется с ручейком Салкын чишмә. Так рождается река Акташ (*Әрәмә елгасы*), которая впадает в реку Киреметь.

«Гайса абый чишмәсе»

В двухстах метрах от Акташского леса, в сторону деревни, находится родник «Гайса абый чишмәсе». Гайса абый Сабиров при жизни ухаживал за этим родником, теперь эту обязанность возложили на себя его сыновья. Вода в роднике прозрачная, чистая. Родник впадает в реку Акташ (*Әрәмә елгасы*).

Родник в лесу, возле пчельника

Раньше в Акташском лесу было 40 га земли, которую использовали под пашню. Сейчас там растут березы, а две из них – это знаменитые березы.

В 1970 г. Акташский лес посетил поэт Хасан Туфан, и, по словам очевидцев, он очень долго стоял, прислонившись к этим березам. Рядом находится «Аю аланы», на этой поляне свои пасеки имели: Сали бабай – мой прадед, он имел прозвище «Аю», Мухутдин бабай – дед Гали абый Мухутдинова, Нурулла бабай Ишмухамметов – сын Ишмухаммета Сабитова, самого богатого человека в дореволюционной Старой Киремети и другие. Родник имеет деревяный сруб, вода чистая, холодная, прозрачная. Все пасечники воду для себя и пчел брали именно из этого родника. В жаркую погоду к этому роднику прилетают много пчел. Они здесь утоляют жажду, а также набирают воду, как нектар и несут в улей. Вода нужна пчелам для приготовления кашицы (смесь из меда, нектара и пчелиного молочка) личинкам...

«Фарбиза апа чишмәсе»

Надежда Минапова: «За огородом Низамутдиновой Сании апа течет родник. Раньше за родником следила Низаева Фарбиза апа (*урыны оҗмахта булсын!*). Вроде и сам родник называется «Фарбиза апа чишмәсе» (20.10.2020).

Надежда Минапова права, действительно, там когда-то был родник. К сожалению, его нынешняя судьба известна немногим жителям деревни. 24.10.2020 г. я позвонил в Заинск Лейле апа Ахмеровой – дочери первого имам-хатыба Старой Киремети Хасанжана Ахмерова. Я знал, что Лейла апа

является родственником Низаевой Фарбизы апа, поэтому я попросил ее разузнать о судьбе этого родника. На следующий же день Лейла апа обрадовала меня информацией об этом роднике. Фарбизы апа уже давно нет в живых, но ее дочь Фануза Валиуллина поделилась воспоминаниями об этом роднике. Лейла апа всю добытую информацию продиктовала мне по телефону:

– Этот родник действительно существовал, но, чтобы добраться до него, надо было еще пройти определенное расстояние после огородов. В 2000 г. Фарбиза апа понесла к роднику пустой пчелиный улей и вместе с сыном Замиром опустила его в родник. В течение многих лет родник, «одетый» в необычное одеяние, обеспечивал людей вкусной чайной водой. Пока не случилось непредвиденное. В 2012 г. вечером в овраг, где журчал этот родник, упал комбайн, который убирал урожай с полей. Родник был разрушен. Люди остались без родниковой воды. Позднее (со слов Фанузы) Ильфат Миниханов и Радик Минабутдинов опустили в родник бетонное кольцо. *Алланың рәхмәте яусын!*

– Лейла апа, а вы видели этот родник?

– Как же, еще 2012 г. я побывала у этого родника, и попила изумительно вкусной воды. *Ходаем, бу чишмәнең суы беркайчан да сарыкмасын иде!*

– Как назывался этот родник? Что говорит по этому поводу дочь Фарбизы апа?

– Ее дочь говорит, что все, кто брал воду из этого родника, всегда говорили, что это «*Фарбиза апа чишмәсе*», как же иначе, она же ухаживала, чистила. «*Бөтен кеше әнигә рәхмәт әйтеп дога кыла иде*»,– *ди Фәнүзә*.

– Лейла апа, родников в Старой Киремети очень много, по новым подсчетам более 15 родников подпитывают реки Акташ и Киреметь...

«Зәмзәмия апа чишмәсе»

Рассказала Роза Сибгатуллина: «Где был наш дом, через наш огород текла маленькая речка, и там был родник, мы его называли «*Картәни чишмәсе*», а жители села «*Зәмзәмия апа чишмәсе*». Картэни – папина мать, она всегда чистила этот родник, я помню, мы ведрами таскали оттуда воду и поливали грядки. Узнать бы, этот родник там есть или уже нет?» (20.10.2020).

Рассказала Ирина Ишаева: «Я сходила к роднику, о котором писала Роза Сибгатуллина, этот родник, по словам жителей, называли «Зәмзәмия апа чишмәсе» (Замзамия апа – бабушка Розы)» (21.11.2020).

«Әбиләр-бабайлар чишмәсе»

(продолжение телефонного разговора с Лейля апа Ахмеровой)

– Равиль, Фануза вспомнила еще об одном роднике. Недалеко за домом Киямова Агзама абый был родник, который назывался «Әбиләр-ба-

байлар чишмәсе». Пожалуй, это был самый старый родник в нашей деревне, по крайней мере, так считали раньше. Этот родник был «одет» в липовую кору. Фануза с детства носила отсюда воду, чтобы заварить вкусный чай. Также она приносила воду своей первой учительнице Киямовой Хадиче апа...

– Даже название этого родника указывает на его древность. Лейла апа, наша деревня – это царство родников!

– *Аллага шөкер!* Только этому царству требуется постоянное внимание, иначе оно может исчезнуть.

Родники чувашской стороны Старой Киремети.

26.07.2020. На странице группы «Старокиреметский СДК в «ВКонтакте» одна из энергичных и деятельных активистов Старой Киреметы – Ирина Михайловна Ишаева выложила видео «Живи, родник, живи!»,

где уроженка нашей деревни Юлия Федотовна Бочкарева (проживает в пгт. Аксубаево) рассказывает о родниках, расположенных на чувашской стороне С. Киремети. Вот ее рассказ: «Эти родники очень дороги для меня. С детства я к ним ходила, конечно, сначала с мамой. У родника, где я стою раньше был деревянный сруб, рядом есть другой родник, там тоже был такой же сруб. К этим родникам мы ходили за родниковой водой, а для скотины воду брали из колодца. У нас есть и другие родники, но они чуть подальше отсюда. Здесь рядом жила бабушка Пелагея и это ***«Родник бабушки Пелагеи»***, а другой, что рядом – это ***«Родник тёти Лизы» (Кузьминой)***. Моя мама по вкусу воды определяла с какого родника я брала воду. Она говорила: «Ты, Юля, ходила не на тот родник, надо было ходить к роднику бабушки Пелагеи. Там вода самая вкусная». Слава Богу! Теперь эти два родника соединены между собой (в один родник) трубой, которая выходит у речки. Я сейчас, спущусь, и напьюсь этой воды. Вспомню свое детство, своих родителей, свою маму, которая впервые привела меня к этому роднику. Вода тут такая вкусная, такая хорошая, она силы прибавляет. Вы, только послушайте, как она журчит, как будто со мной здоровается и разговаривает. Я хочу к этой воде прикасаться и пить ее ладошками, чтобы чувствовать ее силу и вкус. Смотрите какая вода чистая, студеная, она как живая, когда я ее пью, у меня душа отдыхает. Я знаю деревни, где вообще нет родников, нам же

сильно повезло. Я горжусь нашими родниками! Дай Бог, чтобы родники были всегда, а вода в них никогда не иссякала!».

Я уверен, посмотрев видео «Живи, родник, живи!», вы, также, как и я, будете впечатлены удивительно эмоциональным рассказом Юлии Федотовны о родниках, к которым она с детства приходит за водой.

Она с коромыслом на плечах, на фоне красивого пейзажа, под журчание ручья и пения птиц, воспевает родники чувашской стороны нашего села.

Привожу некоторые комментарии к этому видео:

Римма Зиганшина:

– Спасибо, Юлия Федотовна! Мы тоже ходили именно сюда за родниковой водой! Вкус этой воды нам не забыть. Помним и благодарим!

Равиль Салиев:

– Юлия Федотовна, мне тоже захотелось, хотя бы чуть-чуть плеснуть родниковой водой, чтобы освежиться.

Ирина Ишаева:

– Друзья, вас еще ждёт много интересной информации, хочется донести до вас многое, но на это приходится тратить уйму времени и сил, все сразу не получается. Благодарю всех, кто с нами на одной волне.

Татьяна Цветкова:

– Благодаря таким людям, как Ю.Ф. Бочкарева, Р.Г. Зиганшина и другим землякам, живущим, как в Старой Киремети, так и на чужбине, продолжает жить родная земля! Хочется также поблагодарить И.М. Ишаеву, и сказать ей огромное спасибо за плодотворную работу по сбору и обработке информации о значимых событиях в жизни нашего села. Пусть ваш труд и хлопоты заметят, и оценят по достоинству!

«Тихон родник»

Рассказала Ирина Михайловна Ишаева (художественный руководитель Старокиреметского СДК): «Позади огорода участника Великой Отечественной войны Тихона Васильевича Михайлова был родник. В народе его называли: «Тихон родник». Люди брали воду из этого родника, когда-то к нему была тропинка. Этот родник располагался между двумя оврагами, по переулку. Мы, с Юлией Федотовной Бочкаревой пытались его отыскать, но, увы, из-за зарослей обнаружить его не удалось. Конечно было обидно, что не нашли, но у нас была надежда, что его нам покажет Василий Александрович Архипов. Мы встретились, и получили его согласие, показать нам «Тихон родник».

На второй день (1.10.2020 г.) наши поиски продолжились уже с помощью нашего проводника Василия Александровича,– продолжила свой рассказ Ирина Михайловна,– представьте себе нашу радость, мы нашли заветный родник. Нашли! Мы были в восторге от находки.

Первым начала разговор ***Юлия Федотовна***:

– Здесь рядом жил ветеран войны, мы его звали дядя Тихон, возможно он первым обнаружил этот источник, поэтому и родник назвали его именем.

– Может он сам выкопал? – предположил Василий Александрович.

– Это может быть, даже сруб сохранился. А родник глубокий, вода чистая и прозрачная. Смотрите, вот отсюда вода выходила, она журчала. Я и сейчас хочу уловить это журчание. Немного расчищу руками. Ой, журчит, журчит,– удивилась Юлия Федотовна,– вода такая холодная и вкусная! Только родник надо обустроить и проложить сюда дорогу, людям, на радость, а пока сюда можно прийти только по лугам, но там не безопасно.

От радости я с пафосом заявила на камеру:

– Сегодня произошло важное событие для жителей нашего села. Мы обнаружили давно забытый «Тихон родник» и вписали его в историю нашего села».

Рассказал Василий Петрович Кузьмин: «В 2010 г. с Божьей помощью в С. Киремети была открыта часовня (рядом со Святым источником). Накануне открытия этой часовни произошло чудо – в высохшем от жары роднике вода вновь потекла в полную мощь. Вот такая история» (5.11.2016).

Безымяный родник

Этот родник расположен в огороде Елизаветы Иванчиной (Глухаревой). Там все еще лежат старые бревна от сруба. Родник давно заброшен, он не имеет конкретного названия.

Вблизи поляны «Чүлмәк эшни» есть родник…

Недалеко от чувашской стороны деревни, вблизи поляны «Чүлмәк эшни», с незапамятных времён был родник, он давал прохладу и воду людям, идущим в лес или из леса. Родник и сейчас стоит на месте, а вот поляны уже нет, там посадили ели, и растет лес. Со временем родник засорился, зарос травой, и представлял печальное зрелище. Вода стала мутной, непригодной для питья, так как исчез отток воды, и родник постепенно превращался в болото. В 2010 г. родник очистили, поставили сруб (руководил работами В.П. Кузьмин).

Эти полумеры проблему до конца не изжили, но они позволили в дальнейшем собраться силами и устранить «головную боль» этого родника.

В 2018 г. жители села решили благоустроить этот родник. Один из активных жителей села Николай Михайлов объявил сбор денег с населения. Вскоре начались строительные работы. Собранных денег хватило в основном на очистку и каптаж родника. Из-за финансов дело замедлилось, и строители в 2019 г. обратились к главе сельского поселения Андрею Владимировичу Парфенову за помощью. Вскоре строителям выделили необходимые деньги. Рабочим удалось обеспечить отток воды из родника, соорудить крышу, настелить полы из брусчатки, сделать подпорные стены.

Над благоустройством родника безвозмездно работали: Николай Михайлов, Анатолий Трофимов, Олег Тяманов, Владимир Симаков, Михаил Муртазин, Анатолий Новичков, Виниамин Муртазин, Андрей Парфенов, Николай Маланчев, Ильмир Минниханов, Виктор Муртазин, Виталий Трофимов, Вадим Парфенов, Григорий Парфенов, Михаил Маланчев, Валерий Филипов. Так, общими усилиями, родник забил в полную силу. Люди благодарны каждому, кто внёс посильный вклад в это благое дело. Родник освещён. Живи, родник, живи!

Родник Тимка

Находится в живописном месте на левом берегу р. Киреметь, действует с 1930-х гг., обустроен в 2000 г.

Село моё родное, любимое! Здесь много красивых и неповторимых родников. Мне очень хочется, чтобы они были благоустроены и не забыты, а когда-то заброшенные родники были вновь возрождены, чтобы мы могли прийти туда, как в дни радости, так и в дни печали.

Фотографии Ирины Ишаевой

Фәүзия Бәйрәмова

АТЛАСИ ҺӘМ ТУЙКИННАРНЫҢ КАЗАНГА КАЙТУЫ...

Сентябрьнең соңгы көннәрендә Казанның милли тормышында зур вакыйгалар булып узды – Татар китабы йортында бертуган Туйкиннар атналыгы уздырылды. Кем соң ул – Туйкиннар, милләт ни өчен аларны шулай зурлап искә ала? 1938 елның 15 февралендә Һади Атласи белән бергә атып үтерелгән абыйлы-энеле Кәбир һәм Фазыл Туйкиннар алар, педагоглар, язучы-тарихчылар, золым корбаннары...

Татар китабы йортында уздырылган «Туйкин көннәре»ндә катнашучылар. Казан. 29.09–07.10.23.

Бөгелмә-Шөгер төбәгендә туып-үскән бу туганнар гомер буе балалар укыткан, дәреслекләр, фәнни һәм әдәби хезмәтләр язган, халык авыз иҗатын җыйган, аларны матбугатта бастырганнар. Ләкин кайбер хезмәтләрен, бик теләсәләр дә, Казанда бастырып чыгара алмаганнар. Шулай ук аларның Казанда яшәү һәм эшләү хыялы да тормышка ашмый. 1937 елны бертуган Туйкиннарны Казанга тоткын хәлендә, богаулап китерәләр һәм халык дошманы, дип атып үтерәләр. «Укытучылар эше – Атласовщина» дип аталган бу җинаять эше буенча Бөгелмә-Әлмәт төбәгеннән 107 татар кулга алына, алар арасында иң күбе укытучылар була, аннан муллалар, хезмәткәрләр. 1937 елның октябрь аенда берьюлы 24 кешегә суд була, 9 кешене атып үтерергә хөкем итәләр. Шул тугызның икесе абыйлы-энеле Туйкиннар була...

Моңа кадәр алар эшләп киткән Бөгелмәдә һәм нәсел дәвамчылары яшәгән Әлмәт шәһәрендә Туйкиннарны зурлап искә алалар иде. Ниһаять, алар менә Казанга да әйләнеп кайтты... Мәдәният министрлыгы белән музейлар берлеге, Татар китабы йорты уздырган мондый атналык тарихта беренчесе һәм ул Туйкиннардан башланды.

Бертуган Туйкиннарга багышланган атналык 2023 елның 29 сентябрендә музей күргәзмәсе белән башланып китте. Бу күргәзмәдә Кәбир һәм Фазыл Туйкиннарның китаплары, тарихи фотолар, документлар, бертуганнарның шәхси әйберләре куелган иде. Борынгы Туйкә нәселенең туган төбәге булган Зәй-Каратай (Лениногорск районы) авылы музееннан да махсус күргәзмә алып килгәннәр иде.

Туйкиннарга багышланган бу чаралар атна буе дәвам итте. 30 сентябрь көнне иртәнге якта зиратта, репрессия корбаннары мемориалында алар рухына Коръән укылды, исемнәрен әйтеп, дога кылынды, чәчәкләр салынды. Биредәге ак мәрмәр ташларга шул елларда атып үтерелгән меңләгән кешенең исеме уелып язылган. Алар арасында 1938 елның 15 февралендә атып үтерелгән Һади Атласи, Кәбир Туйкин, Фазыл Туйкин, Гани Алтынбаев, Касыйм Исхаков, Сабир Уразманов, Барый Фәттахов, Зәкәрия Фәттахов, Рәшит Яруллин исемнәре дә бар. Барый Фәттахов белән Зәкәрия – аталы-уллы, Барый хәзрәткә 63 яшь, улына 28 була. Һади Атласи белән Рәшит хәзрәт – баҗайлар, Фәттаховлар белән хатыннары ягыннан туганнар. Рәшит Яруллин – киләчәктә дөньякүләм танылу алачак тарихчы Әхмәт Тимернең әтисе. Лашман мулласы Касыйм хәзрәт Исхаков – Гаяз Исхакыйның туганы. Күрәсез, иң затлы татарларны, милли элитаны, сайлап алып юк иткәннәр...

Мемориалга Казаннан, Әлмәттән, Уфадан, Бөгелмәдән, Лениногорски районының Зәй-Каратай авылыннан Туйкиннарның нәсел дәвамчылары килгән иде. Алар бабаларының исеме уелган таш янында башларын иеп, озак басып тордылар,шул исемнәрне бармаклары белән капшап, гүя аларның җаннарын җылытырга теләделәр...

Аннан соң эш Татар китабы йортында дәвам итте, анда «Туйкиннарның иҗади һәм педагогик мирасы» дип аталган темага түгәрәк өстәл утырышы узды. Мәгърифәтче мөгаллим, язучы, телче, тарихчы, фольклорчы Фазыл һәм Кәбир Туйкиннарның иҗаты әле аз өйрәнелгән, әмма инде таянып сөйләрлек хезмәтләр бар. Галимә, филология фәннәре кандидаты Эльмера Ханнанова-Галимҗанова әле 2004 елда ук «Фазыл Туйкинның иҗат мирасы (иҗат ысулы һәм мотивлар)» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклаган булган. Түгәрәк өстәл утырышында да ул төп докладны ясады, Фазыл Туйкинның иҗаты буенча күп яңа мәгълүмат бирде. Шунысын да әйтергә кирәк, Эльмера ханым иске татар теле буенча белгеч, текстолог,

Фазыл һәм Кәбир Туйкиннарның хезмәтләрен гарәп әлифбасыннан кириллга күчергән шәхес, аңа Аллаһның рәхмәтләре булсын!

Ә шагыйрә Эльмира Шәрифуллина исә әле 1972 елда ук Фазыл Туйкин иҗаты буенча Казан дәүләт университетында диплом эше язган, фәнни җитәкчесе Мөхәммәт Мәһдиев булган. Туйкиннарга багышланган чарада Эльмира Шәрифуллина да катнашты һәм чыгыш ясады. Ул шул вакытта ук Уфага барып, Фазыл Туйкинның хатыны, балалары белән очрашкан, алардан күп мәгълүмат алган. Эльмира ханым Фазыл Туйкинның 1912 елда басылып чыккан «Җырлар әхтәрисе» дип аталган китабын, гарәп хәрефләреннән кириллицага күчереп, 2017 елда яңадан бастырып чыгара, ул чарада катнашучыларга да таратылды. Әфәрин, Эльмира ханым, сез тарих төпкеленә китеп барган бер милләт каһарманын, аның исемен, мирасын яңадан дөньяга кайтардыгыз! Сезнең бу җыелышта Туйкиннар турында кат-кат «Алар милләткә тезләнеп хезмәт иткәннәр» дигән сүзләрегез йөрәкләргә уелып калды...

Бөгелмәдән тарих фәннәре кандидаты, Һади Атласи исемендәге иҗтимагый фонд җитәкчесе Алсу Мөхәммәтдинова үзенең чыгышын тәҗрибә уртаклашу белән башлап җибәрде. Бер көндә атып үтерелгән Һади Атласи да, бертуган Туйкиннар да Бөгелмәдә милли мәгарифкә нигез салучылар булып тора. Аларның бу эшчәнлеге совет властеның беренче елларына туры килә. Мәгърифәтче-мөгаллимнәр бирედә татар мәктәпләре, балалар йортлары ачалар, үзләре үк шунда укыталар, яңа чор өчен яңа дәреслекләр язалар. Юкка гынамы аларга каршы ачылган җинаять эше дә «Укытучылар эше» дип атала, 1936–1938 елларда шул төбәктә кулга алынган 107 татарның 54 е укытучы була. Күреп торасыз, хакимият элек тә иң беренче эш итеп милли мәктәпләрне, мөгаллимнәрне юк иткән, Алсу ханым бу хәлләр турында җаны әрнеп сөйләде...

Бөгелмә шәһәрендә 1994 елдан бирле Һади Атласи фонды эшләп килә, биредә милли рухны заманында Атласи һәм Туйкиннар тотып торган кебек, бүген дә бу урыс шәһәрендә татарлыкны шушы фонд, аның тирәсенә берләшкән милләтпәрвәрләр саклап тора. Биредә һәр елны февраль аенда Атласига һәм аның белән бергә атып үтерелгән татарларга багышлап, Хәтер кичәсе уздырыла. Әле ярый аларны искә алырга Бөгелмә бар, шушы татарларыбыз бар!

Мин исә үземнең чыгышымны «Һади Атласи һәм бертуган Туйкиннар: уртак хезмәт һәм уртак язмыш» дип атадым. Әйе, аларның милләткә хезмәтләре дә, фаҗигале язмышлары да уртак булган. Әйткәнемчә, Һади Атласи да, бертуган Туйкиннар да – мәктәп-мәдрәсәләр тоткан, укыткан, дәреслекләр язган мөгаллимнәр. Алар үзләре дә мәдрәсә белеме алган дин әһелләре. Атласи белән Туйкиннарның тагы бер уртаклыгы – алар

тарихчылар. Һади Атласи әле инкыйлабка кадәр үк үзенең данлыклы «Себер тарихы», «Сөембикә», «Казан ханлыгы» китапларын язып бастырган була, аларны милләт белә, таный. Ә менә Кәбир һәм Фазыл Туйкәнең 1919 елда Ырынбурда басылып чыккан «Төрек тарихы» китабын бик азлар гына белә әле. Энциклопедик дәрәҗәдәге бу хезмәт өч томнан торырга тиеш булган, әмма шушысы гына чыгып калган, башкалары юкка чыккан. Бу китап дәреслек рәвешендә язылган, укырга җиңел, мәгълүматка бик бай. «Бертуган Туйкиннар» китабына кереш сүз язган галим Миркасыйм Госманов та Туйкиннарның бу хезмәтен югары бәяли, «... бертуган Туйкиннарның «Төрек тарихы» исемле дәреслек китабы эчтәлегенең киңлеге, тәкъдим ителгән материалларның байлыгы җәһәтеннән шул чорда татарча язылган һәм басылып чыккан тарихи хезмәтләр арасында иң күренекле урыннарның берсен биләп тора», ди ул. Миркасыйм Госманов аларны тарихчы буларак «Шиһабетдин Мәрҗани, Риза Фәхретдин һәм Һади Атласилар салган сукмаклардан барганнар» дип яза.

«Төрек тарихы» хезмәте белән «Бертуган Туйкиннар» китабында танышырга була, аны галимә Эльмера Ханнанова-Галимҗанова гарәп хәрефләреннән кириллга күчереп, тулысынча бастырып чыгарган. Мин бу китапны русчага да тәрҗемә итеп, ике телдә яңадан аерым китап итеп бастырып чыгарырга тәкъдим иттем. Ни кызганыч, Туйкиннарның Уфадан килгән кайбер нәсел дәвамчылары татарча бөтенләй белмиләр булып чыкты...

Әйткәнемчә, Атласи һәм Туйкиннарның төрмә тарихлары да уртак. Һади Атласины милләт өчен төрмәгә беренче тапкыр 1909 елда утырталар, шушы ук елны имам-мөгаллим Кәбир Туйкин да яңача укыткан өчен төрмәдә утырып чыга. Һади Атласины икенче тапкыр 1921 елда, өченче тапкыр 1929 елда төрмәгә утырталар, 1931 елда Фазыл Туйкинны да хөкем итәләр. 1933 елда Соловкидан кайткан Һади Атласи Бөгелмәдә эш таба алмый, 1934 елда гаиләсе белән Казанга күчә, 1936 елның июлендә, алтмыш яшенә бер ай кала, аны тагы кулга алалар һәм төрмәгә ябалар, бу юлы инде мәңге чыкмаска... 1937 елның гыйнварында Фазыл Туйкинны, февральдә абыйсы Кәбирне авылдан богаулап Казан төрмәсенә китереп ташлыйлар. Ел буе кыйнап, газаплап, 1937 елның 28 октябрендә хөкем карары чыгаралар, 1938 елның февралендә 9 татарны, бәйсез төрки-татар дәүләте төзәргә теләгәннәр, дип, атып үтерәләр. Мин Казанда аларга суд булган, хөкем карары чыгарылган бинага истәлек тактасы куярга, дигән тәкъдим ясадым. Ул – элеккеге НКВД клубы, Менжинский клубы, дип тә йөрттеләр, хәзер анда Пушкин исемендәге рус мәдәният үзәге. Казанда Һади Атласи, Туйкиннар һәм алар белән бергә атып үтерелгән татар зыялылары истәлегенә бер нәрсә дә юк. Аларның хәтта каберләре дә юк... Истәлек тактасының үрнәге Бөгелмә шәһәрендә бар, аны Һади Атласиның улы Угыз Атласов әтисе

һәм бертуган Туйкиннар укыткан мәктәп диварына куйдырган иде. Хәзер шушы эшне Казанда эшләргә кирәк, монысы инде татар зыялылары эше…

Түгәрәк өстәл утырышында, галимнәрдән тыш, Туйкиннарның нәсел дәвамчылары, туганнары да чыгыш ясады. Әлмәттән төбәк тарихчысы, Габдрәхим Утыз Имәни, Ризаэддин Фәхреддинның нәсел шәҗәрәләре турында уникаль китаплар язган Әлфия Ямаева, Казаннан Туйкиннар атналыгын уздыруда иң күп көч куйган нәсел дәвамчысы – Татарстан Мәдәният министрлыгының Җәмәгатьчелек шурасы әгъзасы Эльвира Рысаева, Бөгелмәдән Туйкиннарның нәсел дәвамчысы Әлфия Сафина, Әлмәттән «Тамырлар – Корни» тарихи һәм мәдәни мирасны өйрәнү, саклау һәм үстерү фонды директоры, Туйкиннарның мирасын саклау өчен зур эшләр башкарган Марат Туйкин бабалары турында якты хәтирәләр белән уртаклаштылар.

Көннең икенче яртысында Туйкиннарның туган төбәге булган Зәй-Каратай авыл мәктәбе укытучылары һәм укучылары чыгыш ясады. Соңрак милли бәлешле табында Туйкиннар нәселе вәкилләре очрашты. Иң азактан чарада катнашучылар заманында бертуган Туйкиннар белем алган «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә булдылар, бабалары рухына сәдакалар биреп, намазлар укып, догалар кылып таралдылар. Дога белән башланган сентябрьнең соңгы көне дога белән тәмамланды, Аллаһ разый булсын, милләтебезгә файдасы тисен!

Туйкиннар атналыгының башка көннәрендә исә нәсел шәҗәрәләрен ясау остаханәләре, күргәзмә-экскурсияләр, «Ачык уку» көнендә Фазыл Туйкинның «Әхкяме ислам» китабын иске татар телендә уку, остазлар көнендә – Нургали Надиев сәяхәтнәмәсен уку, бертуган Туйкиннарның әсәрләрен кычкырып уку, «Фазыл җырлары», дип аталган әдәби-музыкаль кичә һәм башка бик күп мәдәни чаралар узды.

Шунысын да әйтергә кирәк, бертуган Туйкиннарга багышланган атналык чараларына Казаннан, Әлмәттән, Уфадан, Бөгелмәдән аларның күп санлы туганнары, оныклары, нәсел дәвамчылары килгән иде. Гаять зур, затлы, көчле нәсел бу! Шушындый тарихи, бик кирәкле, мәгънәле, затлы атналыкны оештырган өчен Татар китабы йорты – Татар әдәбияты тарихы музее директоры Айдар Шәйхинга әфәрин, мең рәхмәт! Бу проект дәвамлы булсын иде... Башка шундый кадерле шәхесләребезне дә, бигрәк тә, Һади Атласи кебек золым корбаннарын да, Казаныбызның уртасында, зурлап искә алсак иде, алар моңа лаек. Быел Һади Атласиның «Сөембикә», киләсе елга «Казан ханлыгы» китапларының басылып чыгуына 110 ел тула. Менә шул вакыйганы Казанда, Татар китабы йортында тарихи-мәдәни атналык итеп билгеләп үтсәк, золым корбаннарына карата милләт алдында бурычыбызны үтәгән булыр идек.

30.09.23. Казан–Чаллы

Рәшит Минһаҗ

КИНӘЛЕ ЕЛГАСЫ БУЕНДА, ТАУЛАР ИТӘГЕНДӘ

Уңышлы татар авыллары сериясеннән

Оренбур якларында берничә тапкыр булганым бар. Борынгы кыпчак-кимак бабаларыбыз, Идегәй яугирләре дәүләт тоткан бу тарафлар беренче күрүдә үк тигез һәм киң кыр-болыннары, мул сулы елга-инешләре белән хәтергә уелып калды. Дала-сәхрәләрендә, җылы җилләр куенында тирбәлеп, иркәләнеп утырган лалә чәчәкләре әле кичә генә күргән кебек. Сарылы-кызыллы лалә басуларын Голландиядә күреп шаккатканым бар-барын. Әмма болары – кеше кулы белән игелә, төрле илләргә озатыла, күпләп сатуга чыгарыла торган чәчәкләр түгел, табигать анабыз үзе бүләк иткән, төрки-татар халкы аеруча үз күргән, сәхрәдә, иркенлектә үскән матурлык, нәфислек өлгеләре!

Бу тарафларны быел яз көне урап кайту насыйп булды. Россиядәге уңышлы татар авылларын барлау проектын тормышка ашырып, мин Әсәкәй районының Кинәле елгасы буенда, таулар итәгендә утырган Яңа Солтангол, Иске Солтангол авылларын, шул исәптән йөз ел элек – 1923 елда гына Иске Солтанголдан аерылып башка чыккан, үр башында утырган Корбанай авылын 20–26 март көннәрендә гиздем. Биредә ташу киткәнен күрү дә насыйп булды. Ташу ел да китә, дип кайберәүләрнең моңа исе китми-китүен. Әмма табигать-тереклек яңаруның, кышкы салкыннардан котылу, чистарынуның үтә гайрәтле ишарәсе булганга, күңелләрне әсәрләндерә торган күренеш бу. Елга суы 4,5 метрга күтәрелеп, бәрәңге, яшелчә бакчаларына керсә дә, шөкер, зыян-зәхмәте сизелмәде. Дәү-дәү боз кантарлары, Корбанайга илтә торган тимер күпер субайларын бераз дөмбәсләп алды да, көче җитмәслеген чамалап һәм мул агымсу кодрәтенә бирелеп, ары таба юлын дәвам итте.

Тарих битләреннән

Әсәкәй якларына килеп чыгуыбыз тиктомалдан гына түгел, билгеле. Бердән, бу район – өлкәдәге татар халкы иң ишле яши торган төбәк. Әлеге районның – ярты халкын, район үзәге халкының 80 процентын татарлар тәшкил итә. Икенчедән, «Алга» агрохолдингының үзәге булган Яңа Солтангол өлкәдәге иң уңышлы авыллардан санала. Авыл картларының әйтүенә караганда, аерым алганда, Корбанайда туып үсеп, хәзерге вакытта Әсәкәйдә яшәп ятучы, төбәк тарихын өйрәнүче 85 яшьлек Әмир Сөләймановның сөйләвенчә, Кинәле буендагы Әсәкәй, Колшәрип, Яңа Солтангол, Иске Солтангол авылларына XVIII гасыр урталарында нигез салынган. Бу сүзләр галимнәребез раслауларына да туры килә. Галимҗан

Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты «Милли-мәдәни мирасыбыз» сериясеннән чыгарган «Оренбург өлкәсе татарлары» дигән җыентыкта Лилия Дәүләтшина, Марсель Әхмәтҗанов бу төбәкнең XVIII гасырның 30 нчы елларыннан Россия тарафыннан ныклап үзләштерелә башлавы, илнең үзәк губерналарыннан, шул исәптән Казан губернасыннан күпләп күчеп килүләре турында яза. 1743 елда чик буе кирмән-крепосте буларак Оренбург шәһәренә нигез салынуы – моның бер саллы дәлиле (тарихчыларыбыз бу төшнең очраклы җир булмавын, Кимак каһанлыгының бер биләмәсе башкаласы торган урын икәнлеген искәртә). Яңа Солтангол авыл Советы рәисе Фатих Асылгәрәев, ерак тарих хакында сүз чыккач: «Авыл картлары Иске Солтангол белән Яңа Солтангол арасын дагы зиратта 1743, 1747 нче елларга караган кабер ташлары булуы турында сөйли иде»,– дип хатирәләрен яңартты. Биредә байтак еллар колхоз рәисе һәм авыл советы җитәкчесе булып эшләгән Ягъфәр Фәттахов үз чиратында, авылларның яшен аз гына яшәртеп, өлкәннәрнең сөйләве буенча, Иске Солтангол – 1760 нче, Яңа Солтангол 1770 нче елларда нигезләнгән булырга тиеш, дип исәпли.

Яңа Солтангул авылы зиратында сакланып калган, комташтан ясалган кабер ташлары.

Тарих белән кызыксынучы, шигърият сөюче, «Тормыш хатирәләре» дигән шигырь җыентыгы чыгарган 85 яшьлек Яхъя Җиһанголов, Солтанголга башкортлар нигез корган, бу якка Салават Юлаев яугирләре килеп чыккан, дип санаса, Әмир Сөләйманов, Кинәле буендагы авыллар-

га Казан, Касыйм ягындагы кысрыклауларга, милли, дини басымга түзә алмыйча, иркен җирләр эзләп киткән татар бабаларыбыз нигез салган, дип исәпли. Бу уңайдан аның «Яңа вакыт» өлкә газетасында «Хакыйкать кайда?» дигән саллы мәкаләсе дөнья күргән (2022 нче елның 14 декабрь саны). Ул анда тарихчылар Дамир Исхаков, Петр Рычков, тел белгечләре Дөрия Рамазанова, Радик Сибагатов, Әлмәттә яшәүче, төбәк тарихын өйрәнүче Булат Заһиров хезмәтләренә, Оренбург губернаторы А. Путятинның 1767 елда патшабикәгә язган аңлатма-хәбәрләренә нигезләнеп, бу тарафларда беркайчан да башкорт авыллары булмавын дәлилләп бирә. Ә. Сөләйманов, Б. Заһиров хезмәтләренә таянып, «1755 елда ясалган борынгы картада (П.И. Рычков картасы) Кинәле елгасы буенда Гәшир, Колшәрип, Солтангол авыллары төшерелгән»,– дип яза. Димәк, Ф. Асылгәрәев телгә алган теге кабер ташлары турындагы сүз чынбарлыкка туры килә, Иске һәм Яңа Солтангол авылларына XVIII гасырның 30–40 нчы елларында нигез салынган булып чыга.

Авыл атамасы кеше исеменнән алынуы аңлашыла инде. Әңгәмә корып утырганда Яхъя Җиһанголов, Солтангол исеменә аңлатма биреп, бу сүз Солтан колы дигәнне белдерә, дигән фикерен җиткерде. Тел белгече, күренекле галимебез Гомәр Саттаров «Татар исемнәре сүзлеге», «Татар исемнәре ни сөйли?» кебек хезмәтләрендә кеше исемнәренең бер өлеше булып килә торган -гол, -гул, -кол кушымча-сүзләрен, «кол» мәгънәсен белдерә, дип аңлата. Миңа калса, бу очракта әдәбиятчы галимебез Хатыйп Миңнегулов аңлатмасы чынбарлыкка якынрак. Әлеге сүз-кушымчалар «угыл» сүзенең үзгәртелгән варианты гына дигән фикердә тора ул. «Татар теленең этимологик сүзлеге» авторы, телче галим Рифкать Әхмәтьянов, борынгы бабаларыбыз, ир угыл, кыз угыл, дип сөйләшкән; бу сүз «бала, нәсел, токым» дигән мәгънәне аңлатучы – ог, -ок дигән тамыр сүзгә барып тоташа, дип шәрехли. Димәк, Солтангол – солтан колы түгел, солтандай бала ул. Димәк, 1920 елда Яңа Солтанголдан аерылып башка чыккан һәм 1997 елны таркалган Муллагол авылына нигез салучы кешенең исеме дә мулла колын түгел, мулла нәселе дигәнне яки мулла сыман абруйлы кеше булсын дигән теләктән чыгып кушылуны аңлата. Шулай итеп, Бурангол дигән исем, буран колын аңлатмый, буранлы көнне туган баланы белдерә. Йомагулның да җомга көнне туган бала икәне мантыйкка бик тә туры килә. Димәк, әдәбиятчы галимебез бабасының исеме Миңнегул да бәхетле колны түгел, бәхетле баланы аңлата булып чыга. Мәгълүм ки: халкыбыз миңне бәхеткә, уңышка юраган.

Шунысы да бар: авыл атамасын үзегез ничек әйтәсез, Солтангул дипме, Солтанголмы, дип кызыксынгач, авыл Советы башлыгы Фатих

Асылгәрәев: «Безнең халык Солтангыл дип сөйләшә»,– диде. Әлеге хәл үзе үк исемнәргә өстәмә булып килүче -гол, -кол компонентның «угыл» сүзеннән ясалуын күрсәтә. Дөрес, «кол» компоненты исемнең алдында килгән сурәттә, ягъни Коләхмәт, Колшәриф булганда гарәп теленнән кергән Габдулла, Шәрифулла сыман Алла колы мәгънәсен белдерүе бәхәс уятмый.

Алдарак телгә алган хезмәтендә Л. Дәүләтшина, бу якта яшәүче татар халкының сөйләм рәвеше телебезнең урта диалектына карый, анда көнбатыш, ягъни мишәр диалектының көчле йогынтысы сизелә, ди. Аерым алганда, диалектолог Зилә Садыйкова: «Говоры оренбургских татар» дигән хезмәтендә, Богырыслан, Бозаулык өязләрендә урта диалектның камышлы сөйләше киң таралуын яза. Иске һәм Яңа Солтангул авыллары инкыйлабка хәтле, әүвәл Бөгелмә, соңрак Богырыслан өязенә кергән (Богырысланга авылдан утыз гына чакрым). Мин үз чиратымда җирле халыкның Минзәлә, Мөслим ягындагы шикелле «әткәй», «әнкәй», «бидрә», «сөт өсте» дип сөйләшүенә, «җырлый» дип түгел, мишәрләр кебек «йырлый» дип йомшартуына игътибар иттем. Мишәр йогынтысы дигәннән, шуның тәгаен бер мисалы. Мине авыллар буйлап халык белән очраштырып йөргән Ягъфәр Фәттахов, шәҗәрәсе турында сүз чыккач: «Фәттах бабам Сәйфетдинов 1870 елны Татарстандагы Чирмешән районының Түбән Кәминкә авылында туган. 1898 елда, бәхет эзләп, Кинәле якларына килеп чыга, өйләнә. 1911 елны хатыны, өч баласы белән туган ягына әйләнеп кайтса да, дүртенче балалары – әтиебез Яхъя тугач, 1914 елны кире Солтангулга әйләнеп кайталар, шушында төпләнеп калалар»,– дип сөйләде.

Ни кызганыч, халыкта шәҗәрәләр сакланмаган. Авыл картларының берничәсе генә 5–6 нчы буын бабасының исемен әйтә алды. Күпчелек 3–4 буыннан артык шәҗәрәсен белми. Дөрес, Илдус Дәүләтов кына, 14 нче буынга хәтле бабаларының исемнәрен ачыклый алган. Аның нәселе күренекле Манаш бәккә барып тоташа.

«Алга» алдан бара

«1990 елларда авыл хуҗалыгында эшләүчеләргә бик кыен булды. Ленин орденлы, алдынгы «Коминтерн» колхозы бар иде. Ул да таркалып бетте. Шулай ук алдынгы саналучы «Тамьян», «Правда» колхозлары да таркалды. Нибары өч күмәк хуҗалык калды. Әгәр 2001 елны безнең «Победа» колхозында (бүген «Алга» агрохолдингы) җитәкче вазифасына Илдус Дәүләтов алынмаган булса, без дә таркалу чигенә килеп җиткән идек. Ул, ныклап тотынгач, ышанычлы адымнар белән алга барабыз»,– дип искә алды ул болгавыр елларны үзе шушы «Победа» колхозын 1993–1999 елларда җитәкләгән Ягъфәр Фәттахов.

Яңа Солтангул авылы ветераны Ягъфәр Фәттахов белән Шакир Манашев.

Ни кызганыч, илебездә үткәрелгән реформалардан соң, районда аягында басып кала алган күмәк хуҗалыклардан Куйбышев исемендәге (Колшәрип авылы) колхоз белән Димитров исемендәге колхозны (Юдинка авылы) гына атый алды әсәкәйлеләр. Башка колхозлар җирендә эреле-ваклы крестьян-фермер хуҗалыклары эшчәнлек алып бара. Хәер, «Алга»ны да бүген элекке мәгънәдә колхоз дип әйтү дөрес булмас. Хәзерге вакытта күп тармаклы авыл хуҗалыгы берләшмәсе-агрохолдинг ул. Илдус әфәнде, авыл хуҗалыгы белән генә шөгыльләнү җитми дип, автотранспорт компаниясе, битум чыгару заводы, төзелеш оешмасы да булдырган. Бүген ул оештырган нефть тармагында – 50, автотранспорт оешмасында – 30, төзелештә ике дистәдән артык кеше эшли. Авыл хуҗалыгы тармагында даими эшләүчеләр 100ләп булса, җәй айларында аларның саны 120гә җитә. Миңа калса, биредә уңышлы авыл, уңышлы хуҗалык булып яшәүнең төп сере: эшчәнлекне менә шушылай күп тармаклы итеп оештыруда. Хәзерге вакытта авыл җирендәге төп проблема, мәгълүм ки, эш урыннары җитмәүдә. Шушы рәвешле И. Дәүләтов авылны саклап калуның ышанычлы юлын тапкан. Әлеге тармакларда нигездә солтангуллылар эшли. Дөрес, вахта ысулы белән Себергә барып эшләүчеләр дә юк түгел. Иң мөһиме: күпчелек халыкка эш урыны бар.

– Халык белән килешеп, сөйләшеп эшләсәң, үз вакытында һәм яхшы хезмәт хакы түләсәң, китмиләр. Эшләүчеләребезнең уртача яше – 40–45. Хуҗалыкның барча эш юнәлеше белән даими кызыксынып торырга, системалы, эзлекле эшләргә кирәк. Максат куйдың, шуңа алындың икән,

максатыңа туры бару зарур,– ди хуҗалык башлыгы Илдус Дәүләтов эшчәнлекне оештыруның төп нигезләре турында. 2021 елда хуҗалыкта уртача хезмәт хакы 46 мең сумга җитсә, былтыр, рекордлы уңыш алу нәтиҗәсендә, ул күрсәткеч 55 мең сумны тәшкил иткән. Аннан, 27 мең тонна бөртек җыеп алдык, дигән сүзне ишеткәч, ул хәтле ашлыкны кая куеп бетердегез, дип кызыксынмый кала алмадым. Күрше-тирә хуҗалыкларның амбарларына салып торганнар икән. Инде шушындый уңыш булганда яхшы саклармлык урының булсын, дип бу көннәрдә алгалылар Әсәкәйдә, тимер юл буенда 25 мең тонна бөртек сыйдырышлы элеватор салып ята. Июнь-июль аеннан да калмыйча, аны ачып эшләтә башларга җыеналар. Әлеге элеваторның җиһазларын Төркиядән кайтартканнар. Төркиядән тегермән кайтарту ниятләре дә юк түгел.

Хәзерге вакытта бу хуҗалыкның 14 мең гектар сөрүлек җире бар. Былтыр шуның 4 мең гектарында көнбагыш иккәннәр. Сер түгел, узган ел көзен, кар иртәрәк төшкәнгә, шактый кына хуҗалыкның көнбагыш басулары яртылаш диярлек урылмады. «Алга»да бер гектар басу да җыеп алынмыйча калынмаган. Бөртеклеләрнең һәр гектарыннан уртача – 35әр центнер, көнбагыштан 30,9ар центнер уңыш алганнар монда. Былтыр бер сыердан 6817әр килограмм сөт савып, бу юнәлештә дә күрсәткечләрен шактый яхшыртканнар хуҗалыкта. Үз вакытында савым сыерларының санын бер мең, эре терлек санын өч мең башка җиткерәләр «Алга»да. Хәтта сөт заводы ачып эремчек, кефир, катык, сөт җитештерә, Әсәкәйдә кибет ачып, шунда сата башлыйлар. Әмма, мәшәкате күп дип, бу юнәлештән баш тартканнар. Бүген 200 баш кына савым сыеры бар монда. Хәзер биредә күбрәк ит җитештерү юнәлешенә басым ясыйлар. Чит илдән мәрмәр ит бирә торган токым кайтартканнар. Бүген аларның саны 160ка җиткән, бу көннәрдә әле тагын шундый 100 терлек кайтартмакчылар. Гомумән, якын елларда токымлы эре терлек санын бер мең башка җиткерергә исәпләре. Мәрмәр итне Казан, Уфа, Самара рестораннары бик теләп сатып ала икән. Эре терлек турында сөйләп, атчылык турында да әйтми китсәк, дөрес булмас. «Алга»ның ат абзарында 150 баш ат тотыла бүген. Елкы хайванын нигездә казылык ясау өчен асрыйлар. Хезмәт хакының бер өлеше буларак та, хуҗалыкта эшләүчеләргә ат бирәләр. Гомумән, монда шактый йорт үзләре өчен казылык ясый. «Тау битләренә, су, юл буйларына – 300 гектарда нарат утырттык. Нарат үсентеләрен таптамасыннар, дип әлегә атларыбызны агрохолдингыбызга кушылган Троицкое авылына күчереп тордык. Киләчәктә кымыз ясарга исәп. Авыр йөк атлары кайтарту нияте дә бар»,– диде атчылыкның киләчәге турында сүз чыккач И. Дәүләтов.

Биредә күпләп көнбагыш игүләрен яздык инде. Билгеле, аны сыгып, май итеп сату отышлырак. Агрохолдинг хезмәткәрләре моны яхшы

аңлап, үсемлек маен кайнар ысул белән дә, салкын ысул белән дә җитештерүне җайга салганнар.

– Игенчелек тармагында аеруча күркәм уңышларга ирештек. Үсемчелек буенча технология таләпләре ничек кушса, шулай эшлибез. Ашлама җитәрлек кертелә. Техника җитәрлек. Уңыш яхшы чыга. Казанышларыбызның сере шунда: җитәкчелеккә төпле, чын хуҗа килде, үз тирәсендә яхшы команда, белгечләр туплады,– дип сөйләде безгә, Оренбургтан ук килеп, биредә генераль директор урынбасары булып эшләүче Фәрит Мөхәммәтов.

Йокы туймый

Фермер хуҗалыгы оештырып, үзләренчә хуҗалык итәргә теләгәннәр дә аз түгел Кинәле буйларында. Нур Дәүләтов 1990 елларда ук бу эшкә алынса, соңгы елларда Илнур Сираев, Фәһим Нигъмәтуллин, Илдар Дәүләтов дәүләттән 5әр миллион сум грант алып фермерлыкка керешеп киткән. Нур Дәүләтов игенчелек һәм берләттән терлекчелек белән дә шөгыльләнсә, сыер малы, атлар асраса, күптән түгел генә тотынганнарның өчесе дә терлекчелек тармагына өстенлек биргән. Шунысы кызык: тәвәккәл егет Илнур бу эшчәнлекне мәктәптә физика, технология, физкультура укыту белән бергә алып бара икән.

Авыллар өчен яхшы программа бу. Абзарларым бар иде. Дәүләт биргән акчаның яртысына трактор, печән чаба, җыя, төргәкли торган җайланма – рулонник, яртысына мал алдым. 30 гектар җирдә – арпа, 10 гектар җирдә күпьеллык үлән чәчтем. Әле тагын арендага җир алырга, киңәергә исәп. Бер эшчем бар. Киңәйсәм, тагын берәү кирәк булачак. Бозауларны санамасаң, кырык баш терлегем – сыер, үгезләрем бар,– дип сөйләде безгә И. Сираев.

Фәһим Нигъмәтуллин фермерлык белән 2019 елдан шөгыльләнә башлаган. Төп булышчысы – хатыны Сәгадәт. Мәктәптә укучы уллары да буш вакытларында мал арасында кайнаша. 16 баш сыер, 19 баш үгез асрыйлар. Сөтне Богырысланнан килеп «Алга»ныкы белән бергә көн дә алып китәләр. Үгезләрен иткә тапшыралар, ашлыкка алыштыралар. «Рәхмәт яусын: дәүләт тә, Дәүләтов та булыша. Печән, арпа, катнаш бөртек кенә түгел, яз көне колхоз силос та бирде. Фермерлар да ярдәм итә. Бер генә проблема бар: йокы туймый»,– ди Фәһим.

Ирем Рафаил абый кебек алтын куллы. Белмәгән эше юк,– дип ирен мактап туя алмый Сәгадәт. – Агач ярдыру җайланмасы – пилорамыбыз бар. Заказлар күп, үтәп өлгерә алмый. Токарьлыкны да, эретеп ябыштыру эшен дә белә ирем. Техникалары ватылса, тегене-моны ясап бир әле, дип фермерлар безгә килә. Алар безгә игенләтә түли.

Сабантуйларга кирәкле җиһазларны да Фәһим ясый. Сыерчык оясы кебек матур чыга. Чын оста бу,– дип сүзгә кушыла Я. Фәттахов.

Алтын куллы Рафаил дигәннәре Иске Солтангул авылы клуб мөдире Рафаил Вагыйзов икән. Өендәге бөтен җиһазны ул үзе ясаган. Өен дә үзе салган. «Утыз ел автосервис миндә. УАЗ машинасын үзйөрешле бульдозер итеп үзгәртеп кордым. Кар күп яуганда урамнарны чистартырга, тигезләргә булышам. Ел да өлкә сабантуйларына Әсәкәй ихатасы ясыйбыз, быелтыр Оренбург Сабантуенда беренче урынны алдык»,– дип сөйләде ул безгә. Гөлләр үстерергә дә һәвәс икән оста. Аның клубы гөлбакчаны хәтерләтә.

Уңышның сере нәрсәдә?

Гадәттә уңышлы авылларда җирле хакимият белән хуҗалык җитәкчеләре уртак тел табып, бер-берсен ярты сүздән аңлап эш итә. Монда да җитәкчеләрнең киңәшләшеп эшләүләренә шаһит булдым. «Яшәсен колхоз! Илдус Ядкәрович сау булсын! Спонсор ярдәме булгач, башлаган эшләребезне тәмамламый калганыбыз юк. Берничә ел элек Корбанайда су торбаларын алыштырдык. Быел Яңа Солтангулда су үткәргеч системасын алыштырырга, асфальт юлны яңартырга җыенабыз. Бөтен смета-проект документларын эшләүгә «Алга» түләп бара»,– дип сөйли авыл Советы башлыгы Фатих Асылгәрәев. «Быел авыл территорияләрен комплекслы үстерү федераль программасы буенча грант откан идек. Әлеге 35 миллион сум акчага 4 километр озынлыкта су үткәргеч торбаларын алыштыру, ике су чыгару башнясы кую, 3 километр озынлыгында асфальт юл җәю каралган»,– дип сүзгә кушыла Оренбург өлкә Советы депутаты да булган Илдус Дәүләтов. Тагын да зуррак хыяллар белән яши солтангуллылар. 2024 елга 221 миллион сумга яңа проект ясаганнар. Анда тагын 4 чакрым асфальт юл түшәү, булган асфальт юлның киңлеген алты метрга җиткерү, юл кырында, яктырту баганалары куеп, 4 чакрым озынлыкта тротуар ясау каралган. Бирсен Ходай! Әле тагын инициативалы бюджетлаштыру программасы буенча зиратларны тәртипкә китерү, койма белән әйләндереп алу, юл буенда чүп җыю савытлары урнаштыру буенча шактый эш башкарырга исәпләре. Яңа Солтангул авыл Советына караган әлеге өч авылда биш зират бар. Аларның өчесе койма белән тотып алынган. Инде тагын икесен киртәләп алмакчылар. Өч авылда да мәчет бар. «Алга» агрохолдингы Корбанай белән Иске Солтангулда мәчет салышуда ярдәм итсә, Яңа Солтангулдагы Аллаһ йортын тулысынча үзе төзеткән. Яңа Солтангулдагы урта мәктәпне һәм балалар бакчасын төзекләндерүгә дә саллы өлеш керткән хуҗалык.

Мәгариф ни хәлдә?

Биредә балалар бакчасы, мәктәп тә Яңа Солтангулда гына. Ике Солтангул арасы бик якын инде, ике авылга уртак булса да ярый. Ни кызганыч, Корбанайда мәктәп яшендәге өч кенә бала бар. Шул сәбәпле андагы башлангыч мәктәпне дистә ел элек япканнар. Балалар бакчасында, мәк-

тәптә дә тәрбия, укыту эшләре нигездә урысча алып барыла. «Элек без мәктәптә укыганда татар теле, әдәбияты дәресе атнага өч мәртәбә керә иде. Әле 5–6 ел элек кенә икешәр сәгать дәрес укыттык. Хәзер нигездә 0,5 сәгать, ягъни бер атнада татар теле, икенче атнада татар әдәбияты керә»,– дип бәян итте мәгариф өлкәсендәге бүгенге вәзгыятьне татар теле укытучысы Миләүшә Акчулпанова.

Мондый хәлнең сәбәпләрен мәктәп директоры Энже Вафина соңгы елларда авылга шактый гына урыс гаиләсе күчеп килүе, катнаш гаиләләрнең артуы; мәктәпнең алты көнлек укыту атнасыннан биш көнлеккә күчүе, татар теле укытуның ата-аналар рөхсәтенә бәйле булуы, интернетның, социаль челтәрләрнең балаларга зур йогынты ясавы белән аңлатты. «Быелгы уку елында беренче сыйныфка килгән балаларның күбесе татарча бөтенләй белми»,– дип уфтанды ул. Бу вәзгыять уку расписаниесендә дә бик ачык күренә. I класста һәм IV класста татар теле дәрес буларак укытылмый, түгәрәк формасында гына өйрәтелә, VI класста бер сәгать әдәбият, ягъни уку дәресе буларак кына керә икән (әлеге сыйныфтагы унике укучының сигезе катнаш һәм урыс гаиләсеннән, дип аңлаттылар – Р.М.). Башка сыйныфларда татар телен атнасына 0,5 сәгать, ягъни бер атнада әдәбият, бер атнада татар теле укыталар. XI сыйныфта бер сәгать әдәбият дәресе керә.

Без татар мәктәпләре өчен чыгарыла торган гадәти дәреслекләрдән укытабыз. Табигый, татарча юньләп аңламаган балага дәреслектә бирелгән материалны үзләштерү кыен. Мөгаен, безгә урыс мәктәпләрендәге татар балалары өчен нәшер ителә торган дәреслекләрдән укыта башларга вакыттыр,– дип тәкъдим итә үз чиратында М. Акчулпанова. Сүз уңаеннан. Былтыр җәй көне укытучы ханым кызларын Актанышка, тел өйрәнү лагерена җибәргән булган. Татар теле әби-бабайлар теле генә түгел, яшьләрнең дә аралашу теле икән. Анда кызлар да, малайлар да татарча бик яхшы сөйләшә. 9 нчы сыйныфка укырга Татарстанга барабыз, дип кайткан аннан кызлар. «Укып бетергәч барырсыз, дидем. Хәзер үзләре теләп Татарстаннан килгән артистларның концертларына йөри. Өйдә татарча йырлар тыңлыйлар. Үзләре татарча бииләр дә, йырлыйлар да»,– дип татар мохитенең нинди тәэсир ясавын сөйләде әни кеше.

Укытучыларның әйтүенә караганда, киләсе елда район мәгариф идарәсе барча мәктәпләрне кабат алты көнлек укыту атнасына күчерергә җыена икән. Бу ният тормышка ашса, укытучылар татар телен белү зарурлыгын ата-аналарга яхшылап аңлатуга ирешсә, мәчетләрдә дини гыйлем бирүне җайга сала алсалар, туган телебезгә мөнәсәбәт яхшы якка үзгәрер шәт.

Авыл имамы Рафис хәзрәт.

Милләтебезнең бер канаты туган телебез булса, икенче канаты – ислам дине, дип кабатларга ярата мәгърифәтчеләребез. Ни кызганыч, Солтангул мәчетләрендә балаларга дин сабаклары бирү яхшы ният булып кына кала әле. Иске Солтангул авылы мәчетенә 15ләп хатын-кыз дин сабагына йөри икән. Тик балалар укытуны һаман җайга сала алмаганнар. «Берничә ел элек Оренбургтан, «Хөсәения» мәдрәсәсеннән шәкертләр килеп Рамазан аенда укыткан иде. Тик шәкертләр урысча аңлата. Йә казах малайларын җибәрәләр. Татар авылында дин сабагын урысча укыту күңелгә ятып бетми»,– ди имам-хатыйб Халит Гыйльфанов. Әлеге җәһәттә җитәкчеләр, мәктәп балалары белән эшләү тәҗрибәсе бар, дип Яңа Солтангул авылы мәчете имамы Рафис хәзрәт Нәҗмиевкә өметләнә.

Рафис хәзрәт быел читтән торып «Хөсәения» мәдрәсәсен тәмамлаячак. Моңарчы мәктәптә укытучы булып эшләгән. «Үткән ел абзыйларга сабак бирә башлаган идем, быел да дәвам иттем. Җәен балалар өчен ислам лагере оештыру нияте бар-барын. Тәвәккәллек җитеп бетми. Шәт Әсәкәйдән Илдар, Расих хәзрәтләр килеп ярдәм итми калмас иде. Илдар абый Дәүләтовның да беркайчан кире борып чыгарганы юк»,– диде хәзрәт үзе бу хакта сүз чыккач.

Театр яктылыкка, нурга илтә

Телебез кысыла, татар азая, дип никадәр уфтансак та, шөкер, милләтебезне җыр-моңнарыбыз, татар театры саклап килә. Без моның күркәм мисалларын бу җирлектә дә күрдек. Яңа Солтангул авылы Мәдәният йортында эшләп килүче халык театры турында: «Безнең горурлыгыбыз, куанычыбыз, юанычыбыз ул»,– ди олысы-кечесе. Бу югары исемгә театр коллективы ун ел элек – 2013 елда лаек булган. Әлеге театрны 36 ел авыл үзешчән сәнгатенә хезмәт итүче, китапханәче Шазия ханым Вафина җитәкли. Шазия ханым үзе дә уйный. Укытучылар Миләүшә Акчулпанова, Илнур Сираев, Равил Шәймәрданов, Иске Солтангул авылы клуб мөдире Рафаил Вагыйзов, Яңа Солтангул авылы Мәдәният йорты директоры Әлфия Дәүләтҗанова, сәнгать җитәкчесе Илсөяр Нигъмәтуллина, полиция хезмәткәре Ильмир Фәритов, студент Алина Нигъмәтуллина – коеп куйган артистлар инде, дигән мактау сүзләрен мин бик күпләрдән ишеттем.

Без Шазия ханым белән 1987 елдан бирле үзешчән сәнгатьтә катнашабыз, армиядән кайткач, сәхнәгә менгән идем, әле дә уйныйм»,– ди аерым алганда укытучы Равил Шәймәрданов. Үзешчән артистлар Туфан Миңнуллин, Аяз Гыйләҗев, Рабит Батулла пьесаларын сәхнәләштергән. Якындагы авылларда гына түгел, күрше-тирә районнарга да барып җиткәннәр. Әйтик, Рабит Батулланың «Сөйгән ярым ятка кала» әсәрен Абдулино районының Чаганлы авылында куйганнар. 8 март бәйрәме уңаеннан уйнаган соңгы спектакльләрен – Сөләйман Латыйповның «Кодалар, кодачалар» әсәрен Иске Солтангул, Яңа Солтангул, Корбанай, Колшәрип, Тамьян авыллары халкы бик җылы кабул иткән.

Соңгы вакытта комедияләр табу кыенлашты дип, Шазия ханым Туфан Миңнуллин («Культура җитми»), Дамир Гыйсметдин («Букет»), Камил Азнаев («Катык») кебек авторларның көлкеле хикәя-юморескаларын үзе сәхнәләштерә башлаган. «Халык драма әсәрләренә караганда скетчларны күбрәк ярата. Кулыма берәр көлкеле хикәя эләксә, моны сәхнәләштереп булмасмы, дип шунда ук баш вата башлыйм»,– дип ул Казаннан пьеса җыентыкларын җибәрүемне сорады.

Мәктәп балаларын да үзешчән сәнгатькә җәлеп итәбез. Алар үзләре дә тик утырмый. V–IX класслар, «Тургай» татар театр түгәрәгенә йөреп, сөйләм осталыкларын чарлый, сәхнә серләрен үзләштерә. V–VI класс кызлары бик матур бии. Бик күп төрле чаралар, фольклор бәйрәмнәре, «Күгәрчен» дигән балалар уеннары оештырабыз – дип сүзгә кушыла Мәдәният йорты директоры Әлфия Дәүләтҗанова. Моңарчы тугызынчы, унынчы сыйныфлар ел саен 8 март бәйрәме уңаеннан Мәдәният йортында спектакль яки концерт куя торган булган. Ни кызганыч, быел мәктәптә унынчы сыйныф булмау сәбәпле, укучылар тамаша оештыра алмаган (узган уку елында тугызда укыган кызлар, егетләр бөтенесе техникумнарга китеп бетте, тугызынчы сыйныфлар бик үк сәләтле түгел, ди бу җәһәттән мәктәп җитәкчеләре). Иске Солтангул авылы клуб мөдире Рафаил Вагыйзов та бу уңайдан зарланып алды. «Элек үзешчән сәнгатьтә катнашучы яшьләр, балалар күбрәк иде, хәзер азаеп бара. Элек 15–20 бала килсә, хәзер унлап кына килә. Шулай да һәр бәйрәмгә тамаша әзерлибез»,– ди ул.

Батырлар келәмдә чыныга

Бу якларда грек-рим көрәше бик киң таралган. Мәктәп балалары ел да яшьтәшләре арасында спортның бу төреннән призлы урыннар яулый икән, бу бик тә табигый. Теләгән кеше мәдәният йортының спорт бүлмәсендә (анда бөтен мөмкинлекләр, тиешле җиһазлар бар), теләгән кеше биш кенә чакрым ераклыкта булган Әсәкәйдәге «Батыр» спорт комплексында шөгыльләнә. Хәзерге вакытта район үзәгендәге бу көрәш түгәрәгенә 180 бала йөри икән. Шунысы кызык: Әсәкәйдән Яңа Солтангулга килеп шө-

гыйльләнүчеләр дә бар. Анда яхшы шартларны тудыручы – барыннан да элек Илдус абыйлары. Күп сабантуйлар батыры, ирекле көрәш буенча спорт мастеры И. Дәүләтов – хуҗалык җитәкчесе, өлкәнең Законнар чыгару җыелышы депутаты булу өстенә өлкә грек-рим көрәш федерациясе вице-президенты, грек-рим көрәше ярышларының төп иганәчесе дә икән. Мин Яңа Солтангулда булган көннәрдә, тәгаен әйткәндә, 23 мартта Оренбургта грек-рим көрәше буенча Идел буе федераль округы ярышлары уздырылды. Анда илебезнең 14 республика-өлкәсеннән көрәшчеләр җыелды. Оренбург егетләре финалга чыгып, беренче урыннарны яулады. Үз вакытында ирекле көрәш, татар милли көрәше белән дә мавыкканнар Солтангулда (ни кызганыч, ике ел элек тренерлары Самарага китеп барган). Волейбол, баскетбол, йөгерү, чаңгы шуу, хоккейны да үз итәләр монда. Дөрес, соңгы елларда районда хоккей буенча Әсәкәй белән Яңа Солтангул малайлары гына үзара ярыша икән. «Ертылып аптыратканга, дәрес саен волейбол тубын теккән вакытлар бар иде. Хәзер бернигә кытлык кичермибез. Барча спорт кирәк-яракларын, тиешле киемнәрне «Алга» агрохолдингы алып бирә»,– дип сөйли физкультура укытучысы Равил Шәймәрданов.

Йомгак урынына

Тарихта бер шәхес тә бик мөһим урын биләргә мөмкин, дип юкка гына әйтмиләр. Биредә Илдус Дәүләтовның Оренбург өлкәсе татар милли-мәдәни мөхтәрияте җитәкчесе, өлкә Законнар чыгару җыелышы депутат буларак башкарган эшчәнлеге турында да шактый күп сөйләп булыр иде. Тәгаен алганда, Оренбург татар дәүләт театры төзекләндерелгән һәм аны тоту, артистларына хезмәт хакы түләү мәсьәләсе хәл ителгән, Хөсәен Ямашев исемендәге өлкә татар китапханәсенә ремонт ясалган һәм ул 300 квадрат метрга киңәйтелгән икән, монда аның өлеше зур. Өлкәдә чыга торган «Яңа вакыт» татар газетасы редакциясенең өч дистә ел нәшер ителеп үз машинасы юк иде. Татар эшкуарларын җыеп сөйләшеп, Илдус әфәнде бу проблеманы да уңай хәл иткән.

Без монда әлеге шәхеснең киң кырлы эшчәнлеген яктырту максаты куймыйча, аның уңышлы авыл хуҗалыгы булдыру, татар авылын саклап калу өчен нинди тырышлыклар куюын бәян итү белән генә чикләнәбез. Озын сүзнең кыскасы, уңышлы авыл, уңышлы хуҗалык булдыруның төп юлы итеп И. Дәүләтов күп тармаклы хуҗалык-агрохолдинг оештыру ысулын сайлаган һәм бу юлда шактый гына уңышка ирешкән. Хуҗалык 2003–2008 елларда, «Авыл торагы» программасында катнашып, үзләрендә эшләүчеләргә 24 йорт салып биргән. Район үзәгенә якын урнашканга һәм йорт бәяләре чагыштырмача арзан булганга, болай да Солтангулга килеп эшле, өйле булырга теләк белдерүчеләр байтак җыелган. Әйе, халык читкә китмәсен өчен беренче чиратта эш урыннары булдыру зарур. Әмма бер уңайның бер

тискәре ягы булмый калмый дигәндәй, соңгы елларда Солтангулга байтак кына катнаш гаиләләр, башка милләт кешеләре күченеп килгән.

Татарстан Республикасы Рәисе Рөстәм Миңнеханов
Илдус Дәүләтовка Рәхмәт хаты тапшыра.

Шулай да ата-аналарга яхшылап аңлатканда, тарихи һәм милли үзаңнарын уятканда, дин әһелләре активрак эшләгәндә һәм, әлбәттә, җитәкчеләрнең сәяси ихтыяры булганда мәктәптә дә, балалар бакчасында да татар мохитен саклап калып була, минемчә. Ни дисәң дә, авылның мотлак күпчелеге татар, татар мәдәни мохите көчле монда. Әнә авыл Советы башлыгы Фатих Асылгәрәев бу уңайдан: «Соңгы елларда читләр күп килгәч, авылда тәртип ягы бераз бозылган иде. Дөрес, хәзер акрынлап безгә тартыла, бездән күреп, йортларын, капка төпләрен, коймаларын яңарта, буйый башладылар»,– ди.

Бу як халкы, 1970–1990 елларда күпләп суган чәчеп, матди хәлен шактый яхшырткан булган. Заманында шәл бәйләп Солтангул хатын-кызлары яхшы гына акча эшләгән. Хәзер инде монда шәл бәйләүчеләр берән-сәрән генә. Бүген биредәге җирле халык мал-туар асрап, аеруча гайрәтлеләре үз эшен булдырып, кайберәүләр Себердә вахта ысулы белән нефть чыгаруда эшләп, дөнья куа.

Шунысы да бар: Әсәкәй яклары соңгы елларда рухи-мәдәни яктан гына түгел, җисми рәвештә Казанга, Татарстанга тартыла икән. Солтангулда кем белән генә сөйләшсәң дә йә берәр туганы, йә сыйныфташы Татарстанда яши. Байтак кына егетләр, кызлар Казанда укый. Әсәкәйдән Казанга көн аралаш маршрут таксие йөрүе дә – моңа бик яхшы дәлил.

ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАРАГАН ТАРИХИ ЧЫГАНАКЛАР

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО КРАЕВЕДЕНИЮ

ЭДИГЕ БИЙ

(Кырым татарлары варианты)[1]

(*Ахыры. Башын укыгыз № 4, 2023*)

Онда Сабра чынъджы, савуткъа бал толдырып узатты: «– Аферин, Аргъын мырза, дызман джигит экенсинъ! Котер балны!» – деди. Аргъын мырза савутны алып, балны котерип ичти.

Энди Сабра къарт джигитлернинъ экинджисине сёз къатты: «Бирев ханынъа душман болса, сен огъа нетерсинъ? – деди. Барын мырза айтты:

Хангъа душман фитнеджи
Эльге, юрткъа джав болыр.
Фитне дуйса джурегим
Лав этер де, къав болыр
Алгъакъ-булгъакъ бойнуна
Серт чылбырым бав болыр
Башын кесип кетирсем
Хан джуреги дав (кучьлю) болыр
Хан джуреги дав болса
Элим – кунюм (халкъым) сав болыр
Элим – кунюм сав болса
Джигит адым чав (намлы) болыр.

Сабра чынджы экинджи савутны толдырып бу джигитке берди: «– Аферин, Барын мырза! Садыкъ джигит экенсинъ! Котер савутны!» – деди. Барын мырза балны алып, симирип ичти.

Энди исе, Сабра къарт Къобукъ улгъа къарады: «– Бирев сагъа душман болса, сен огъа не этерсинъ?» – деди. Къобукъ ул айтты:

Арсайып аткъа минермен
Кедегисинъ болермен.
Озь къанына тойдырыр
Къазанчыны тёлермен
Манърагъан къойдай этермен

[1] Кырымда калган нугайлар (= «дала татарлары») телендә язып алынган булса кирәк.

Боркдай кийип кетермен
Къыргъый болып учарман
Чагъаракътан къачарман
Бир кунь бола келир де
Бабам очюн алырман
Эгер дегеним этмесем
Атамнынъ арам улы болырман.

Онда Сабра джырав толгъады:

Аргъын ул да, Барын ул
Батыр Экен Къобукъ ул.
Къоллары узун корюне
Мергин экен Къобукъ ул
Эрини (дудагъы) юфкъа корюне
Сёзге уста Къобукъ ул
Пармагъы джездай майышкъан
Чебер экен Къобукъ ул
Сачы Айдай балкъыгъан
Асыл экен Къобукъ ул
Бети нурдай тёгюльген
Тёре экен Къобукъ ул
Энсиз-сансыз ат салып
Сюре келир Къобукъ ул
Къутлукъая къаныны
Сорай келир Къобукъ ул
Айланмагъан кенъ юрткъа
Бельги тикер Къобукъ ул
Бириктирген топрагъынъ
Йыртып сёкер Къобукъ ул
Къашыкълап джыйгъан малынъны
Чёмючлеп сачар Къобукъ ул
Къапыда тур ар болсанъыз
Пенджереден къачар ол
Эгер мен киши танысам –
Къутлукъаянынъ улы
Эдигедир шу Къобукъ ул! –

деди де, Сабра чынъджы учюнджи савутны толдырып Эдигеге берди: «– Котер савутны, Эдиге!» – деди. Эдиге савутны алды, абдырап ичеджек дайын болып оны бурнуна урды: «– Джанбай, тут савутны! Бурнум къанады!» – деди де, савутны Джанбайгъа туттырып, явлугъыны бурнуна

басып, тышаргъа атылып чыкъты. Токътамыш хан окюрди: «– Тутынъыз Эдигени!» – деди. Дув-в этип, джигитлер эписи къапы-пенджереден тышаргъа атылып, атларына чаптылар. Эдиге энди атына минген, тоз къопарып къача эди. Джигитлер атларына ыргъып минеджек болып, бир-бирининъ артындан ерге йыкъылдылар, эписининъ эгерлери авуп тюшти. О десенъ, эписининъ айылы (эгер къайышлары) кесильген экен. Токътамыш хан да тышаргъа чыкъты, амма батырларынынъ бу алыны корип, чырайы къап-къара кесильди. Сонъ, Джанбайгъа айланып: «– Джанбай! Ничюн къачырдынъ Эдигени?» – деп къычырды. «– Оны мен къачырмадым!» – деди Джанбай. Токътамыш хан хышымланды: «– Эдигени сен къачырдынъ! Атларнынъ айылларын сен кестинъ! Магъа душманлыкъны сен эттинъ! Эдигени бугунь тапып кетир! Кетирмесенъ озюнъ, бала-чагъанъ, къары-къурткъанъ – эписине къылыч! Сёз битти!» – деди.

Джанбай джылай-джылай атына минди, эки де улыны къатына аякъдаш алды да, Эдигенинъ пешинден къувып кетти. Эдигенинъ изинден кетип, Идиль къыйырына кельдилер. Корьселер – Эдиге энди сувнынъ оте ягъына кечкен эди. Озеннинъ бу къыйырындан турып Джанбай айтты:

Къайтсана, Эдиге, къайтсана,
Хангъа савлукъман къал айтсана.
Кенары юфкъа сары къадемен
Бал бередир, ичсене!
Къайтмам да Джандай, къайтмамда!

Озеннинъ оте ягъындан турып Эдиге айтты:

Хангъа савлукъман къал айтмам да!
Кенары юфкъа сары савутман
Бал берсе де, ичмем де –
Эриним яра болгъандыр.

Джанбай айтты:

Къайтсана, Эдиге, къайтсана!
Хангъа опькенъни айтсана!
Салары онынъ сандалдай,
Саврусы улькен тёбедай,
Аягъы терек, бойну эрек
Ат берсе де минсене!

Эдиге айтты:

Къайтмам да, Джанбай, къайтмам да!
Хангъа опькемни айтмам да!
Салары анынъ сандалдай,
Саврусы улькен тёбедай,
Аягъы терек, бойну эрек

Ат берсе де минмем де –
Путыма чыбан чыкъкъандыр.

Джанбай айтты:

Къайтсана, Эдиге, къайтсана!
Хангъа хайырлы сёз айтсана!
Хан сагъа тюймеси сом алтын,
Бир корьмеси бинъ алтын,
Этегинден енъи узун
Тон бередир кийсене!

Эдиге айтты:

Къайтмам да, Джанбай, къайтмам да!
Хангъа хайырлы сёз айтмам да!
Хан магъа тюймеси сом алтын,
Бир корьмеси бинъ алтын,
Этегинден енъи узун
Тон берсе де киймем де –
Бойнума яра чыкъкъандыр.

Джанбай айтты:

Къайтсана, Эдиге, къайтсана!
Хангъа: – Багъышла! – деп айтсана!
Хан сагъа сары сансардан
Борк бередир, кийсене!
Коксюнъде зырх, ат минип,
Урушларгъа атланып,
Хандан алтын мааш алып,
Дюнья сефасын сюрсене!

Эдиге айтты:

«Къайтмам да, Джанбай, къайтмам да!
Хангъа: – Багъышла! – деп айтмам да!
Хан магъа сары сансардан
Борк берсе де киймем де –
Башыма муюз чыкъкъандыр!
Коксюмде зырх, ат минип
Урушларгъа атланып
Хандан алтын мааш алып
Дюнья сефасын сюрмем де:
Кенъ дюньядан не файда,
Тар этик аягъым сыкъкъан сонъ?

Джанбай Эдигенинъ къайтмайджагъыны анълагъан сонъ, окюрип агълады: «– Сен къайтмасанъ, хан меним озюмни, бу улларымны, къары-къурткъа,

сой-сопымны – эписи къылычман чаладжакъ. Айса, сен озюнъмен мынав эки улымны да ала кет – бареме булар сав къалсынлар», –деди. Джанбайнынъ уллары урбаларыны башлары устюне байладылар, атларыны джугенинден джетип сувгъа тюштилер, ялдап озеннинъ оте ягъына кечтилер. Сонъ атларына минип, къылычларыны чыкъарып, Эдигеге уджюм эттилер. Эдиге къачты, биревини окънен урды, экинджиси къоркъып, токътады. Эдиге онынъ устюне ат чаптырып келип, къылычынен башыны къакъып алды. Джанбай Идильнинъ бу джагъасында турып, улларынынъ аджыныкълы олюмини корип, окюр-окюр агълады. Эдиге айтты:

Кемал улу кок Джанбай!
Кери сёзли ит Джанбай!
Сен къаранынъ улысынъ
Пул бергеннинъ къулысынъ
Къайт энди, Джанбай; къайт энди
Ханынъа бу сёзюм айт энди:
– Шу кетиште кетермен
Темирхан магъа къол берсе,
Худайым магъа ёл берсе,
Шу Токътамыш ханынъны
Аякъ асты хор этермен! –

деди де, атына къамчы урып кетти. Джанбай сув кечип, эки улынынъ олюсини алды, джылай-джылай хангъа кельди. Сонь Токътамыш хан инанды, Эдигени Джанбай къачырмады деп.

Сонъ Токътамыш хан аталыкъны чагъыртты. «– Аталыкъ! Мен сизни сюе эдим. Озюмден юксек сая эдим. Мен сизни аталыкъ туттым, тонгъучым Джелялны сизге адакъ эттим. Сиз исе, магъа хиянет эттинъиз: Къуртлукъаянынъ йылан баласыны меним уюме джибердинъиз. Мен энди бильмеймен кимге ишанмагъа, кимге аркъа таямагъа. Сиз энди кетинъиз!» – деди.

Аталыкъ чыкъты кетти. Сонъ онынъ уллары, олар беш джигит эдилер, бабаларына айттылар: «– Энди боладжакъ шей болды. Хан бизни де душман тутты, энди бизге де бу юртта яшайыш болмаз. Айса биз де кетейик Эдигенинъ артындан: я девлет башымызгъа, я къузгъун лешимизге»,– дедилер. Кеттилер. Идильни кечип чёльде Эдигени таптылар. Сонъ алты къардаш бир урув болып, чадыр къурып, от якъып, авджылыкъ этип, аш пиширип эглендилер.

Бир кунь олар аш пиширип отура эдилер, бир даа къарасалар – бир атлы, бир кийикни къувып келеята. Эдиге аман атына минди, кийикнинъ ёлуны кестирип чыкъты. Кийик бир тыныш туракъсады, шай дегендже, атлы етип кельди, окъ мезгилине (месафесине). Эдиге де етип кельди, окъ мезгилине. Экеви де нишангъа алып аттылар – Эдиге кийикни алдындан

урды, о киши артындан урды. Эки окънынъ демир уджлары бир-бирине келип тиркельдилер. О киши аттан тюшти, чекти кийикни озюне. О адам деди ки: «– Бу меним авым, мен оны бермем сагъа!» Эдиге деди ки: «– Ёкъ, бу меним авымдыр! Мен де бермем сагъа!» Шай деп, чеккелешип тура эдилер, сонъ Эдигенинъ агъалары етип кельдилер. О адам корьди ки, булар чокълар: «– Айды, болсын кийик сизге!» – деди. Едиге айтты: «– Ёкъ, оны мен де урдым, сен де, урдынъ. Ортадан болейик»,– деди. Ортадан больдилер кийикни: арттан ургъаны ичюн, о адам артыны алды, алддан ургъаны ичюн Эдиге алдыны алды. Сонъ Эдиге сорады: «– Сен кимсинъ? Кимлерден боласын?» О киши айтты: «– Мен Кабертиннинъ аскеринден боламан»,– деди. «– Я о Кабертин ким?» – деп сорады Эдиге. Аскер айтты: «– Кабертин черкезлернинъ бир батырыдыр. О Темирханнынъ къызыны хырсызлап, алып къачты. Шимди Темирхангъа озюни туттырмай, чёльде-тавда къачып юре»,– деди. Шай деп, къалмыкъ атына минди де, озюнкилерине кетти.

Сонъ Эдиге агъаларына айтты: «– Биз сыгъынакъ истеп, Темирхангъа бараджакъ бола эдик, амма озюмизни насыл таныттаджагъымызны бильмеймиз. Мына Кабертин, Темирханнынъ къызын алып къачкъан. Эгер Кабертиннинъ артындан кетип, Темирханнынъ къызыны къуртарсакъ, бизге Темир – Хангъа бармакъ къолай боладжакъ»,– деди. Шу ань атланып, олар къалмыкъ аскерининъ артындан кеттилер.

Кетип бараятыр эдилер – алдларына бир йылан чыкъты. Къувдылар йыланны, корьдилер, алты башы бар, бир къуйрыгъы бар. Йылан къачты, барып бош ювагъа сокъулды. Бир башы кирди, беш башы тышарыда къалды. Йыланны ольдюрдилер. Кене кете эдилер – бир йылан даа расткельди. Къувдылар йыланны, корьдилер: алты къуйрыгъы бар, бир башы бар. Йылан къачты, барып бир ювагъа сокъулды. Башы кирди, артындан алты къуйругъы да кирди. О йыланны ольдюралмадылар. Бираз даа юрдилер, сонъ Эдиге токъталды, айланып агъаларына сёйледи: «– Бу йыланлардан бир дерс алдынъызмы?» – деди. Агъалары: «– Ёкъ, бир шей анъламадыкъ»,– дедилер. Эдиге сёйледи: «– Бириндҗи йыланнынъ алты башы, бир къуйругъы бар эди. Бир башы кирди ювагъа, беш башы кирмеди – биз йыланны ольдюрдик. Экинджи йыланнынъ бир башы, алты къуйругъы бар эди. Башы ювагъа кирди, алты къуйругъы да онынъ артындан кирди, биз оны ольдюралмадыкъ. Бундан, шуны анъламакъ керек ки, биз алтымыз да баш олсакъ, бир иш битиралмамыз. Биримиз баш олайыкъ да, къалгъанымыз къуйрукъ болайыкъ»,– деди. Агъалары: «– Арув айттынъ! Сенден артыгъымыз ёкътыр – сен баш бол!» – дедилер. Шай этип, Эдиге оларгъа баш олды.

Ана шай этип, олар къалмыкънынъ изинден кетип, Кабертиннинъ аскерини корьдилер. Эдиге агъаларына: «– Сиз бу ерде къалынъыз, мен

барып Кабертиннинъ аскерине къошулайым. Аскерден бир къона артта юрюнъиз – олар бугунъ геджелеген ерде сиз экинджи геджеси къонынъыз. Мен онда ашчы, къазанджы болмагъа тырышырман. Къазанджы болсам, сизге емек къалдырырман оджакъта»,– деди. Шайтип, агъалары къалдылар, Эдиге исе, гедже барып Кабертиннинъ аскерине къошулды.

Шимди Темирханнынъ къызы Бердибикеге аскернинъ бириси гизли мектюп кетирди. Бабасы Темирхан къызына: «– Къызым! Мен Кабертин устюне къылыч салып, сени къуртарайым дегендже, о сени ольдюрир. Шимди сени Кабертинден къуртарса, Эдиге къуртараджакъ. Эдиге Токътамыш хандан къачкъан, бизге келе экен. Шимди Кабертин аскерине къошулгъан. Эдигени таныджакъ олсанъ: о бинъ кишимен къошулып отурса да, энъ юксек ерде отурыр. Эм асла такъыр ерде отурмаз – илле астына я чекмен, я боркюни салыр, я да къавдан (къуругъан от) юлкъып салыр – ич такъыр ерде отурмаз. Эдигени бундан танырсынъ»,– деп язгъан.

Бердибике мектюпни окъугъан сонъ, чадырдан чыкъып аскерлер арасында козь кездирип, Эдигени къыдырды, айырды эталмады. Сонъ акъшам болды, аскерлер эписи ятты. Кабердин де юкламагъа ятты. Бердибике чадырдан чыкъты, корьди ки: алчаракъ бойлу, къара сынлы, чымры тенли, кескин бакъышлы бир аскер къавдан юлкъып тюбюне салгъан, отура буларнынъ чадыры янында. Бердибике барды онынъ къатына, онъа сёз къатты: «– Сен кимсинъ? Ничюн чадырдан козь узьмей отурасынъ?» – деди. Аскер айтты: «– Мени сизинъ чадыргъа къаравул салдылар»,– деди. Бердибике: «– Ялан айтасынъ. Кабертин чадыргъа къаравул салмай, ничюн десенъ, о биревден къоркъмай. Сен Эдигесинъ, мен билемен»,– деди. «– Эбет, мен Эдигемен»,– деди о. Бердибике ялварды: «– Эдиге! Мени къуртар Кабертинден!» – деди. «Сен айт, о мени къазанджы этип алсын, о ягъыны мен озюм къарарман»,– дей Эдиге.

Экинджи куню Бердибике сёйледи Кабертинге: «– Сенинъ къазанджыларынъ шорбаны датсыз пиширелер. Мен бездим оларнынъ ашларындан»,– деди, Кабердин: «Айса, озюнъе ярагъан адамны къазанджы сал»,– деди. Сонъ Бердибике: «– Айса, мына бу татар пиширсин шорбаны»,– деп Эдигени корьсетти. Шай этип, Эдиге къазанджы, яни ашчы олды.

Энди эр акъшам, Эдиге оджакъ тюбюнде тюрлю-тюрлю ашлар коме, агъалары оны чыкъарып ашайлар: «Ана энди ашымыз бар, ишимиз де болыр»,– деп къуваналар. Олар Кабертиннинъ аскери артындан иерип, келе берелер.

Сонъ бир кунь, Эдиге Бердибикеге сёйледи: «– Айт Кабертинге, атлары отны ятып отласын, сувны юрип ичсинлер»,– деди. Бердибике Кабертинге: «– Сенинъ атларынъ отны юрип отлай, ашагъаны аягъына кете, тавланып болмайлар. Келир бабам, басар сени – сенинъ атларынъ уруш-

къа ярамаз. Айт аскеринъе – атлар отны ятып отласынлар, сувны барып озенден ичсинлер»,– деди. Кабертин буюрды аскерлерине: «– Атларгъа от чалып беринъиз, олар ятып ашасынлар. Куньде эки кере Идильге сувлакъкъа алып барырсынъыз»,– деди.

Аскерлер Кабертин буюргъаны киби эттилер, от чалып атларгъа бердилер. Сонъ атлар сувсадылар. Шимди аскерлер эписи атларыны сувармагъа Идильге кеттилер, дуракъта бирев къалмады. Кабертин де кирди чадыргъа, ятты юкълады.

Эдигенинъ метий арабагъа екип шорбалыкъ сув тышыгъан бир бакъыравукъ боз аты бар эди, башкъа ат къалмагъан эди. Минди бакъыравукъ бозгъа, алды окъ-яйыны, кельди чадыр янына. Юкълап яткъан Кабертинни костерип, Бердибикеден: «Бунынь бутюн тени темир зырх ичиндедир, окъ кирер ери бармы экен?» – деп сорады. «– Окъ кирер ерини корьмедим. Тек эки къолтугъынынъ тюбюнде тешиклери бардыр»,– деди Бердибике. «– Айса, котер къолуны юкъарыгъа мен атайым!» – деди Эдиге. Бердибике Кабертиннинъ къолуны котерди, Эдиге окъны тешикке атты, окъ барып Кабертиннинъ юрегине кирди. Сонъ экиси бакъыравукъ боз аткъа миндилер – къачаджакълар. Кабертин джан талашып, чадырны йыкъты, къолуны узатып, бакъыравукъ атнынъ къуйругъындан тутты да, оны озюне чекмеге башлады.

Бакъыравукъ боз, аякъ тиреп бакъырмагъа башлады. Эдиге нишлейджегини бильмеди. Бердибике къычырып: «– Белиндеки къаманы ал да, кес атнынъ къыл къуйругъын!» – деди. Эдигенинъ эси башына кельди, белиндеки къаманы алды, бакъыравукъ бознынъ къыл къуйругъын кести. Ат бир абынды, йыкъылды. Булар тура кельгенчи, Кабертиннинъ де джаны чыкъты. Сонъ Эдиге: «– Сен мында тур, мен барып аскернинъ ишини битирейим»,– деди.

Барды, аекернинъ янына, корьди: аскерде бир къавагъа бар! «– Не ичюн къавгъа этесинъиз?» – деп сорады. Аскерлер: «– Къавгъа сенинъ устюнъде. Бир талайымыз айтамыз: Бар болсын Эдиге, юрсин! –деймиз. Бир талайымыз: Ёкъ олсын Эдиге, кетсин! – дедилер. Эдиге: «– Бир киши ичюн бир алай (полк) аскер къавгъа этип отураджакъмы? Бар болсын Эдиге! дегенлер, бир якъ болсын. Ёкъ болсын Эдиге! дегенлер, бир якъ болсын. Эки якъ да озь ёлуна кетер, весселям!» – деди. Аскерлер айырылыштылар. Сонъ Эдиге озь ягъыны туткъан аскерлерге къошулды да, озюне къаршы кеткенлерге бас этти. Оларны санчты, кестилер! Сонъ Бердибикени янларына алдылар, барып аталыкънынъ улларыны да таптылар. Эдигемен Бердибике тюштилер аскер алдына, ёлландылар Темирханнынъ юртына.

Шимди булар Темирханнынъ ордукентине якъын кельдилер, сонъ муджедеджилер чаптырып, Темирхангъа кеттилер. Сарайгъа келип:

«– Козюнъиз айдын! Эдиге Кабертинни ольдюрди, къызынъызны къуткъарды!» – деп хабер бердилер. Темирхан Эдигемен къызыны къаршылап, ёлгъа чыкъты: «– Къызым Эдигенинъкидир!» – деп илян этти. Хан балабан той япты, Бердибикени Эдигеге берди. Сонъ киевине елемлик багъча ичинде къурулгъан бир сарайыны берди. Эдигемен Бердибике анда яшадылар. Севишип, ойнашып бир йыл къадар юрдилер, сонъ бир огъуллары болды. Адыны Нураддин къойдылар.

Шай дегендже, арадан он дёрт йыл кечти, Нураддин джигит яшына кельди. О, бир озю болып, эрке осьти, ондан отьрю ашыкъ ойнавны даа ташламай эди. Шимди о эки мырза баласыман ашыкъ ойнаята эди. Бир даа араларында къавгъа чыкъты. Нураддин о огъланларнынъ бирисини урып джылатты. Сонъ о огъланнынъ бабасы кельди, улындан сорады: «Ничюн уруштынъыз сиз?» – деди. О огълан айтты: «– Биз ашыкъ ойнаймыз, о тызым эте. Бир онъбай ашыгъы бар – татарлардай этип, онынъ ортасыны тешкен, ичине къуршун иритип къуйгъан. Шимди о ашыкъ чик, пик, алчы, ялчы – недай истесе, ондай тура. Мен: бизде ашыкъ ичине къуршун къуймайлар,– дедим, о бизни урды»,– деди. Мырза Нураддинге ачувланды да: «– Эй сен, орь корьмеген бадракъ (батрак), татарнынъ баласы! Сен бек батыр болсанъ, барып озь юртынъда джигитлик эт! Юртунъ, малынъ къайтарып ал!» – деди. Нураддин урды ашыкъларны ерге, кельди бабасына. Келип корьсе, бабасы Эдиге терек тюбюнде янгъыз, мугъайып отура эди. Нураддин кельди бабасынынъ янына, сорады: «– Бабам, ничюн шай тюшкюн отурасынъ?» Бабасы Эдиге: «– Ничюн тюшкюн болмайым! Меним де юртум бар эди, бабам бар эди, халкъым бар эди. Токътамыш хан бабамны ольдюрди, мени къувгъун этти. Мен мында яшайышкъа алдандым, эр шейни унуттым. Шимди яшлыгъым кечип кетти – юртумны барып коралмадым, бабамнынъ очюни алалмадым. Мен мугъаймай, ким мугъайсын!» – деди.

Нураддин айланды да, къартбабасы Темирхангъа кетти. Барып къапысына джылады. Темирхан чыкъты: «– Не джылап отурасынъ, яврум? Не керек сагъа – алтынмы, къуралмы, къошунмы, эгленджеми?» – деди. Нураддин сёйледи: «– Мен бабам ичюн джылайман. Меним бабам Эдигени Токътамыш хан къувалагъан, къартбабам Къуртлукъая бийни ольдирген. Оларнынъ очюни алмагъан эвлят насыл болыр? Магъа къол тутынъыз – барып бабамнынъ очюни алайым»,– деди. Онда Темирхан айтты: «– Аферим, улым, бек арув этерсинъ! Бар бабанъа айт – къурал-ярагъ, тугъ-байракъ, не керек эр шейни текмиллеп берсин сагъа. Изинни мен бердим. Ал очюнъни!» – деди.

Нураддин бабасына къайтты, къартбабасы деген эр шейни, онъа сёйледи. Эдиге сорады: «– Къач тюмен (10 бинъ аскер) керек сагъа?» Нураддин айтты: «– Магъа тюмен аскер керекмей. Мен Токътамышны

ёкъ этермен. Эгер ишим онъ кельсе, Токътамышнынъ сонъ окюнчи зияде болыр. Эгер ишим онъ кельмесе, меним окюнчим аз болыр. Сиз магъа дёрт уюрь джылкъы беринъиз: бир топ къара джылкъы, бир топ ала джылкъы, бир топ чал джылкъы болсын, оларны да сюрюп кетмеге къыркъ джигит болсын»,– деди. Эдиге огълу истеген эр бир шейни текмиль этти, берди.

Ана шимди Нураддин къыркъ джигитмен дёрт уюрь джылкъынынъ артына тюштилер, давур салып, тоз къопарып Токътамыш ханнынъ юртуны козьлеп, кеттилер. Джайыкъ сувуны куньдюз кечтилер, Идиль сувуны гедже къаранлыгъында кечтилер. Эртен, танъ атткъанда Токътамыш ханнынъ ордукентини дёрт якътан сарып алдылар, огъ уруш хаберини бильдирмеге эльчи салдылар: «– Эдигенинъ улы Нураддин, бабасыман къартбабасынынъ очюни алмагъа кельди. Урушмагъа алы болса, Токътамыш хан чыкъсын уруш аланына (мейданына). Ёкъса тахты башатсын!» – деп бильдирюв йибердилер.

Шимди Токътамыш ханнынъ аскери аз эди. Аскер: «– Биз азмыз!» – деп къоркъуп къачты. Аскер къачкъан сонъ халкъы да къачты, акъшамгъа ханнынъ огълу ордукентинде бирев къалмады. Сонъ Токътамыш хан да тахтыны ташлап чыкъып къачты. Шай болгъан сонъ, Нураддин ордукентке кирди, Токътамышнынъ къачкъан аскерлерини тутып озюне аскер этти. Оларнынъ устюне озь джигитлерини онбашы, юзбашы этип салды. Сонъ тахткъа минди, ондан сонъ да, бабасы Эдигеге: «– Токътамыш хан къачты, бейлик бизинъки, бабам кельсин!» – деп хабер йиберди.

Ана энди бабасы Эдиге озь аскерлерини алып кельди. Нураддин онъа: «Бабам! Энди бейлик бизинъки, ханлыкъ укюмюни биз сюреджекмиз!» – деди. Эдиге сорады: «– Огълум, Токътамыш хан къайда къачты, билесинъми? Нураддин: «– Бильмеймен, мында шимди тек яш бикеси эм де Ханике, Джанике къызлары къалды. Токътамышнынъ озю къачты»,– деди. Онда Эдиге сёйледи: «– Огълум! Сен балгъа къызыштынъ да, чибинини унуттынъ. Девлет балы ондай татлы балдыр ки, онынъ башындан: чибин эксик болмай. О балны ашайджакъ болсанъ, башта чибинлерини ольдирмек керексинъ. Ёкъсам чибинлер топланыр, зувулдашып башынъа келир. Башта Токътамышны абра!» – деди. Шай деп, Нураддинге озь аскерини де берди. Янына Джанбайны да къошты. Ёл косьтермеге бир джаврунджы (фалджы) да кошты. Шай этип, Нураддин Токътамыш ханны излемеге кетти.

Токътамыш къача, амма онынъ къатында да джаврунджысы бар. Джаврунджы: «– Эдигенинъ улы Нураддин бизни къувып келеятыр»,– деди. Сонъ Токътамыш къачып Кенегесте къонды. Нураддин исе, Акъташта токъталды. Сонъ Токътамышнынъ джаврунджысы джаврун суегине къарады ве: «– Нураддин бир къона (геджелев) артымызда – эпкин келеятыр»,– деди. Нурад-

диннинъ де джаврунджысы джаврун къарап: «– Токътамыш бир къона алдымызда»,– деди. Нураддин айтты: «– Бир къона алдымызда экен, айса бу гедже къонмайып, геджелейин барып басайыкъ»,– деди. Олар геджелейин юрьдилер. Токътамышнынъ фалджысы айтты: «– Олар бу гедже къонмадылар, айдаштырып келеятырлар»,– деди. Сонъ олар да къонмады, къачтылар. Нураддин ич къувып еталмай.

Шимди Нураддиннинъ фалджысы айтты: «– Токътамышнынъ къатында фалджысы бар – о бизни корип тура. Оны янъылатмасакъ болмаз. Сиз буйрукъ беринъиз эписи аскерлер атларыны арткъа бурып арт-арткъа кетсинлер». Нураддин буйрукъ берди – аскерлер эписи атларыны арткъа бурып аркъагъа иерледилер. Сонъ Токътамышнынъ фалджысы джаврунгъа бакъып: «– Нураддиннинъ аскери айланып арткъа къайтты, энди раат бол!» – деди. Токътамыш шимди Чегерли гольде эди. О, учь гедже юкъламагъан, чырайы топракъдан болгъан. О чадырыны къурып: ятты да, къатты юкъугъа далды.

Токътамыш хан бир ара юкъуда булунды, сонъ недендир къоркъып уянды. Башыны котерип къараса, танъ атаятыр экен. Сонъ ат туякъларынынъ сесини ве къычкъырувларны эшитип, еринден атылып турды. Корьсе ки, фалджысы ёкъ, бирев ёкъ – бир уйрю аскер тоз къопарып айтуйт этип келеятыр. Аскер алдында да чал ат минген – Нураддин келе. Токътамыш чапты, урды озюни къамышлыкъ ичине. Къамыш аралап къачты. Къамыш ичинде яткъан къушлар къоркъып пыр-р, пыр-р учты, чивильдешип Токътамышнынъ башы устюнде айландылар. Токътамыш бир аланлыкъкъа, барып токътады, башы тёпесинде уюрильген къушларгъа къарап, оларны къаргъады:

Акъкъу къушлар, къаз къушлар,
Сизни сунгъур, боз къушлар
Къанатынъыз тоздырып
Башынъызны къайырсын!
Эдигенинъ улы Нураддин –
Алла бермесин мурадын
Мени юрттан айыргъач
Сизни де гольден айырсын!
Худайдан тилеймен эндиги –
Шайтандан тувгъан Эдиге
Ниет эткен ишлерин
Танърысы талкъ этсин!
Сызагъы (мешребе) бельден тюшмесин
Башы ястыкъ корьмесин.
Къартайгъанда янъгъыз къалып
Башын алып чыгъып кетсин, –

Шай деп тургъанда, ат кокрегинен къамышны эки ярып, давурсалып, къолунда дал къылыч – Нураддин келип чыкъты. Нураддин айтты:

Ай, бийим, огърунъ Токътамыш!
Джесетинъ сараджакъ сазкъамыш.
Къысмет бу экеч мен сагъа
Алладан ярдым кондермем.
Эдигенинъ улы Нураддин –
Акъ тааля берди мурадын
Джан береджек сен болсанъ,
Джан аладжакъ мендирмен.
Къартбабамны кескенде,
Бабама экшип куськенде
Алла адыны анъмадынъ
Бийсинмединъ кишини.
Мен бабамдан бар болдым,
Джигит, атчапар болдым.
Ана шимди дув-в кельди
Кесип алмагъа башынъны.

Онда Токътамыш айтты:

Къартбабанъ къулым эди
Ондан Эдиге тёреди
Ондан тёреген сен болсанъ –
Сен де меним къулумсынъ.
Сен меним къулым исенъ
Мен сизге алла исем
Очюкип эм ачувман
Ничюн устюме келесинъ?
Шимди мында янъгъызман
Кене мен ханынъызман.
Бу юрт дедем Чынгъызнынъ
Бугуньде мен Чынгъызман!

Сонъ Нураддин:

Идильде кулюк суваргъан
«Тунагъа етип туваргъан.
Бату: – «Чынгъызман!» – дер эди
О да Чынгыз тугуль эди!
Алтын Сарайны къурдургъан
Алтын босагъа къойдыргъан.
Хушенк де: «Чынгъызман! дер эди
О да Чынгъыз тугуль эди!

Къуран, китап окъуткъан
Дин ислямны таркъаткъан.
Менгю: «Чынгъызман!» – дер эди
О да Чынгъыз тугуль эди!
Таркъакъ эльни топлагъан
Топлакъ джавны таркъаткъан.
Озьбек хан да хан болды
Ана о Чынгъыз эди!
Сен манъа къулум демечи
Мени алчалтып кульмечи.
Мен сагъа сой къувайым
Сен оны бир динълечи:
Сачлы-тюклю Къоджамет
Ондан тувгъан Эрамет
Ондан тувгъан Кёрамет
Ондан тувгъан Къутлукъая
Ондан тувгъан Эдиге
Эдигеден тувгъан Нураддин
Сыра огъа кельгенде
Бакъ – алла берген Мурадын! –

деди де, сол къолуман Токътамышнынъ сакъалындан тутты, Токътамыш къоркъудан къатып къалды, мучелери киртлешкендай болды. Сонъ къаба сесмен бек къатты къычырды. Шай дегечи, Нураддин къылыч билен онынъ башыны чапып алды. Сонь Токътамышнынъ башыны торбасына салды, кетирип бабасынынъ алдына ташлады.

Шундан сонъ, Нураддин Токътамышнынъ тахтына отурды, хан олды. Шу вакъыт бабасы Эдиге айтты: «– Тёрели (къануний) хан болмакъ ичюн сагъа Токътамышнынъ къызларына уйленмек, огъа киев болмакъ керек. Сен девлет ишлеримен огърашъ, юртны бир долаш. Ханикемен Джаникени мен мында сагъа азырларман»,– деди. Бабасы шай деген сонъ, Нураддин чыкъып кетти, девлет ишлеринен мешгъуль болып юрт айланды.

Шимди хан сарайында Токътамышнынъ къызлары Ханике, Джаникe, бир де онынъ яш бикеси къалгъан эди. Бикенинъ къарнында баласы бар эди. О Токътамышнынъ къызларына акъыл огретти: «– Нураддин сизинъ бабанъызны ольдирди, Ясаны, къанунны бозып Чынгъызнынъ тахтына отурды. Шимди сизге уйленсе, Чынгъыз союна киев боладжакъ, тёрели хан боладжакъ. Сиз къурсагъынъызгъа ястыкъ байланъыз да, къурсакъ котерген болынъыз. Нураддин сораса, бу шейни бизге бабанъ Эдиге этти деп айтынъыз»,– деди.

Ана энди Нураддин юрт ишлерини битирип къайтып кельди. Ханикенен Джаникени корейим деп, о аремге кирди. Корьсе – Ханике де къурсакъ

котерген, Джанике де къурсакъ котерген юрелер. Нураддин сорады: «– Бу сизлерге не мараз болды?» – деди. Къызлар утанды, къызарды, къачтылар. Токътамышнынъ яш бикеси: «Буны бабанъ Эдигеден сора!» – деди. Нураддиннинъ сачлары тик-тик турды: «– Мен ондан сорарман. Шимди сен айт!» – деди. Токътамышнынъ яш бикеси айтты: «– Бу хорлукъны къызларгъа бабанъ Эдиге этти:

Арзудан козьлери къызарып
Бир ёл Ханикени джылатты
Бир ёл Джаникени джылатты
Акъ сакъалын титретип
Бабанъ къызларгъа саташты.
Сасыкъ якъасын къонълатты
Силекейин акъызып,
Ахыр дегенин болдырды
Джебр билен яткъызып,
Ичлерин-бавурын толдырды,
Шимди бир шей ёкъдайын
Ёлунъа козь тикти, отурды,– деди.

Нураддин чапып чыкъты арем ичинден, козюне бир шей корюнмеди. Сонъ къаршысына бабасы Эдиге раст кельди. Нураддин нефеси тутулып, тишлерини сыкъып айтты: «– Сен магъа – Токътамышны ольдир, къызлары сагъа, яш бикеси магъа дединъ. Сонъ, бар девлет ишлерин эт дединъ. Озюнъ яман ниетмен уйде къалдынъ. Уйде къалып, къызларгъа зорбалыкъ эттинъ, огълунъа иман къырдынъ. Къырылгъан иман къайтмаз, оны къан джувар. Сен магъа бабасынъ – мен сени ольдиралмайман. Я сен мени ольдир, я мындан башынъ алып чыгъып кет!» – деди. Онда Джанбай Нураддинге айтты:

Аргъамакъны аздырма, Нураддин –
Атны къайдан минерсинъ?
Акъкъан сувгъа къан къуйма –
Сувны къайдан ичерсинъ?
Къавданлы ерге от самла –
Отны къайдан отларсынъ?
Къарт бабанъны къувласанъ,
Къайда барып онъарсынъ?

Сонъ Нураддин айтты:

Кемал улы Кок Джанбай!
Кери сёзли ит Джанбай!
Къара мадай улысынъ,

Аш бергеннинъ къулусынъ,
Сен къоянгъа «Къач!» дерсинъ,
Сен тазыгъа «Къув!» дерсинъ.
Сенден акъыл арамам,
Кенъеш сенден сорамам!
Аргъамакъны аздырсам –
Сайлап тулпар минермен.
Акъар сувгъа къан къуйсам –
Сайлап шербет ичермен.
Къарт папазны къувласам –
Йылындан Кябе кетермен,
Кябени учь долашып,
Учь кере тевбе этермен».

Онда Эдинге айтты:

Эр Нураддин догъа деп,
Эбанайлар кетирттим.
Сагъа бешик керек деп,
Алып чугъа джайдырдым.
Чугъа къатты болыр деп,
Сайлап сунгяр джайдырдым.
Джигит чагъынъ кельгенде,
Сайлап тулпар миндирдим.
Темирхан бек сюйсин деп,
Темирден зырх кийдирдим.
Джигит адынъ чыкъсын деп,
Къыркъ джигитни ерттирдим.
Сёзге уста болсын деп,
Кок Джанбайны эш эттим.
Акъкъудай козюм къызартып,
Ундай сачым агъартып,
Къартайгъанда мен сагъа
Къувлаткъандай не эттим?»

Сонъ Нураддин айтты:

Этмедим деме, эттинъ сен,
Имангъа терс кеттинъ сен.
Чанагъыма чибин атып,
Мени къысметсиз эттинъ сен!
Къарарып чыкъкъан булутман –
Джавмай – сачмам таркъамай!
Гонълюм авлап сёз къатма –

Сабунман джувсанъ агъармам!
Озюнъ чыгъып кет мындан
Я ольдирип ташларман!

Онда Эдиге айтты:

Боз агъачтай тырманып,
Булуткъа етмей ич тынмам!
Къанлы эт ашар шункъарман –
Олюмтикке ич къонмам!
Къара булут мендирмен –
Джавун – бурчакъ созарман.
Эсип кельген джель болып,
Танъ юкъунъны бозарман!

Андан сонъ нефес толдырып, Нураддинге уфюрди. Нураддин артына йыкъылды, авузы–бурну къыйшайды.

Онда Джанбай айтты Эдигеге:

Бир дане янъгъыз баланъдыр
Терс дуа этме, Эдиге!
Этнени алла сюймейдир
Огъа терс кетме, Эдиге!

Сонъ Эдиге онъа дуа этти. Огълу Нураддин ерден турды, авузы-бурну тюз болды.

Сонъ Эдиге айтты:

Индден, Йеменден от алып,
Оджакъкъа от къаладым.
Ол оджакъкъа комюр салып,
Докъуз корюкмен тавладым.
Алтыным иритип денъедим:
Ичинде бакъыр ёкъ экен.
Джайлай оськен ашлыгъым
Сом бурьтюкли, токъ экен
Душманынъны эр заман
Мени къувгъандай къув, улым|
Авджы къушдай йыртыджы
Арсландай адув, алып улым!
Ачувдан корьмез козюнъни
Алла ачсын, мырза улым!
Къувгъан душманынъ эр заман
Мендай къачсын, мырза улым!

Шай деди де, Эдиге чыкъып кетти. Бабасы чыкъып кеткен сонъ, Нураддин янъгъыз къалды, ханлыкъ укюмин юрсетти. Арадан йыл кечти, Токътамышнынъ къызлары бала кетирмедилер. Сонъ о къызларнынъ хызметчисини чагъырды, ондан сорады: «– Бу сенинъ бикечлеринъ ич ташлады ёкъса?» – деди. Хызметчи айтты: «– Оларда къурсакъ ёкъ эди. Олар къафтан тюбюне ястыкъ тыкъкъан эдилер»,– деди. О вакъыт Нураддин эсини джыйып, озь-озюне: «– Мен нишледим?! Бабамны ничюн ынджыттым, уйден къувдым? Ёкъ, булай болмаз! Бабамны тапайым да, ондан афу сорайым». Сонъ о бабасыны араштырды, сораштырды – тапмады.

Нураддин эм ханлыкъ укюмини сюре, эм шериаткъа риает этип халкънынъ арзу-алыны динълей эди. Бир кунь онъа баш урып, бир фукъаре кельди. О озюнинъ истегини бильдирип шай деди: «Биз бабадан беш къардаш къалдыкъ, бизге мирас деп, тек бир ыргъачы улакъ къалды. Биз анълаштыкъ – улакъ осип эчки болса, эр йыл кетирген улакъларын невбетмен алырмыз, ондан эпимиз маллы болырмыз. Эгер барып да, улакъ яшлай ольсе, оны соярмыз – дёртимизге дёрт аягъы, биримизге де башы болыр деп анълаштыкъ. Шимди бу улакънынъ магъа тиеджек аягъы сынды. Сонъ мен онъа чул байладым. О улакъ баргъан культёбеге, анда о чул янгъан. Сонъ улакъ къоркъып къачкъан, къомшунынъ кебен пиченини якъкъан. Шимди къомшу зор эте: «– Магъа яз кечмей тура, пичен чалып беринъиз!» – дей. Агъамлар да магъа зор этип: «– Пиченни сагъа деген аякъ якъты, пиченни сен чалып бер! – дедилер. Мен о къадар пиченни насыл чалайым, ярдым этинъиз, дедим. Къайыл болмайлар, мени котеклейджек болалар. Ана шонынъ ичюн сизден акъыл сорап кельдим»,– деди. Нураддин тюшюнди-ташынды – акъыл берип оламады. Сонъ фукареге: «– Мен сагъа догъру кенъеш бералмайман. Токътамышнынь кенъеш бере бильген бир къадысы бар эди, къаяты. Йигиси, мен сизинъ эр биринъизге бирер эчки берейим. Пичен чалув меселесин озюнъиз чезинъиз»,– деди.

Бир къач куньден сонъ, Нураддин о фукъарени ёлда корьди – фукъаре къуванчлы, шенъ эди. Нураддин ондан: «– Сонъ насылсынъыз? Агъаларынъман анълаштынъыз альлем?» – деп сорады. Фукъаре: «– Бир киши бизге бек догъру кенъеш берди. Шимди пиченни агъамлар чалалар, мен чалмайман»,– деди. Нураддин хан шу кишинен меракъланып: «– О акъыллы киши сизге насыл кенъеш берди?» – деп сорады. О киши деди ки: «–Сенде суч ёкъ, ничюн десенъ, улакънынъ санъа деп адалгъан аягъы сныкъ, озю юралмай. Улакъны культёбеден пиченге анавы учь сагълам аякъ алып баргъан, о ёлгъа да улакъны баш догърулткъан. Онынъ ичюн, пиченни агъанлар чалсынлар. Сонъ, мен бу кесильген тёренни (чыкъарылгъан къарарны) агъамларгъа айттым – олар бу адалетли къарар деп, разы болдылар»,– деди фукъаре.

Бу сёзьлерни дикъкъатнен динълеп тургъан Нураддин хан озь-озюне: «– Дюньяда бундай догъру къарар чыкъара биледжек адам олса, о да меним бабамдыр. Айса, бабам эрек кетмеген экен, бу орталыкъларда юре экен»,– деди. Сонъ, о фукъареден: «– Сен о кишини къайда корьдинъ?» – деп сорады. «Мен чалмагъа от къыдырып кеткенде, оны бир чокъракъ башында корьдим»,– деди фукъаре. Нураддин фукъаренинъ айткъан ерине атлылар йиберди, амма олар онынъ бабасыны тапалмадылар.

Нураддин тюшюнип-ташынгъан сонъ, шу фукъаре яшагъан ерден юз кишини тутып кетирсинлер деп, буйрукъ берди. Нукерлер ондан юз кишини тутып кетирдилер. Хан оларгъа айтты:

Он беш огълан,
Йигирми беш дживан,
Отуз арслан,
Къыркъ къаплан,
Элли тильки,
Алтмыш кулькю,
Етмиш тыршав,
Сексен беля,
Докъсан буламыкъ,
Юз джылавукъ,

Сиз магъа бир ай ичинде шу шейни тапып кетиринъиз. Тапып кетирмесенъиз – башынъыз джеллят! – деди.

Шимди бу фукъаре урувынынъ бири шу чокърақъ янындан кече эди, корьсе – акъсакъал бир адам сувгъа тикилип далгъын тура. О, шу адамгъа селям берди. Къарт селямны алды, сонъ: «– Сен кимсинъ?» – деп сорады. Бу киши: «– Мен Нураддин ханнынъ халкъындан боламан»,– деди. Къарт: «– Сонъ, Нураддин ханынъыз яхшымы, насыл? – деп сорады. О киши: «– Алланынъ хышымына огърасын! О бизге дюньяда ёкъ бир шейни тапып кетиринъиз, деп, бир ай муддет берди. Биз, бир кой халкъ о шейнинъ не экечини тапыштыралмаймыз. Шимди йигирми кунь кечти, он кунь къалды. Он куньден сонъ, башымыз джеллят!» – деди. «– Даа насыл шей экен о?» – деп сорады ихтияр. Койлю:

Он беш огълан,
Йигирми беш дживан,
Отуз арслан,
Къыркъ къаплан,
Элли тильки,
Алтмыш кулькю,

Етмиш тыршав,
Сексен беля,
Докъсан буламыкъ,
Юз джылавукъ.

Нураддин султан бизге мына шу шейни тапып кетиринъиз, деп буюрды,– деди. Онда акъсакъал айтты: «– Нураддин султаннынъ сизге айткъаны шей тугульдир. О бир сёздир, тапмаджадыр. О сизден тапмаджанынъ табыны истей. Мына сен арув динъле:

Он яшына толгъанда –
Адам «огълан» чагърылыр.
Йигирми бешке еткенде –
Адам «дживан» чагърылыр.
Отуз яшкъа толгъанда –
Джигит арслан къуветте.
Къыркъ яшына иргенде –
Эркек къаплан къуветте.
Элли яшлы къырджыман –
Уста бир тильки болыр.
Алтмышта «мен акъай!» деп
Джумлеге кулькю болыр.
Етмиш яшкъа кельгенде,
Аякълар тыршавланыр.
Сексен яшкъа еткенде,
Халкъкъа беля, юк болыр.
Ашы болыр буламыкъ,
Докъсан яшкъа кельгенде,
Юз яшына кельгенде –
Киши болыр джылавулъ.

Бу шейлернинъ джумлеси бир кишиге бола. Буны бар да, ханынъызгъа айт. Эм ханынъызгъа куфюр этменъиз, оны къаргъаманъыз!» – деди. «– Айса, къуртулдыкъ олюмден!» – деп къуванды фукъаре. Сонъ кельди, тапмаджанынъ табыны Нураддин хангъа айтты. Нураддин атылып ериндей турды да: «– Буны санъа ким уйретти?» – деди. О, койлю къартны корьген ерини айтты. Нураддин тез атлы йиберди – о кишини тапып кетирдилер.

Ана энди Нураддин къапы артындан къарай-къарай о кишиге: бабасымы, бабасы тугульми – ич танымай. Къартнынъ сачлары орус папазынынъ сачларыдайын оськен, сакъал кийизлешкен, устюнде кийими урьян-пурьян. Сонъ озь-озюне деди: «Буны башта ашатайым. Насыл

ашай экен, шугъа къарап танырман бабамны. Болмаса, тойгъан сонъ лаф эттирип танырман», деди. Ашчыларгъа эмир этти: «– Бир токълу сойып, бутюнлей къазангъа салынсын, сорпасы-эти – еписи къонакънынъ алдына къойылсын». Ашчылар шай да эттилер – бутюнлей къайнап пишкен къойны сорпасыман къонакънынъ алдына къойып, озьлери аяткъа чыкътылар. Къарт къона башына къурулды – этнинъ еписини ашады, кемиклерини тер-темиз кемирди, сорпасыны да котерип еписини ичти.

Ханнынъ аякъчылары софраны джыйыштырмагъа кирдилер, корьселер – оларгъа бир кесечик биле эт къалмагъан, бир къашыкъ шорба къалмагъан. Аяткъа чыкъкъан сонъ: Яндыгъымы папазы! Бир кесек эт биле къалдырмагъан!» Къарт оларнынъ сёгюнгенини ешитти, сомурданып сёйленди:

Тавда джурген борю эдим,
Талчыгъыма тайлы бие ер эдим.
Ойгъа тюштим, къой болдым,
Къонкъулдашкъан коп ямангъа хор болдым, –

деди. Сонъ Нураддин ялакъчыларыны чагъырып сорады: «– Ашадымы къарт?» Ялакъчылар: «– Ашады. Бир къойны бир шей демей, ашады!» – дедилер. Нураддин сонъ анълады ки, бу онынъ бабасы экен. Кирди одагъа, бабасынынъ къолун-аягъын опти, афу сорады. Баба огълунынъ сучуны кечирди, афу этти. Шай етип, Нураддин хан бабасы Эдигени озь янына алды, раат этти.

Токътамышнынъ бикеси бир заманлар юклю къалгъан эди. Шимди о бир эр бала тапты, адыны Къадырберди султан къойдылар. Заман кечти, Къадырберди султан он секиз яшына кельди. Сонъ, башкъа ханлар онъа ярдым этти, аскер бердилер. Сонъ, баба улусындан адам топлады. Шай этип, аскери чокъ олды. Сонъ, баба тахтыны къыдырып, Чегерли гольге келип токътады.

Шу куньлерде, Нураддин Джанбайгъа эмир этти: «– Бар, Чегерли гольни къара – къуш бар экенми?» – деди. Джанбай атына минди кетти. Кельди Чегерли гольге, чыкъты секенинъ тёпесине, къарады. Корьди ки, Чегерли гольде чадырлар бар, чокъ аскер тура. Секеден ашагъы тюшедджекте аскерлер Джанбайны тутты, Къадырберди султангъа кетирдилер. Къадырберди султан сорады: «– Къана меним юртум? Къайда меним алтыным, малым? Къана меним Ханике, Джанике татайларым?» Джаны къыл устюнде олгъан Джанбай не айтсын: «– Юрт деген шей, гъайып болмай – бинъ йыл кечсе де тургъан еринде тура. Кобиси юртнынъ даваджысы гъайып олып кете. Айса, сен баба юртунъны дава этип кельдинъ – яхшы эттинъ. Мен сагъа Нураддинни алып келейим – малынъ,

алтынынъ ондан сора. Чегерли гольде къуш коп десем, Нураддин келир. Сиз азыр турынъыз, хан азретлери!» – деди.

Сонъ Джанбай кельди Нураддинге: «– Хан азретлери! Бир къуш бар! Бир къуш кельген Чегерли гольге – корьсенъиз акъылынъыз учар! Саны бар – сонъу ёкъ!» – деди. «– Айса, атлан, кетейик! Бир лячин учурайыкъ!» – деп къуванды Нураддин. Сонъ, Нураддин яхшы бир джюйрек сайлап минди. Джанбай да чарпыкъ ат минди. Атмаджа (авджы) къушларны алып, Чегерли гольге кельдилер. Джанбай Нураддинге: «– Султаным! Сагъа бу къушны ат чаптырып насыл учурылгъаныны корьсетир эдим, амма, атым мартавал. Сенинъ атынъа минейим де, къушны бир учурайым – сен онынъ учушыны сейир эт!» – деди. Нураддин разы олды. Сонъ Джанбай Нураддиннинъ джуйрюгине, Нураддин де Джанбайнынъ чарпыкъ атына миндилер. Джанбай аткъа мингенинен атмаджа къушны алды, синъди кетти секе артында. Нураддин не олгъаныны анъламады: «– Бу бадракъкъа (батрак) не мараз олды? Чыкъайым секенинъ тёпесине, къарайым»,– деди озю-озюне. Чыкъты секенинъ тёпесине – корьди ки, секенинъ о тарафы аскер толу. Шай дегендже, оны эки якътан аскерлер къамачавгъа алды. Нураддиннинъ джарты аты чапып олмады. Оны аттан тюшюрип, эки къолундан эки аскер тутып Къадырберди султаннынъ чадырына алып кельдилер. Къадырберди султан Нураддинге ер косьтерди, «отур» деп ишмар этти. Къызыл къадифе тёшельген бир шиндикни (кресло) корьсетти. Нураддин отурды. Амма шимди астындан къадифе тюбюне эки зеэрли пычакъ тиклетип салынгъан экен. Нураддин отургъанда эки пычакъ эки тизини тешип уджлары тёпеге чыкъты. Нураддин эки къолуман эки пычакънынъ уджларыны къапатып отурды. Къадырберди султан сорады:

Аргъавулдан кочькен алты арбам
Алтавы да къазна арбам
Тугъра-тамгъалы асыл арбам –
Оны къаттинъ, Нураддин?

Нураддин айтты:

Аргъавулдан кочькен алты арбанъ
Алтавы да къазна арбанъ –
Танъры магъа болсын деп бергенде,
Мен оны бутюнлей сайгъанман.
Улуснынъ къувети алтын! деп,
Акъ Субан батырны къазнаджы къойгъанман.

Къадырберди султан сорады:

Босагъасы юксек боз уюм,
Алтмыш алты козь уюм
Къышлав уюм, яз уюм –
Оны къаттинъ, Нураддин?

Нураддин айтты:

Босагъасы юксек боз уюнъ
Алтмыш алты козь уюнъ –
Мен оны ёкъ корьгенмен:
Эриккеним кетсин деп.
Мугъайгъаным къалсын деп,
Орьтмен откъа бергенмен.

Къадырберди султан сорады:

Секиз ерден чегели
Токъуз ерден тогъалы
Юзю къызыл чугъалы
Тонымны къаттинъ, Нураддин?

Нураддин айтты:

Секиз ерден чегели
Токъуз ерден тогъалы
Тонынъ магъа къалгъанда –
Мен оны авур тапкъанман:
– Бу къызыл тон сагъа! – деп
Бабамнынъ сыртына арткъанман.

Къадырберди султан сорады:

Толгъамалы меним ай балтам
Кумюш саплы сай балтам[1],
Ханике, Джанике джан тотам –
Оларны къаттинъ, Нураддин?

Нураддин айтты:

Толгъамалы сенинъ ай балтанъ
Чынгъыздан къалгъан сай балтанъ –
Айланышкъан урушта,
Толгъанышкъан токъушта
Онъ къолума алгъанман.
Ханикедай ёсманы
Джаникедай сылувны
Танъры озю манъа бергенде –
Бедава мал къылгъанман.

Къадырберди султан сорады:

Аягъы терек, мойны эрек
Атымны къаттинъ, Нураддин?
Юртнынъ ханы, бабасы –
Атамны къаттинъ, Нураддин?

---

[1] Сай балтам – сайланып алынгъан, сойдан къалгъан.

Нураддин айтты:

Аягъы терек, мойны эрек
Атынъны тутып мингенмен,
Бизни юрттан къувгъанчюн
Атанъа терс дёнгенмен.
Татар къыйыры Тунада
Токътамышдай атанъны
Сакъалындан туткъанман.
Боз бугъадай окюртип
Еди тавны янъгъыртып –
Башыны кесип алгъанман.
Къара мешинге саргъанман.
Эр башы къокъланыр деп –
Чильтер дорбагъа къойгъанман.
Чильтер дорбаны кетирип –
Бабамнынъ алдына салгъанман.
Очь-ачувын къандырып –
Бабамнынъ алгъышын алгъанман!

Онда Джанбай тильге кельди: «– Къадырберди султан! Изин этинъиз – меним де булардан сорайджакъ эсабым бар»,– деди. Къадырберди разы олып баш саллады, сонъ Джанбай Нураддинге сёз къатты:

Беш-беш оба, беш оба
Бельги тиктинъ, Нураддин.
Салыкъ салып коп халкъны
Урып сёктинъ, Нураддин.
Беш биеден бир къулун
Сен тилединъ, Нураддин.
Чынгъыз тахтынъ огъурлап
Къа, нейлединъ, Нураддин!
Тюштинъ къара тулпардан
Малиймен насыл кетерсинъ?
Шимди эсап сорайлар –
Эсапны насыл этерсинъ?

Онда Нураддин айтты:

Беш-беш оба, беш оба
Бельги тиксем – юрт ичюн.
Юрт сынъырын атлагъан
Къыбла билен сырт ичюн.
Беш биеден бир къулун

Мен истесем – сют ичюн.
Къалан, салыкъ кестирсем –
Сендай арсыз бет ичюн!
Кемал улы кок Джанбай,
Кери сёзлю ит Джанбай.
Озь эткенинъ ойлачы,
Тилинъни тыйып сёйлечи!
Тилинъни пычакъ сырты билен кесермен
Танълайынъа нал къыздырып басарман!
Эки джагъынъ эки якькъа айырып
Шорбалыгъынъ (агъзынъ) джыртарман!

Сонъ Къадырберди султан еринден турды да, сёйледи: «– Джигит экенсинъ, Нураддин султан, аферим сагъа! Мен бабамны бешбаш эткенинъе бек окюне эдим. Шимди корьдим ки, оны джигит киши енъген экен. Айса, окюнчим кетти, сагъа да биз языкъ эттик. Сенмен менде суч ёкъ – сучман къавгъа бабаларымыз арасында. Беринъиз Нураддин султаннынъ тулпарыны – кетеджек ёлуна джигитчесине ат минип кетсин!» – деди. Сонъ нукерлер Нураддинге онынъ къара тулпарыны кетирдилер, атланмагъа ярдым эттилер. Нураддин атланды кетти. Бир даа корьсе – бабасы Эдиге бир ат минген, къолунда дал къылыч – келеятыр Эдиге корьди – огълу Нураддин ат устюнде саллана, эки тизинден къан акъа–сыза келеятыр. Онда Эдиге айтты: «– Вай, улым! Шу къадарлыкъ эдими алынъ?» – деди. Сонъ, о ат салып барды, тюшти Къадырберди султаннынъ аскери арасына – онъуна солуна къылыч саллады. Бир къач аскерни кести, яралады. Сонъ такъаты битти къарт кишининъ – айландырды атыны, къачты. Къадырберди султан артындан къувды. Эдиге бир койге далды, эвлер арасына синъди. Сонъ тюшти аттан, кирди бир эвге. Къадырберди султан да къолда къылыч – далды шу эвге онынъ артындан: «– Папазнынъ башыны озь къолумман кесейим!» – деди. Эдиге исе, къамасыны алып, къапы артында беклеп турды. Къадырберди кирип, оны корьгендже, Эдиге бас этти къаманы онынъ къурсагъына – ичеклерини эшти. Къадырберди йыкъылды. Эдиге атылды тышары, минди атына – къачты.

Энди Токътамышнынъ, Къадриберди султаннынъ айтувлы мырзалары етишип кельдилер – корьдилер ки, Къадырберди султан, олеята. Къадырберди оларгъа яткъан еринде сёйледи: «– Магъа ким Эдигенинъ башыны алып кельсе, къан къарышкъысы онынъкидир!» – деди. Мырзалар ат салып, Эдигени къувып кеттилер. Кете-кете корьдилер: Эдигенинъ атынынъ излери Чегерли гольде къамыш ичинде биткен. Къамышкъа кирген ат излери ёкъ, амма чыкъкъан ат излери бар. Мырзалар: «– Бу насыл бола?» – деп къарап къалдылар. Сонъ Джанбай: «– Бу Эдиге бек

тильки адамдыр – бу да онынъ мерафетлеринден биридир. Мен беллесем, о атыны къамыш ичине арт-арткъа берип кирсеткендир. Сиз Барын мырза, Шырын мырза, азыр турынъыз! Мен Эдигени бир толгъайым (чынъман сырын ачайым). Эгер Эдиге къамыш ичинде болса, о мытлакъ сесленир»,– деди. Джанбай толгъады:

Озюнъден артыкъ джав корсенъ:
– Тур, атайым,– дер эдинъ.
Озюнъден эксик джав корьсенъ:
– Ат, турайым! – дер эдинъ.
Эр Эдиге даа савмы?
Бар болсанъ чыкъ, къарайым!
– Ат! – десенъ мен атайым.
– Тур! – десенъ мен турайым.

Онда къамыш ичинден Эдиге сесленди:

Токътамышны ольдирдим,
Огълунынъ чырагъын сёндирдим.
Очюм, ачувым къандырдым –
Энди къалгъанындан ким къоркъа!

Шай деп, ат чаптырып, къылыч ойнатып къамышлыкъ ичинден чыкъты, мырзалар онъа уджюм эттилер. Барын мырза Эдигенинъ башыны къылычнен кести. Башы тыгъырып тюшти ерге, къаталап кетти. Амма Эдигенинъ башы:

Барын, сагъа мен неттим?
Сизчюн девлет, юрт куттюм.
Биринъ эки болмасын!
Юртынъ, къаранъ къалмасын!
Ханлар ханын мен йыкътым,
Хан болып сен де къалмазсынъ!
Сют ерине къан тёктинъ,
Къанымны тёгип не эттинъ!
Къазан, Кърым, Аждархан (Астрахань)
Союмны сорап къалгъанда,
Не болгъанын анда корерсинъ! – деп къаргъады.

Барын мырза алды Эдигенинъ башыны – Къадырберди султандан онынъ къан къарышкъысыны аладжакъ. Шырын мырза онъа: «– Бер, Эдигенинъ башын мен тутайым, сен устюнъин къандан арындыр!» – деди. Барын мырза берди Эдигенинъ башын Шырын мырзагъа. Шырын мырза Эдигенинъ башын къолуна алгъанынен тутты къачты. Кетирип Эдигенинъ башыны Къадырберди султаннынъ алдына салды. Къан къарыш-

къысы Шырынгъа болды. Шырын мырза укюмдар болды. Барын мырза эди – мырза олып да къалды. Тап сонъу, Барын мырза айтты:

Ольди, битти Эдиге –
Мерафети битмеди.
Къарышкъысы Шырыннынъ –
Барынгъа къысмет этмеди.

* * *

Идиль юрты деврильди,
Яв устюне яв кельди.
Эдиге айткъан кунь кельди,
Чынгъызнынъ къойгъан хан дагъы
Хан дагъына айланды.
Алтын Орду таркъады,
Хан сарайы къалмады.
Къырым, Къазан, Аждархан
Айры-айры иль болды.

Айры сёзлерге анълатув

Адув – душман.

Аймакъ – къабиле.

Аталыкъ – хан огълунынъ тербиеджиси: ханнынъ ярдымджысы, кенъешчиси.

Бал, балбоза – балдан япылгъан эсирткили ичимлик.

Беринди – бир де – бир укюмдаргъа бойсунгъан киши (подданный).

Бешбаш – аз къувет иле япылгъан чапул, чапкъынлыкъ (набег малыми силами).

Быдаякъ – байкъуш союндан бир къуш (ястребная сова).

Джанбай – Токътамыш ханнынъ везири.

Зырых – кольчуга, латы, панцирь.

Йырты – добыча.

Кер бие – ачыкъ къаверенки тюсте (каурая) байтал.

Къазакъ – озь эркине чёльде яшагъан адам.

Къанджугъа – эгер артына бир шей багъламакъ ичюн махсус пекительген сыджымлар (торока).

Къутлукъая – Токътамыш ханнынъ къушчысы, мангъыт урувындан олгъан.

Мадай – авам халкътан олгъан киши (простолюдин).

Нукер – ханны къоруджы аскерлер (ханская гвардия).

Савру – атнынъ арт аякъларынынъ тёпеси, (круп).

Салар – атнынъ аркъасында алд аякъларынынъ тёпеси, курегининъ устю.

Самур – соболь.

Сулув – гузель, дюльбер.

Тёре – чыкъарылгъан къарар, къанун; ханлар яки юкъары табакъаларгъа менсюп (человек из знати).

Токътамыш – 1380-нджи йылдан башлап акимлик эткен Алтын Орду ханы, Джучы хан несилининъ девамджысы.

Чынгъыз – Чынгъызхан (1155–1227). О 1206-нджы йылдан Монгъол империясынынъ ханы олгъан. Асиягъа, Шаркъий Авропагъа арбий сеферлер япкъан, чокъ ерлерни запт эткен.

Шункъар – чокъусы «сунгъур» деп адлангъан къуш (кречет).

Чыганак: [Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы. Хрестоматия. Тертип этиджи Дж. Бекиров. – Ташкент: «Ўқитувчи», 1991. – 248 б.].

Фидаил Мәҗитов
Салауат Хөсәенов

БИКЛӘН АВЫЛЫ ТАРИХЫ ДОКУМЕНТЛАРДА ҺӘМ МАТЕРИАЛЛАРДА

Чулман елгасының сулъяк ярында, Бикләнелгасы һәм аның кушылдыгы Камышлы янында урнашкан Бикләнавылы хәзерге вакытта Татарстанның Тукай районына керә.

Борынгы заманнарда әлеге уңдырышлы җирләрнең хуҗалары кемнәр булганлыгы хакында бәян итүче язма чыганаклар 1528 елга карый. Алат юлы Мәңгәр авылының йомышлы татарлары һәм Түбән Кама җирләрен актив колонизацияләүче Алабуга Троицк монастыре арасындагы низагны чагылдыручы ике гавами-хокукый документ Россия борынгы актлар дәүләт архивының икътисад коллегиясе грамоталары фондында саклана. [Мустафина: 2016. №6. С. 233–264.].

Әлеге документлардан күренгәнчә, низагны хәл итү вакытында, ягъни 1676 елның 3 декабрендә, Мәңгәр авылыннан Әлмөхәммәт Янбакты улы Исламов һәм аның иптәшләре, башка документлар белән беррәттән, татарчадан тәрҗемә ителгән милек рәсмиләштерү кәгазен дә теркәүне сорыйлар. Документта 1528 елның 16 сентябрендә (һиҗри буенча 935 ел) Бүләк (Булгак) Сәет-Әхмәт улының үзенең Зәй, Омшы, Курча, Сусар елгалары буендагы җирләрен Әлхуҗа Касыймовка сатып биргәнлеге раслана. Сатылган җир биләмәләренә Чулман елгасының сулъяк яры, Камышлы, Бәтке, Прости, Омшы, Аулаш, Сусар инеше буйлары керә (якынча хәзерге Чаллы шәһәре читеннән башлап, Түбән Кама шәһәренә кадәрге җирләр).

Бүләк Сәет-Әхмәт улына тархан ярлыгы 1521–1524 елларда Казан ханлыгы тәхетендә утырган Сәхип Гәрәй хан тарафыннан тапшырылган. Искәртеп узыйк, ярлык 1912 елда галим Сәет Вахиди тарафыннан Мамадыш ягындагы Мамалай авылында яшәүче крестьян Рәхмәтулла Әхмәревтә табыла. Ярлык 1523 елда җиде кешегә, шул исәптән Сәет-Әхмәткә, аның туганы Мөхәммәт Муса улына, уллары Якуп, Бүләк һәм Нур-Сәеткә бирелә [Вестник научного общества татароведения: 1925. №1–2. С. 33–34.].

1602–1603 елларда Иван Болтин җитәкчелегендә төзелгән Казан өязендәге җир биләмәләрен теркәү кенәгәсеннән («Писцовая книга Казанского уезда 1603–1605 годов») күренгәнчә, Мәңгәр авылының йомышлы татарлары Исламовлар үз авылларында гомер итә һәм Чулманның сулъяк ярындагы биләмәләрен умарталык һәм аучылык өчен файдалана.

1632–1633 елларда Шайтан шәһәрчегендә урнашкан монастырь җитәкчелеге, бу җирләрне файдаланылмаучы җирләр буларак күрсәтеп, монастырь карамагына тапшыруларын сорап хөкүмәткә мөрәҗәгать итә һәм воевода И.В. Морозовтан рәсми документ алуга ирешә.

Үзләрен бу җирләрне 1528 елда ук сатып алган Әлхуҗа Касыймовның нәсел дәвамчылары дип тәкрарлаучы йомышлы татар катламындагы Исламовлар, әлеге хәл белән килешә алмыйча, шактый еллар узгач, ягъни 1673 елда монастырьга дәгъва белдерәләр. Шул 1528 елгы документка нигезләнеп, алар хәтта үз хокукларын кайтаруга ирешәләр. Әмма 1690 елда монастырьның яңа башлыгы, йомышлы татарларның җир документларын тутыруда булган хаталарны үз файдасына борып, әлеге җирләргә ия икәнлекләрен раслап, йомышлы татарларның ата-бабаларына 1597, 1605, 1621 елларда тапшырылган документлар булуга карамастан, 2200 гектар җирне монастырь карамагына тартып алуга ирешә. Ул җирләрдә Бәтке һәм башка рус авыллары барлыкка килә.

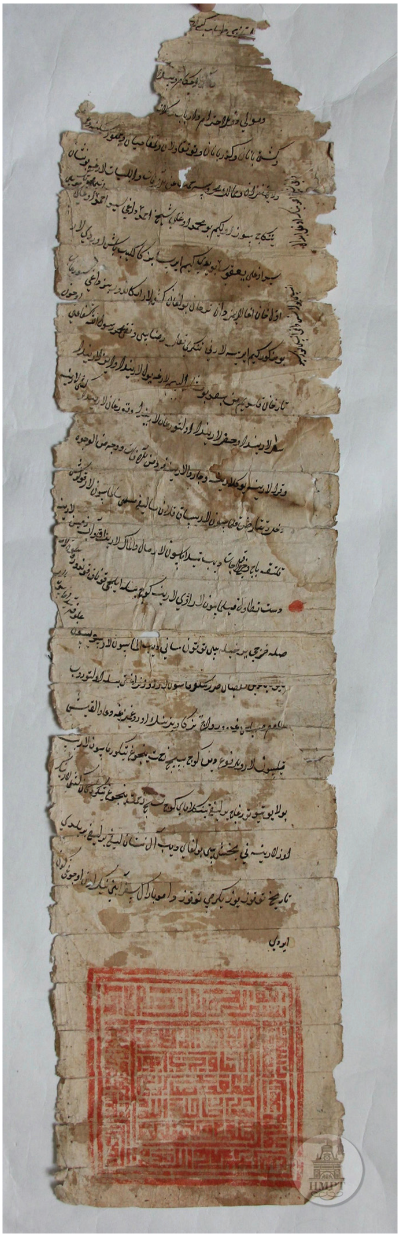

Сәхип Гәрәй хан ярлыгы. 1523 ел.

Бу җирләргә каршы якта, Чулманның уңъяк ярында, Тана инеше буенда, Сарайлы авылы һәм Алабуга саласы буйларында бер төркем татарлар яши. Нәкъ менә аларның бабалары сулъяк ярдагыларга үз биләмәләрен саткан булса кирәк. 1619 елда Тана елгасы тамагындагы Сарайлы авылында Бисәр Кагтов һәм Тана авылында Яндигиз (Җәнҗегет?) һәм аның иптәшләре гомер итә [Шишкин: 2014. С. 45–47.].

Казан өязе буенча 1647–1656 елларда төзелгән җир биләмәләрен теркәү кенәгәсендә дә, Тананың ясаклы татар авылы икәнлеге күренә: «Того ж [Троецкого]

монастыря в сельце, что была деревня Таны, пашни и розчистеи семь длинников, // (л. 275 об.) семь поперечников, в другом конце дватцать поперечников, а вровно тринатцать поперечников с полупоперечником, итого девяносто четыре десятины с полудесятиною в поле, а в дву по тому ж. И в том числе два поля в споре с ясачными татары деревни Таны Беличик, Березник то ж. (Л. 276)» [Писцовая книга Казанского уезда: 2001].

Әлеге кенәгәдә Тана авылы янындагы җирләрнең Ишмөхәммәт морза Багыш кенәз улы Яушев һәм аның туганының улы Кадермөхәммәт морза Дусмөхәммәт улы Яушев кулы астында булуы искәртелә: «Да за рекою Тоймою два островка невеликих: один верхней, а другой середнеи. А на них сенных покосов нет, поросли лесом тальником, а выгон на них животиннои. // (Л. 281) Троецкого монастыря каменного городища, что на Елабуге, сенных покосов в лугу по одной стороне волошки Кривуши и меж гор и монастырские деревни Таны мерою в длину тритцать пять длинников, шестьдесят пять поперечников, итого две тысечи двесте семьдесят пять десятин. А на них сена ставитца сорок пять тысеч пятьсот копен. В другом месте того ж лугу в луке меж волошки Кривуши мерою пять длинников с полудлинником, пятнатцать поперечников, // (Л. 281 об.) итого восемьдесят две десятины с полудесятиною, сена ставитца тысеча шестьсот пять копен; опричь того, что в той ж луке отведено татаром ясачной деревни Таны Белекчи, Белек то ж, мерою пятнатцать длинников с полудлинником, пятнатцать поперечников, итого двесте тритцать две десятины с полудесятиною, сена ставитца четыре тысечи шестьсот пятьдесят копен. По другой стороне волошки Кривуши до дубников мерою дватцать один длинник, дватцать два поперечника, итого четыреста шестьдесят две // (Л. 282) десятины, сена ставитца девять тысеч двесте сорок копен. В другом месте от волошки Кривуши подле Камы реки вниз мерою пятьдесят два длинника с полудлинником, тритцать два поперечника, итого тысеча шестьсот девяносто десятин, сена ставитца тритцать три тысечи восмесот копен. И обоего по другой стороне волошки сенных покосов сорок три тысечи сорок копен. И всего за Троецким монастырем каменново // (Л. 282 об.) городища в большом лугу и по волошке Кривуше, по обе стороны той волошки по мере четыре тысечи пятьсот деветь десятин с полудесятиною, сенных покосов ставитца девяносто тысеч сто девяносто копен, опричь того, что отведено татаром ясачные деревни Белекчи, Березник Тана то ж, сенных покосов четыре тысечи шестьсот пятьдесят копен. // (Л. 283) за Ишмамет мурзою князь Багишевым сыном Яушева да за племянником ево за Кадраметем мурзою Досмаметева сына Яушева ж.» [Шунда ук].

Казан өязе буенча 1678 елда уздырылган җанисәп кенәгәсенә «починок на Березниках на Дичи а Тана тож» дип теркәлгән авыл Казан өязе Арча юлына карый. [РГАДА. Ф. 1209. Оп. 1. Д. 6453. Л. 589–592].

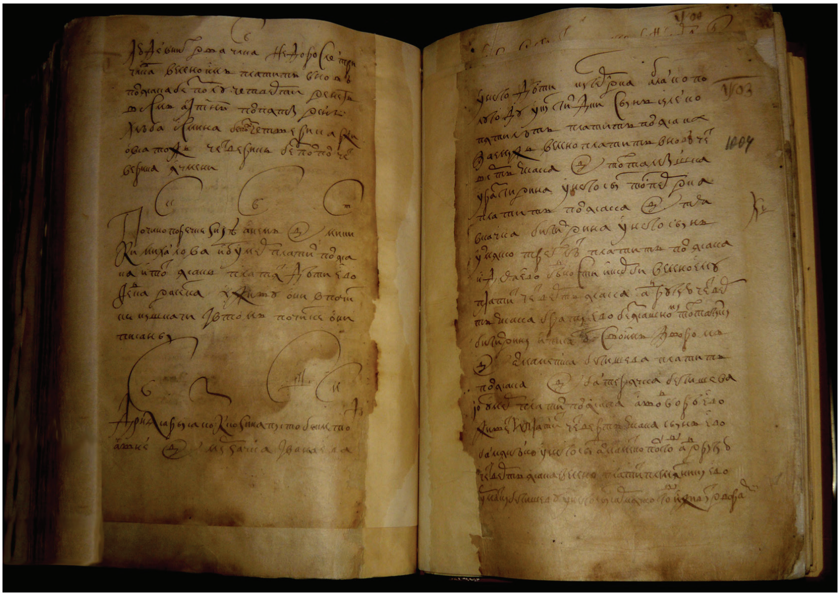

1678 елгы җанисәп кенәгәсенең бер бите.

Биклән авылы нигезләнү турында тәүге язма чыганаклар

Риваятьләрдән күренгәнчә, Биклән авылын Чулман аръягыннан, Алабуга ягыннан килгән кешеләр нигезли. Бу хакта шулай ук төбәк тарихы белән кызыксынган авыл аксакаллары да теркәп калдыра. Хәсән Галиуллинның 1966 елгы кулъязмасында: «<...> Кайбер картларның әйтүенә караганда, беренче мәртәбә Байчура исемле кеше килеп утырган. Шуңа күрә [авылны] Бичурин (Байчуриннан бозып үзгәртелгән) дип йөрткәннәр. Кайберәүләрнең: «Биклән авылын хәзерге Бәтке авылы урынына, Идел буена утырта башлаган да, суга төшеп үлүдән куркып анда утырмаганнар»,– дигән сүзләре бар». [Галиуллин, Вәлиев: 2007. 7–8 б.].

Шәех Абдуллин язмаларында исә авылны нигезләүчеләрнең исемнәре санап үтелә: «500 еллар элек, хәзерге Алабуга (ул заманнарда – Сөзем) тирәсендәге елга буйларында, үзәнлекләрдә, калын зур урманнар эчендәге аланнарда, ачык территорияләрдә (нигездә терлекчелек белән) балык тоту һәм ауга йөрү өчен уңай табигать шартларында яшәүче Бигелде, Бикчәнтәй, Бикчура, Урманай, Сарманай (*кайбер чыганакларда Маҗай исеме дә күрсәтелә – авт.*) кебек төркем башлыклары – кул астындагы борынгы бабаларыбыз – Чулман (Кама) елгасын үтеп чыгалар, калын урманнар белән капланган хәзерге Бәтке авылы җирлекләренә күчеп

киләләр һәм ярыйсы гына тормыш, көнкүреш алып баралар» [Абдуллин: 2016. №10 (5829)].

Шәүкәт Ханнан улы Йосыпов (1929 елда туган) сөйләгән сүзләр дә югарыдагы фикерләргә аваздаш: «Бабам Бикләнгә нигез салучылар нәселеннән булган. Петр I заманында, чукындырудан куркып, бик күп татарлар, Казан якларыннан бу төбәккә качкан. Борынгы бабалары, җәмгысе ун гаилә, иң башта хәзерге Бәтке җиренә килеп урнаша. Ләкин 1650 еллар тирәсендә аларны тәүге нигезләреннән урыслар куып җибәрә. Бәтке урыс авылына әверелә. Бәткедән куылган 4 татар хуҗалыгы бүгенге Біклән авылына нигез сала» [Фәләх: 2008. №2. Б. 127].

Бу урында шуны искәртеп узу мәслихәт, рус чыганакларыннан Бәтке нығытмасының күпкә иртәрәк, Явыз Иван чорында ук элеккеге татар авылы урынында төзелгәнлеге аңлашыла: «Многие из Государевых сел, вновь устроенных в пределах бывшего Казанского царства, были огорожены стеной с башнями и выкопанным рвом и валом, так мы знаем, что находящееся против Трехсвятского-Елабуги на другом берегу Камы село Бетьки имело крепость, которая, как и все подобные крепости носили название «острога», и было огорожено стеной и башнями. <...> [В 1617 г.] в Бетьковском остроге было 4 башни, а пятая развалилась, из этого видно, что крепость в Бетьках была старая, надо думать, что Бетькинский острог был устроен после покорения Казани вскоре» [Шишкин: 2014. С. 47–50]. Тагын шуны ассызыклап үтү мөһим: кайберәүләр «Биклән» атамасын чукындырудан качып киткән, каядыр урманга барып яшеренгән татарларның, имештер, үзләрен «бикләнгән кешеләр» дип атавыннан барлыкка килгән, дип фаразлый. Ә бит югарыдагы язмадан чыгып, борынгырак чорлардан алып фикер йөртсәк, баскынчылар үзләре татар авылы урынына килеп утырып, нығытма төзеп, шунда кереп бикләнгәннәр («<...> *от нападения татар, башкир и других инородцев*») [Шунда ук]. Ягъни кайчандыр татарлар яшәгән җир нығытма уртасында калган, бикләнгән...

«Биклән» атамасы очраган тәүге документ 1626 елга карый. Чаллы җирләренә рус крестьяннары күчереп утыртылу хакындагы әлеге документта Биклән елгасы турында әйтелә: «<...> велено новым крестьянам елабужанам Федьке Некантьеву сыну Попову с товарищи жити во крестьянах в Уфимском уезде на пашне на льготе на Чалне, на Мелекесе речке подле Камы реки на Уфимской стороне, с верхнею сторону пришла Шильна речка, а с нижнюю сторону подошла Бекляна речка, промеж тех речек с устья и до вершин» [РГАДА. Ф. 1209. Оп. 1. Д. 156. Лл.153–153 об.]. Биклән елгасы шулай ук 1629, 1643, 1649 елларга караган документларда да телгә алына [РГАДА. Ф. 1173. Оп. 1. Д. 136. Лл.10–11; Ф. 1173. Оп. 1. Д. 140. Лл.1–9].

М.С. Супоневның 1678 елда уздырган җанисәп кенәгәсендә авылның берничә атамасы теркәлгән: Сарысаз, Күкхуҗа кыры, Биклән (Сарысаз Коккозина Пустошь Беклян тож). Авыл Казан өязе Арча даругасының Чулман аръягындагы Килдебәк Башаев йөзлегенә карый. Биредә 19 хуҗалыкта 51 ир-ат исәпләнә, шуларның 27се ир балалар һәм яшүсмерләр була. Риваятьләрдә һәм совет чоры кулъязмаларында телгә алынган Бигелде, Бикчәнтәй, Бикчура, Урманай, Сарманай исемнәренә тәңгәл килгән яки охшаш исемнәр ясак кенәгәләрендә дә бар. Аларның берничәсе исем буларак сакланган, күбесеннән фамилияләр формалашкан, дип фаразларга мөмкин. Аларның русча вариантлары мондый: Бигильдин, Бегишев, Бекчюрка Козенбаев (Бикчура һәм Бикчәнтәй исемнәренең асылы охшаш, икенчесе беренчесенең кечерәйтү-иркәләү төсмере булуы ихтимал), Урматка, Сарбаев. Җанисәп кенәгәсеннән караганда, анда теркәлгән шәхесләрнең алдагы буыны 1650 елларда Бикләндә яшәгәнлеге аңлашыла. Алар, чыннан да, авылны нигезләүче булган һәм «Алабуга ягыннан» килгән, дигән нәтиҗә ясый алабыз. Чөнки ясак кенәгәләрендәге мәгълүматлар авыл кешеләре ясакны югарыда телгә алынган Тана авылындагы («в деревне Берзник на Дичи а Тана тож») биләмәләре өчен түләгәнлеген искәртә.

Биклән авылының борынгы атамасы кайчандыр бу җирләргә Күкхуҗа исемле кеше хуҗа булганлыгы һәм хәтта үзе анда яшәгәнлеге турында сөйли. Күп кенә документларда авыл «Бечурино» дип тә теркәлгән. Безнең фикеребезчә, торак пунктның шулай аталып йөртелә башлавы аны нигезләүчеләрнең берсе булган Бикчура Хуҗабаевка (Бекчюрка Козенбаев) нисбәтле. Аңлашыла ки, Бикчураның атасы Хуҗабайны халык телендә Күкхуҗа дип йөрткәннәр булса кирәк.

Шулай итеп, архив документларыннан Биклән авылы 1650 елларда Чулман елгасының уңъяк ярыннан, ягъни Танай, Туйма, Юраш (Ибраш) елгасы буйларыннан баскынчылар кысрыклавы аркасында күчеп утырган татарлар тарафыннан нигезләнгәнлеге аңлашыла. Якын-тирәдә исә Мортыш (Бикчура), Түбән Мәләкәс (Сүнчәләй), Мәләкәс елгасы буендагы Сөендек, Бадрак, Айкилде исемле авыллар урнашкан була.

Биклән авылының зураюы һәм баскынчылар тарафыннан кысрыклануы

Хөкүмәт алып барган христианлаштыру сәясәте аркасында, төбәктә чукындырылган авыллар саны арта бара. Әле 1678 елда гына да шактый ныклы булып күренгән Биклән авылы 1710 елда бушап кала. 1716 елгы халык исәбендә Мәләкәс авылында Бикләннән күчеп килгән 2 хуҗалык теркәлә. Җанисәп кәгазендә күчену сәбәбе «пуста от башкирского разорения» дип аңлатыла. Күченүчеләр үзләренең төрле авылларда булула-

рын, 1714 елдан Мәләкәстә төпләнеп калуларын әйтә [РГАДА. Ф. 350. Оп. 1. Д. 146. Лл. 1457–1458 об.].

1722 елда уздырылган беренче ревизия вакытында Казан өязе Арча юлы Габдерәззак Калдыбәк улы (Бура-Киртәдән) йөзлегенә караган Биклән (Сарысаз) авылында янә әйләнеп кайткан 14 хуҗалыкта 105 ир-ат исәпләнә. Уфа өязенә күчеп киткән 75 ир-ат, полковник Головкин экспедициясе тырышлыгы белән, мәҗбүри рәвештә кире кайтартыла. (Аңлашыла ки, алар үзләрен «талаган» халык янына барып сыенмас иде. Алдагы сан алу вакытында татарлар үз авыллары «башкортлар талавыннан соң бушап калды» дигән сүзне хөкүмәт җәзасыннан котылу өчен уйлап тапканмы, әллә инде хөкүмәт үзе шундый астыртын адымга барганмы – фаразларга гына кала.) Аларның җир биләмәләре Биклән елгасының уң ягында урнаша: «<...> от вершины до устья, сенные покосы в тысячу копен, черного лесу размером 5×3 версты совместно с окольными деревнями» [РГАДА. Ф. 350. Оп. 1 Д. 1119. Лл. 185–187 об.]. Бу вакытта староста вазифасын 1716 елда Мәләкәстә исәпкә алынган Бимәт Бигенеев башкара. Ул – Бикчура Хуҗамәт улының нәсел дәвамчысы. Мөгаен, авылның икенче атамасы шушы шәхескә нисбәтледер.

Россия борынгы актлар дәүләт архивының Минзәлә воеводалыгы канцеляриясе фондында Биклән авылына караган берничә документ саклан-ган. Әлеге фондтагы документлар, нигездә, төрле низагларны хәл итү, җинаятьләрне фаш итү процессы вакытында тупланган. Алар авылның иҗтимагый, дини-әхлакый тормышы хакында шактый мәгълүмат бирә.

Биклән авылы күбесенчә якын-тирәдә урнашкан рус яки керәшен авылларыннан матди зыян күрә. Мәсәлән, 1739 елда Чаллы крестьяны Александр Трофимов Биклән татары Туктагуловның сыерларын урлый. [РГАДА. Ф. 529. Оп. 1. Д. 239]. 1755 елда Биклән татары Бишаевның умарта күчен Яңа Мәлкән иске керәшеннәре Ивановлар тотып яба [РГАДА. Ф. 529. Оп. 1. Д. 1471]. Шушы эшне ачыклау өчен генә дә 15 бит кәгазь сарыф ителә. 1756 елда Биклән татары Камаевның атларын Пәнәче авылының иске керәшене Кузьмин урлый [РГАДА. Ф. 529. Оп. 1. Д. 1539]. Бу эшне ачыклауга 20 бит кәгазь тотыла.

Бикләнлеләр милләттәшләренең хилаф гамәлләренә дә дучар ителә. Мәсәлән, 1745 елда Түбән Мәләкәстән Арсланов Биклән татары Уразаевның ике атын урлый [РГАДА. Ф. 529. Оп. 1. Д. 674]. Шулай ук авылның үзеннән дә кайбер кыңгыр эшләрдә катнашучылар ачыклана. 1737 елда Кадыйров авылдашы Дүсмәтовны [РГАДА. Ф. 529. Оп.. Д. 210], ә 1755 елда Аблаев авылдашы Аитовны кыйнаганы [РГАДА. Ф. 529. Оп. 1. Д. 1466], 1755 елда Тетаров авылдашы Мөкәевнең сыерын суйганы өчен [РГАДА. Ф. 529. Оп. 1. Д. 1474] җавапка тартылалар. 1745 елда Биклән

татары Сермяков Дусайкичү авылы татары Бикчуринның атын тартып алуда гаепләнә [РГАДА. Ф. 529. Оп. 1. Д. 588].

Башкортостан Республикасы Милли архивында саклануючы документлар арасыннан Биклән авылының 1849–1890 елларга караган метрика кенәгәләрен, 1795, 1811, 1816, 1834, 1859 елгы ревизия сказкаларын эзләп табу насыйп булды. Авылдагы дини тормышны күзалларга ярдәм итәрдәй документлар да шактый. Мәсәлән, мәчеттә кайсы елларда кемнәр муллалык иткәнлеген өлешчә шул документлар аша да ачыклый алабыз.

1862 елда Биклән авылының башкорт катламындагы указлы мулласы Вәлиәхмәт Фазлыйәхмәтев, шушы ук авылның дәүләт крестьяны катламындагы указлы яшь мулласы Гатаулла Әлмөхәммәтовның (Боһармәтовның) никах теркәү кәгазьләрен метрикага күчереп язганда үз имзасын куймыйча калдыруына борчылып, Диния нәзарәтенә хат яза [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 4. Д. 4433]. Өлкән мулла яшь мулланың хаталы адымнарын алга таба да фаш итәргә тырыша. Мәсәлән, 1864 елда Биклән крестьяны Вәли-Әбүхәмит Биктаһиров үзләренең туачак балаларын мулла Вәлиәхмәт Фазлыйәхмәтев никахсыз туучылар дәфтәренә теркәргә җыенуына каршы шикаять белдерә. Яшь парга никахны яшь мулла Гатаулла Боһармәтев укыган була. Ә өлкән мулла Вәлиәхмәт, никахлашу вакытында кәләш Бибихәмидәгә нибары 16 яшь кенә булу сәбәпле, никахны канунсыз дип таба [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 5875]. 1863 елда 62 мәхәллә әһеле (мәхәллә барлыгы ике имамнан һәм 500 кешедән тора) мулла Гатаулла Боһармәтевне, әхлаксыз гамәлләрдә гаепләп, вазифасыннан алуны сорый. Әмма аның 15 ел дәвамындагы дини эшчәнлеген бары тик уңай яктан бәяләүчеләр фикерен исәпкә алып, Диния нәзарәте кисәтү ясый һәм үз вазифасында калдыра. [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 5618].

1872 елда крестьян Галиулла Хәбибуллин Бикләннең яңартып төзелгән мәчетенә мөәззин итеп тәгаенләнә [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 4. Д. 9011]. 1881 елда «берничә дистә ел» элек төзелгән 1 нче җәмигъ мәчетне кичектермичә төзекләндерү кирәклеге хакында Диния нәзарәтенә мөрәҗәгать юллана [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 10350]. 1886 елда башкорт катламындагы Әшрәфулла Галиуллин Бикләннең 2 нче җәмигъ мәчетенә имамлыкка указ ала [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 4. Д. 14913]. 1889 елда крестьян хатыны Бибилатыйфа Сәйфуллина яңа мәчет имамы Шаһиәхмәт Фазлыйәхмәтевкә карата, аны тәрбиясезлектә һәм ялганлашуда гаепләп, җитди шикаять белдерә. Ләкин бу эш Ш. Фазлыйәхмәтев файдасына тәмамлана [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 12298]. Мулланың үз вазифасында калганлыгы 1893 елның 16 августында Биклән авылында икенче мәхәллә мәчетен төзекләндерергә рөхсәт бирүче документтан күренә [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 13600].

1898 елның 27 февралендә Диния нәзарәте тарафыннан Бикләндә 3 нче җәмигъ мәчет төзү турында карар кабул ителә [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 15877]. 1901 елда башкорт катламында исәпләнүче Сәхәбетдин Гыймадетдин улы 3 нче җәмигъ мәчеткә имам-хатыйп итеп билгеләнә [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 5. Д. 589; Ф.И-295. Оп. 5. Д. 605]. 1909 елда 3 нче җәмигъ мәчет мөәззине итеп Бөгелмә өязе Кичүчат авылыннан Мөхәммәтнәҗип Фәсхетдинов раслана [РГАДА. Ф.И-295. Оп. 5. Д. 5778].

1909 елда Бикләннән Җиһанша Хәсәнша улы Сарманаев дини дәрәҗә алу өчен имтихан тапшыра [Ф.И-295. Оп. 5. Д. 7117].

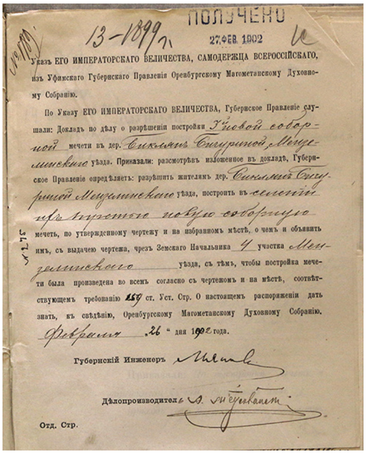
ПОЛУЧЕНО
27 ФЕВ. 1902
13-1899 г.
№ 1789
Указъ ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА, САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО, изъ Уфимскаго Губернскаго Правленія Оренбургскому Магометанскому Духовному Собранію.

По Указу ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА, Губернское Правленіе слушали: Докладъ по дѣлу о разрѣшеніи постройки 3ей новой соборной мечети въ дер. Биклянъ Сигуриной, Мензелинскаго уѣзда. Приказали: разсмотрѣвъ изложенное въ докладѣ, Губернское Правленіе опредѣляетъ: разрѣшить жителямъ дер. Биклянъ Сигуриной Мензелинскаго уѣзда, построить въ селеніи [illegible] новую соборную мечеть, по утвержденному чертежу и на избранномъ мѣстѣ, о чемъ и объявить имъ, съ выдачею чертежа, чрезъ Земскаго Начальника 4 участка Мензелинскаго уѣзда, съ тѣмъ, чтобы постройка мечети была произведена во всемъ согласно съ чертежомъ и на мѣстѣ, соотвѣтствующемъ требованію 259 ст. Уст. Стр. О настоящемъ распоряженіи дать знать, къ свѣдѣнію, Оренбургскому Магометанскому Духовному Собранію.

Февраля „26" дня 1902 года.

Губернскій Инженеръ [signature]

Дѣлопроизводитель [signature]

Отд. Стр.

Бикләндә 3 нче җәмигъ мәчетне төзү турында карар.

1911 елда Бикләндә 4 нче җәмигъ мәчет төзү турында карар кабул ителә [Ф.И-295. Оп.. Д. 2681]. 1913 елда 4 нче җәмигъ мәчетенә имам-хатыйп итеп Дәүләтша Мөхәммәтҗан улы Төхфәтуллин һәм мөәззин итеп Габдерәкыйп Хамматуллин сайлана [Ф.И-295. Оп. 5. Д. 10819].

Халык саны мәгълүматлары белән танышыйк. Биклән авылында 1678 елда – 51, 1722 елда – 105, ә 1748 елда 112 ир-ат теркәлгән. Алга таба ревизиядә хатын-кызлар да күрсәтелә башлаган: 1762 елда – 112 ир-ат һәм 132 хатын-кыз (1 кеше, чукынып, авылда калган, 4 бертуган, чукынып, Келәтле авылына күчерелгән); 1795 елда – 143 ир-ат һәм 199 хатын-кыз; 1811 елда – 143 ир-ат һәм 201 хатын-кыз (бер гаилә Түбән Бишендедән); 1815 елда – 193 ир-ат һәм 221 хатын-кыз (1820 елның 8 март карары буенча, Югары Бишендедән 38 ир-ат һәм 30 хатын-кыз күчеп килгән). Бишенде авылы исә 1716 елгы җанисәптә шушы ук йөзлеккә карый. Анда 1711 елгы җанисәптән соң Кирмән һәм Әҗмәкәй авылыннан 2 гаилә күчеп килә. Икенчесе 1825 елда Бишендедән Бикләнгә күчеп килгән типтәр Мәхмүт Мәсәгутов нәселе булса кирәк. М. Мәсәгутов гаиләсе белән күчеп килә, 1830 елда вафат була. 10 нчы ревизиядә аның уллары башкорт катламына кертелә. Бикләндәге дәүләт крестьяннары, җир җитмәүне сәбәп итеп, аларны авылдан кысрыклый башлый, җирсез калдыра. Хәйбулла, Абдулла һәм Хәбибулла Мәхмүтовларга башта Кувады, аннары Оренбург өязендәге Тимербай, соңрак Шикәрле Каен авылларына күчеп китәргә тәкъдим ителә. Ун ел дәвам иткән бәхәскә Мәхмүтовларның дәүләт крестьяннары катламына күчерелүе һәм Бикләндә калдырылуы белән нокта куела. Дәүләт крестьяннары шулай ук мулла Бохармәтевнең җиргә дәгъва итүенә дә ризасызлык белдерә [Ф.И-2. Оп. 1. Д. 8633; Ф. 172. Оп. 1, Д. 152].

Биклән авылында туган морза, Урал полкының 112 пехота
прапорщигы офицер Йосыф Саинов (сулда) хезмәттәше белән.
Хәрәкәттәге армия, август 1917 ел.

Авылда танылган морза нәселе Саиновлар да яшәгән [Ф.И-295. Оп. 5. Д. 8220].

Алдагы җанисәпләрдә авылда халык саны арта: 1859 елда – 1050, 1870 елда – 1304, 1897 елда – 2226, 1913 елда – 2886. Беренче Бөтендөнья сугышы, Гражданнар сугышы, ачлык нәтиҗәсендә халык саны кимүе күзәтелә: 1926 елда авылда 2435 кеше исәпләнә. Репрессия, сугыш алды һәм сугыштан соңгы елларда бу сан тагын да кими: 1938 елда – 1934, 1949 елда – 1429 кеше. Алдагы елларда халык саны бераз артып алса да, инкыйлабка кадәрге дәрәҗәгә җитә алмый: авылда 1958 елда – 1470, 1970 елда – 2014, 1979 елда – 1715, 1989 елда – 1348, 2002 елда 1270 кеше гомер итә.

Әдәбият

1. Абдуллин Ш.М. Биклән авыл тарихыннан кайбер истәлекләр / Якты юл. – 12 февраль, 2016 ел. № 10 (5829).
2. Галиуллин М.Х., Вәлиев Т.С. Биклән. Авыл тарихы. Казан: Идел-пресс, 2007.
3. Мустафина Д.А. Служилые татары через призму земельной тяжбы с монастырем // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2016. № 6.
4. Писцовая книга Казанского уезда 1647–1656 гг: Публикация текста. М.: Институт Российской истории РАН, 2001.
5. Фәләх А.Н. Биклән // Мәйдан. 2008. № 2.

6. Шишкин Н.И. История города Елабуги с древнейших времен: исторический очерк. Изд. 3-е, адапт. и доп. СПб.: Маматов, 2014.
7. Ярлык хана Сахиб-Гирея, 1523 г. // *Вестник научного общества татароведения. № 1–2. Казань, 1925.*
8. РГАДА. Ф. 172. Оп. 1. Д. 152.
9. РГАДА. Ф. 350. Оп. 1. Д. 146.
10. РГАДА. Ф. 350. Оп. 1. Д. 1119.
11. РГАДА. Ф. 529. Оп. 1. Д. 239.
12. РГАДА. Ф. 529. Оп. 1. Д. 1471.
13. РГАДА. Ф. 529. Оп. 1. Д. 1539.
14. РГАДА. Ф. 1173. Оп. 1. Д. 136.
15. РГАДА. Ф. 1173. Оп. 1. Д. 140.
16. РГАДА. Ф. 1209. Оп. 1. Д. 156.
17. РГАДА. Ф. 1209. Оп. 1. Д. 6453.
18. РГАДА. Ф.И-2. Оп. 1. Д. 8633.
19. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 5618.
20. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 5875.
21. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 10350.
22. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 12298.
23. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 13600.
24. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 3. Д. 15877.
25. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 4. Д. 4433.
26. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 4. Д. 9011.
27. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 4. Д. 14913.
28. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 5. Д. 589.
29. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 5. Д. 605.
30. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 5. Д. 5778.
31. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 5. Д. 7117.
32. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 5. Д. 8220
33. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 5. Д. 10819.
34. РГАДА. Ф.И-295. Оп. 6. Д. 2681

(Дәвамы бар)

Мәкаләнең чыганаклар бирелгән кушымтасы алдагы номерларның берсендә биреләчәк.

ТАТАР БИСТӘЛӘРЕ, ЭЛЕККЕ ШӘҺӘР ТОРМЫШЫ

ТАТАРСКИЕ СЛОБОДЫ, СТАРАЯ ГОРОДСКАЯ ЖИЗНЬ

Р. Шагеева

ПАМЯТЬ ОБ ОДНОМ ИНТЕРЬЕРЕ

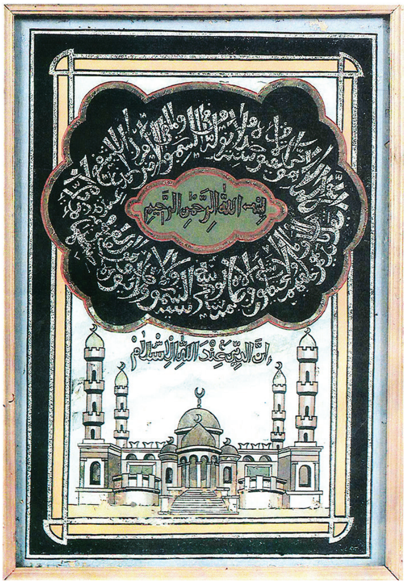

В середине 1950-х гг. Ново-Татарская слобода в Казани – ещё не оскудевший, благодатный оазис народного творчества, скрывающий за фасадами домов и увитых плющом палисадников тихую, скрытую жизнь затаённого ремесла в форме остатков знаменитого, скорняжного дела, ювелирного искусства, изготовления медных кумганов, а также таинственных, написанных на стекле прозрачными серебряными буквами из фольги, переливающихся перламутром, обдавая экзотикой и священным трепетом, татарских шамаилей… Я помню деревянный дом за резными воротами улицы Кызыл Татарстан, накренившийся сосновый золотистый пол, усеянный мозаикой разноцветных кож, и на нем на невысоком табурете своего «жизни» из Мемделей, репрессированного в 1930-е гг. как кустарь, затем участника Великой Отечественной войны, где он оставил свой один глаз, но удивительным образом сохранил профессиональную зоркость – с низменным молоточком в руке и с миниатюрным гвоздиком на губах – это он шьёт для меня очередную пару шуршащих – «поющих» чувяков из шелковистой кожи с аппликативными узорами, которые я «загублю» в высоких сенокосных лугах моего Бикета, снуя среди взрослых во время сенокоса в дни священного праздника «хоррият». А на стене дома, между полками драгоценных книг в кожаных переплётах – святая святых – шамаили, выполненные моей образованной слободской бабуш-

кой Гайшә с бездонными синими глазами и проворными крестьянскими руками. Она средняя сестра моей бабушки по материнской линии Бибиасмы – мастерицы устного фольклора, неистощимой на всяческую выдумку и небыль, наполненных остроумия и добродушного юмора!... Иногда вместе с «Карауджа дәүәни» – старшей из сестер, выходца из прославленного села Карахуджа, сидят три благоухающие старушки в белых платках на скамейке под красной калиной на проулке родной деревни, играют на гармони «Сибелә чәчәк», «Аппагым», потом «в йорт» ставят самовар, читают вслух древние, неведомые мне книги в старинных переплётах, рассказывают поучительные истории и пьют с каким-то удивительным чисто татарским упоением и благоговением чай… Все сестры владели прекрасной образной речью, любили шутку, напевную народную музыку, театр, почитали образованность. А вот «бистә дәүәни», владея арабо-персидской графикой, писала на больших цветных листах, затем переводя на стекло и фольгу, красочные наивные шамаили – с неизменными крупными цветущими маками по сторонам… Меня, не знающей арабский язык и древние письмена, это поражало и вызывало благоговение и трепет… Сейчас мне известны имена многих женщин – шамаилистов и знатоков каллиграфии из Казани, окружающих деревень (Шишинер Балтасинского района, село Б. Атня Арского района и др.). Но чтобы женщина писала какие-то волшебные знаки и рисовала диковинные буквы, тогда это для меня – школьницы-подростка казалось неслыханной редкостью. Гайша апа после смерти мужа сама занялась сапожным делом, шила узорчатые чувяки и туфли…

– Вот умру, возьмёшь себе эти «дога»,– говорила она, перехватывая мой взгляд, направленный на целый фриз старинных шамаилей на стене – плод труда профессиональных каллиграфов, затмевающих её самобытное творчество,– сохранишь их как память обо мне «төсем итеп сакларсың»... Только отчаянные свистки проходящих мимо поездов, как эхо другой, современной цивилизации, нарушали тогда нашу какую-то идиллистическую, почти сказочную жизнь, протекавшую в атмосфере поэзии и искусства.

Так в Музее изобразительных искусств очутился «зелёный шамаиль» из Ново-Татарской Слободы, переданный после смерти владелицы дочерью мне по ранней договорённости...

...«Зелёный шамаиль» – элегантный, строгий, благородный – классическое произведение подобного толка, автор которого, как всегда анонимен, неизвестен. По изяществу композиции, ясности и гармонии составляющих частей, живописному совершенству текстового каллиграфического исполнения – можно предполагать, что его заказчик и ис-

полнитель принадлежали к числу образованнейших, культурных людей своего времени. Среди прообразов – «кальк» в ручном исполнении на бумаге, из которых затем выполнялись живописные шамаили на стекле, хранящихся в отделе редких книг научной библиотеки им. Лобачевского, а также в ГОМТР, и архивах нашего Музея, обнаружить аналогичную композицию не удалось. Нет такого стереотипа и среди печатной литографированной продукции. Следовательно, перед нами шамаиль – уникум, нетиражированный, выполненный в единственном экземпляре, что, безусловно, поднимает его художественную, эстетическую ценность. «Зелёный шамаиль», таким образом, стоит особняком и от печатаемых по заграничным образцам, главным образом, по турецким клише литографиям, широко распространённым в Казани в начале века, так и от народных примитивов наивно – орнаментального стиля, бытуемых в сельской местности и окрестностях Казани. Отличие это заключено в сокровенном оригинальном, завуалированном сюжете, принципы которого восходят к традициям искусства восточной миниатюры и искусству оформления татарской книги. Облик его напоминает скорее всего оригинальную обложку литографской книги казанского производства – «басмаханэ»; о соотнесенности со структурой книги и книжным блоком свидетельствует и изящный в несколько цветов рамка, строгая и лаконичная, как бы сошедшая со страницы целомудренной священной книги...

В нижней части вертикального прямоугольного формата на бирюзово-голубом фоне размещена зеленовато-светлая, выполненная графическими средствами – силуэтно-лёгкая, как будто невесомая конструкция мечети, совмещающей в себе черты Стамбульской мечети Айя – Софья и Тадж Махалла в Агре (Индия): выше над зелёным центральным сводом следует текст по – арабски: «иннә әлләзийнә гыйндә аллаһи әссаләм» – «поистине, те, кто при Аллахе, да приветствуют!». По нему мы мысленно «всходим вверх» в небо, где перед нами на чёрном облакообразном фоне представлен широченный овал текста «аять-аль-корси» («престольный стих» Корана), фигурно выделяющий центральный, обведённый золотом зелёный островок со славословием Аллаху. Когда смотришь на следующий сверху справа влево текст, идущий широким, плотным ритмом, плавно огибая центр, неся в себе ворох изгибающихся, вьющихся, вдетых друг в друга букв, ещё раз убеждаешься в выдающихся возможностях арабского письма, позволяющего без деформации букв придавать им различные модуляции, приближающие графическую вязь к характеру орнаментального декора. «Красота и грация арабских букв напоминает модуляцию в пространстве совершенного человеческого тела»,– пишет турецкий учёный Исмагиль Хакки Балтаси в своем тру-

де «Искусство письма у тюркских народов» (Анкара, 1958). И на самом деле, широкий буквенный фриз, в обилии динамичных, живых деталей, как бы напоминает толпу людей, торжественно обходящих «древний дом» Каабы в Мекке.

(Кааба – главная святыня ислама, центральный объект хаджа, святилище со знаменитым «Чёрным камнем» в восточном углу. Паломники семь раз обходят вокруг Каабы и целуют древний камень... Кааба покрыта «кисвой» – чёрным покрывалом, на котором золотом вышита аяты из Корана). Кстати, чёрный фигурный овал на шамаиле наверху порождает неизбежные ассоциации с мекканской кисвой со священным текстом.

Что касается молитвы «аять-аль-корси», который является наиболее употребительным текстом в татарских шамаилях, он ещё известен как «стих престола»,– то в нём в поэтически – одической форме подчёркивается всесведущность, всемогущество Аллаха, беспредельность и необозримость его власти. «Престол его обнимает небеса и землю, и хранение обоих не обременяет Его, потому что Он высок, могуществен»... Таким образом, композиция «зелёного шамаиля» – с мечетью на земле, скрижалью божественных откровений на небесах, в космосе – великолепная метафора, иллюстрирующая знаменитый перл Корана, восхитивший Пушкина и Гёте. Читающие вслух Коран и понимающие его смысл сумеют ощутить удивительную адекватность поэтически отточенных, отшлифованных строк стиха прозрачно – символическому, благородному живописному языку работы безымянного шамаилиста начала века. Между тем, «сочинённость композиции», отсутствие культа чисто буквенных построений, явное преобладание изобразительного начала делает его одной из важных вех в рождении профессионального татарского изобразительного искусства, предтечей национальной живописи и графики.

«Зелёный шамаиль» украшает в настоящее время экспозицию музея «Хазине» в Кремле, воскрешая память о своей неординарной эпохе, уникальном национальном умении и подлинно народном интерьере.

ИРЕК МӘЙДАНЫ: БӘХӘС КЛУБЫ

ПЛОЩАДЬ СВОБОДЫ: ДИСКУССИОННЫЙ КЛУБ

С.Ә. Хөсәенов

ТҮЙКӘ ШӘҖӘРӘСЕНӘ ТӘНКЫЙТЬ КҮЗЛЕГЕННӘН КАРАШ

(Түйкә һәм аның токымнары Зәй-Каратай авылына күчеп утырганчы)

Аннотация: *Бу язмада хәзерге вакытта ачыкланган шәҗәрә тезмәсенә, архив чыганакларына таянып, Туйкиннар нәселенең Лениногорск районы, Зәй-Каратай авылына каян күченеп килүе ачыклана. Шулай ук Түйкә шәхесенә караган төрле фаразларны раслау яки кире кагу буенча анализ ясалды. Шәҗәрә башындагы Ындырча шәхесенең Себер татарлары белән бәйләнеше хакындагы фикер әйтеп кителде.*

Төп сүзләр: *Карабаш***,** *Зәй-Каратай, Туйкиннар, Себер татарлары.*

Безнең карашыбызча, Зәй-Каратай авылыннан чыгышлы татар зыялылары бертуган Фазыйл һәм Кәрим Туйкиннарның борынгы бабаларының шәҗәрәсе мондый: **Ындырҗа (1590) – Тулунгуҗа (1615) – Туктагул (1640) – Түйкә (1675) – Сәет (1700) – Мостафа (1725) – Гәбделлатиф (1777) – Әхмәткәрим** рәвешендә бирелгән. Шәҗәрә Сарман районы Минзәләбаш (Бикбулат) авылында Фазыйл Туйкинның кыз туганы Гәзизә апа Вахитова карамагында сакланып, бертуган Туйкиннар тормышы һәм иҗаты турында язылган китапларда басылып чыкты.

Шәҗәрә тезмәсендә Зәй-Каратай авылында яшәгән Мостафа улы Әбделлатиф, аның икенче хатыны Мәрхәбә Рафикова һәм аннан соң яшәгән токымнар турында гына ныклы архив документларына бәйле мәгълүмат бирелә. Шулар нигезендә, Әбделлатиф 1776–1777 елда, икенче хатыны Мәрхәбә 1806 елда туган булып чыга. Шәҗәрә буенча, шуннан да элегрәк яшәгән кешеләр турында фаразлар гына яки телдән телгә күчкән мәгълүмат кына бирелә. Мәсәлән, Гәбделлатифның әтисе Мостафа Каратай мулласы Мәмкә мулла формасында Зәй-Каратай авылында нигезләнгән диелә.

Икенче фараз буенча, Түйкә бабай Урал якларыннан XVIII гасыр башында Зәй буйларына килеп урнаша. Яңа Кәшер авылы да искә алы-

на. Түйкәның хәзерге Азнакай районы Тойкино авылын нигезләве ихтимал диелә. Түйкәнең 1735–1736 елдагы Акай яки 1755 елдагы Батырша восстаниесендә катнашканы өчен, сөргенлеккә сөрелү версиясе дә читтә калмаган. Бер язмада хәтта Түйкә 1773–1774 елдагы восстаниедә Салават Юлаевның ярдәмчесе булган дип бирелә.

Эзләнүләр нәтиҗәсендә менә шушы фаразларны яклап чыгу яки кире кагу мәсьәләсен тикшерәсе килгән иде. Чынбарлыкта, шәҗәрә буыныннан безгә мәгълүм булган Гәбделлатиф Мостафин ике улы, беренчесе – Вәлимөхәммәтгәрәй, икенчесе – Миңнемөхәммәт белән Зәй-Каратай авылына указлы азанчы вазыйфасын үтәргә Бөгелмә өязе Карабаш авылыннан 1816 ел азагында гына килеп урнаша [ГАСО Ф. 150 Оп. 1. Ед. хр. 56]. Карабаш авылында Туйкиннарның борынгы бабалары Гәбделлатиф, указлы мулла вазыйфасын үтәүче абыйсы Мозаффар Мостафин белән Карабаш авылында янәшә яшәгән. Беренче хатынының исеме – Гөлзәгыйфә, 1788 елда туган. Димәк, аның белән яшь аермасы – 11 ел чамасы. Олы уллары Вәли-Мөхәммәтгирей – 1813, Миңнемөхәммәт – 1814, кызлары Мәүләфә 1807 елда Карабашта туган. Беренче хатыныннан тагын бер уллары Таҗетдин (1826 елгы), икенче хатыныннан Абделкәрим (1831) һәм Әбүталип (1847), кызлары Гайникамал (1824) инде Зәй-Каратайда дөньяга килә.

Әбделлатиф 29 яшьләр тирәсендә генә гаилә кора булып чыга. Бу хәлне төгәл аңлата алмыйбыз. Бәлки, дин гыйлемен озак алуына бәйледер. Беренче хатыны Гөлзәгыйфә Каратайда вафат булган дип әйтә алабыз. Бу мәгълүмат Карабаш һәм Зәй-Каратай авыллары буенча, 1816, 1834, 1850 еллардагы ревизияләргә таянып дәлилләнә. Алда әйтелгән шәҗәрә җебендәге Мостафа (кушаматы Мәмкә) мулланың Каратай авылына нигезләнеп утырган дигән фараз дөреслеккә туры килмәде.

Шәҗәрә буенча, төпкәрәк китү Мостафа Сәетовны эзләүне таләп итте. Олы улы Мозаффар 1763 туган дигән информация Мостафаның тумышы 1743 елдан соң түгеллеген исбатлый. Чөнки әни кеше олы улы туганда 20 яшьтән дә ким булмастыр. Бу буынны эзләү, Кама буеннан Урал тауларына кадәр яшәгән кардәшләребездән 1771–1772 елларда 3000 кешелек гаскәр төзеп, Польшада восстание бастыру өчен оештырылган 10 партия сугышчы исемлегенә китерде. Шушы гаскәрнең 9 нчы партиясенә 21 сугышчыны старшина Йосып Урәзмәтов командасыннан үз атлары һәм кораллары белән җибәрәләр [Гвоздикова: 2009. С. 33–134]. Белгәнебезчә, Йосып Урәзмәтов –Нәдер волостен оештыручы старшина Нәдер Урәзмәтовның олы улы. Шушы 21 кеше арасында Йосып Урәзмәтов командасыннан йөзлек белән идарә иткән сотник Мостафа Сеитов та бар. Нәдер волосте территориясенә хәзерге Әлмәт, Лениногорск, Бөгелмә һәм

башка районнар да кергән. Шул ук вакытта Урәзмәтов булышлыгы белән безнең Карабаш һәм Каратай авыллары да нигезләнгән булырга тиеш яки аның ризалыгы белән татарлар һәм башка катлам кешеләре кертелгән.

Алда әйтелгән 9 нчы партия сугышчыларын походтан башкаларга караганда соңрак, 1773 елның август аенда Казанга кайтарып җиткерәләр. Бу вакытка инде алдан, 1772 ел азагында кайтарылган партияләрдән, азатлык өчен көрәшергә ихласлы сугышчылар восстание күтәргән Пугачев гаскәренә кушылган була. Ләкин 9 нчы партияне Казанга кайтарып җиткергәч, таратмыйча, Пугачев восстаниесен бастырырга кулланалар [Гвоздикова: 2009. С. 16].

1771–1772 елда Польша походына җибәрелүчеләр арасындагы йөзбашчы Мостафа Сеитов Туйкиннар шәҗәрәсенә кагылышы барлыгы фаразын күпкә арттыра. Бу елларда сотник булуы, Мостафаның туу, яшәү еллары, бу шәхеснекенә тәңгәл килүе дә фаразны ныгыта. Чөнки сотник абруен 45–50 яшьләр тирәсендә генә алып булгандыр. Мостафа Сеитовның старшина Йосып Урәзмәтов янәшәсендә йөрүе дә мөмкин.

Ә менә Мостафа Сеитовның чыгышы каян икәнен белү кыенлык тудыра. Сүз без фараз иткән кеше турында барса, тумышы 1720 елларга туры килергә мөмкин. Ә Карабаш авылы документлар буенча, 1730–1739 еллар барышында гына телгә алына. Бу каршылыкны, аз булса да, чишәргә 1754 елда Җаек (Урал), Сакмар, Агыйдел, Каргалы, Чебенле елгалары буендагы җирләрне Мясников һәм Твердышевка бакыр рудасы алу өчен сатучылар арасында җир хуҗаларыннан Тамьян волостеннан сотник Мостафа Сеитов катнашуы турындагы мәгълүмат ярдәм итмәсме? [МИБ: 1936. Т. V-1. Док. №47]. Җирләрен саткач, Мостафа Сеитовның Карабаш авылы тирәсенә килүе дә ихтимал. Бу фаразны галим Әнвәр Әсфәндияров язмаларында, Каратай авылында Юрми һәм Тамьян кешеләре яшәгән дигән мәгълүмат ныгыта [Асфандияров: 2009. С. 577–578].

Алдагы хәбәрләргә караганда, Түйкәнең Батырша яки Пугачев восстаниесенә катнашы булуы икеле. Яше буенча якын килмәве дә сизелә. Түйкә яки токымы Урал буйларыннан килгән дигән фаразны бөтенләй кире кагу кирәкмидер. Түйкәнең Азнакай районы Тойкино авылына кагылышы юк, чөнки ул авылны 1726 елда хәзерге Әгерҗе районы үзәге урынында урнашкан авылдан Җөри юлы сотнигы Тойка Абдулов нигезли һәм 1730–1740 елларда Менделеевск районы Бизәкә, Туйхуҗа, Балтач районы Зур Норма авылларыннан чыгышлы кешеләр белән тулыландыра. Башта «новопоселенная деревня на устье реки Менеуз Стерли тож.» дип, соңрак сотник Тойка Абдуловка мөнәсәбәте булганга «Тойкино Стерли тож.» дип йөртелгән [РГАДА Ф. 350, Оп. 2, Ед. хр. 1142. С. 650, 661].

Хәзер Түйкә шәхесенә күчик. Чынлыкта да, архив чыганакларында 1704–1718 елгы Кучум Тлекеев җитәкчелегендә барган восстание вакы-

тында 1707 елны Зәй елгасы буена аңа ярдәмгә, Әхмәт һәм У(р)салы авылыннан Түйкә абызлар килүе телгә алына. Абыз дәрәҗәсе бик укымышлы кеше икәнен дә күрсәтә. Туйкиннар нәселендә гыйлемле указлы муллалар, мәзиннәр булган.

Галим Әсфәндияров мәгълүматы буенча, шушы восстание башлыгы Кучум Тлекеевның да Тамьян волостеннан булуын, Карабаш авылында да тамьян кешеләре яшәвен чагыштыру кирәк. Чөнки Түйкә нәселенең Карабашта яшәвен искә алып, восстание барышында искә алынган Түйкә-батырның без караган шәҗәрә тезмәсенә мөнәсәбәте булуы ихтимал.

Кучум Тлекеевның улы Акай Кучумовның 1735–1737 елларда Мәллә елгасы буенда – Акаево авылында яшәве (ул авылны Якеево авылы белән бәйлисе килә), соңрак Дим елгасы (Баулы, Ютазы районнары аша агучы Димскәй елгасы) буена күченеп утырырга мәҗбүр булганлыгы да архив документларында күренә.

Кучум восстаниясендә катнашучылар 1718 елда патша гаскәре кысрыклау нәтиҗәсендә Казахстан далаларына чыгып китәргә мәҗбүр була. Безнең уйлавыбызча, Түйкә-батыр да восстаниедә катнашканлыктан, шул далаларга китәргә мәҗбүр булгандыр. Фазыйл Туйкин язган шигырендәге «...бабам Зәй елгалары буен сагынып сөргенлектә үлгән»,– дигән юллар, шул вакыйгаларны сурәтлидер... Шигырьдә Түйкә бабасының Казахстан далаларыннан кайта алмыйча ятып калуы тасвирланган булырга тиеш.

Соңгы елларда тарихи шәхесләрне, токымнарны ДНК генеалогиясе ярдәмендә ачыклау алга китте. Туйкиннар токымының геннарын тикшерү, аларның геннары E1b1b1, Рязан өлкәсе Касыйм районы, Мылтык авылында (хәзерге Мунтово авылы[1]) яшәүче татар-мишәрләрнең геннары белән якын тәңгәл килүе ачыкланды, ди төбәкче Рәфгат Каримов [Интернет ресурс]. Бу инде, Туйкиннарның бик борынгы бабалары һәм Мылтык авылы кешеләренең бабалары бер булуын раслый. Бу фаразны Мылтык авылы кергән җирлекнең элек «Кара аймак» дип аталуы да ныгыта. Бәлки, Кара-баш, Кара-тай гидроним-топонимнарын да шушы «Кара аймак»ка кагылышлы кешеләр алып килгәндер[2]. Касыйм ханлыгында яшәгән мордваларның татарлашып, үзләрен «каратайлар» дип атап йөрүләре дә шуңа бәйле булырга тиеш.

Тарихның бер чорында Касыйм ханлыгы хезмәтчел (служилый) катлам кешеләренең Карабаш тирәсенә күчеп килү ихтималы бар дигән сүз нигезле. Монда Себер ханы Кучумне җиңгәч, Мәскәү патшасы аның оныгы Арсланны әсирлеккә төшереп, 1614 елларда Касыйм ханлыгы белән

---

[1] Бу авылда себер татарлары нәселләре яшәгән (ред.).

[2] Бәхәсле фикер (ред.).

идарә итәргә куя. Арслан-хан, безнең уебызча, Касыйм ханлыгына якын кешеләре белән күченгән һәм алар «Кара аймак» халкын тәшкил иткәндер. Ә инде Себер ханлыгы таралгач, туганлыклары булган халык таралышып, Урал тауларын кичеп, Карабаш, Каратай тирәләрендә төпләнеп урнашу ихтималы да бар.

Бу фаразны ныгытырга 1748 елда үткәрелгән 2 нче ревизия барышындагы Каратай авылы буенча язмалар ярдәм итә. Ревизиядә Каратай авылы халкы турында, бер урында Төмән уезды Кадермәт авылыннан, икенче урында Төмән уезды Каратай авылыннан Гөрләй Кунактаевның уллары күченгән диелә [РГАДА Ф. 350, Оп. 2, Ед. хр. 2450. ЛЛ. 202, 302]. Хәзерге вакытта Төмән өлкәсе Ишим районында да Каратай авылы барлыгы билгеле.

Себер ханлыгында Тура елгалары буенда урнашкан татар кардәшләребез дә Туйкиннар шәҗәрәсе тезмәсенең баш өлешендәге Ындырча шәхесенә якын авазлы исемнәр белән йөртелгән. Мәсәлән, XVII гасыр тарихи документларында Япанча йорты (хәзер Туринск шәһәре Свердловск губерниясе) сотник Япанча исемен йөрткән. 1602 елгы документта аның ярдәмчеләре Кайманча, хәтта Туйкиннар шәҗәрәсендәге Ындырча исеменә бик тә якын килүче исем – Оргынча исемле себер татарлары булуы искәртелә [Самигулов: 2019. С. 50–56].

Өстә күрсәтелгән фаразларның кайберләре документлар нигезендә расланса да, күп өлеше әле табышмак булып кала һәм чишүне таләп итә. Каратай, Карабаш авыллары һәм Лениногорск төбәге тарихчылары шушы мәгълүматларны кулланып, Туйкиннар шәҗәрәсен тагын да төптәнрәк өйрәнер дип ышанып калабыз.

Кушымталар:

Ревизская сказка д. Карабаш. 1816 год август.

№ 1. Указной мулла Музафар Мустафин 49/63 (1763 г.р.) года, жена Разыя (Мратова) 40 лет.

сын Мухаметзариф 3/7 лет, дочь Миртузиган 9 лет.

№ 2. Абдуллатиф Мустафин 36/40 (1776 г.р.) лет, жена Гульзагифа 25лет, сын Валимухаметгирей -/3года, дочь Муулафа 9 лет.

Ревизская сказка д. Каратай 1834 года 31 января.

№ 3. Причислен в кончении 7-й ревизии того же кантона (№ 12) из д. Карабашевой в 1816 г.

указной азанчей Габдулатиф Мустафимов 40/57 лет.

Габдулатифовы сыновья

Мухаметгирей 3/20 лет

Миннимухамет 2/19 лет

Тазитдин -/8лет
Мухаметлатив -/4 года
Мухаметкарим -/3 года
Курбангали -/1год
Габдуллатифа жены
1-я Мархубя 28 лет
2-я Сахипямал 36 лет
Дочь Гайникамал 8 лет

Ревизская сказка 1850 г. августа 25 дня, Оренбургской губернии Бугульминского уезда, XIII башкирского кантона, юрты № 2, деревни Старого Каратая:

мужчины:

№ 3. Указной имам-мударрис Габдул-Латиф Мустафинов (73 года).

От первой жены первый сын муэдзин Магомет-Гарей (36 лет).

Магомет-Гарея сын Магомет-Шакир (10 лет).

Габдул-Латифа Мустафинова от первой жены другой сын Минни-Магомет (35 лет).

Минни-Магометовы сыновья – Минигали (8 лет), Вильдан (5 лет), Шарафутдин (2 года).

Габдул-Латифа Мустафинова от первой жены третий сын Тазитдин (24 года),

Габдул-Латифа Мустафинова от второй жены первый сын Магомет-Латиф (20 лет).

Магомет-Латифа сын Абуталип (3).

Габдул-Латифа Мустафинова от второй жены другой сын Ахметкарим (19 лет). Его же от второй жены третий сын Курбангали (умер 1837 г.).

женщины:

№ 3. Габдул-Латифа Мустафинова вторая жена Мархаба Рафикова (44 года).

Его же третья жена Сахибзямал Габдуллина (52 года).

Его же от второй жены дочери: Гайнулзямал (13 лет), Хадича (11 лет). Магомет-Гарея Габдуллатифова жена Мирвафа Шамсутдинова (30 лет).

Тазетдина Габдуллатифова жена Газиза Тимирбаева (26 лет). Магометлатифа Габдуллатифова жена Минсулу Бикмагометова (30 лет). Ахметкарима Габдуллатифова жена Фатима Дильмагометова (22 года).

Чыганаклар һәм әдәбият

1. Асфандияров А.З. Аулы мензелинских башкир. – Уфа: Китап, 2009. – 600 с.

2. Гвоздикова И.М., Азнабаев Б.А., Мухамедьяров К.А. Башкирское войско в Польском походе (1771–1774 гг.). Сборник документов. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2009. – 178 с.
3. Государственный архив Самарской области (ГАСО). Фонд. 150. опись 1. Ед. хр. 56.
4. Материалы по истории Башкирской АССР, том V-1 (ответственный редактор А. Чулошников), Москва, Ленинград, изд. Академии наук СССР, 1936. – 631 с.
5. РГАДА. Ф. 350. Оп. 2. Ед. хр. 1142.
6. РГАДА. Ф. 350. Оп. 2. Ед. хр. 2450.
7. Самигулов Г.Х., Маслюженко Д.Н. Понятие «Иштяк» как соционим. // Иштяки: Приуральско-сибирское пограничье. Казань, Казанский институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. С. 45–60.

ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

ИЗВЕСТНЫЕ ЛИЧНОСТИ

Фәнзилә Җәүһәрова

ЭТНОГРАФ ЮБИЛЕЕ

(Рәмзия Гыйният кызы Мөхәммәдованың 100 еллыгы уңаеннан)

Оста китсә, эше калыр,
Эшенә тиң эзе калыр.

(Татар халык мәкале)

Кеше гомеренең яртысы диярлек белем алу, гыйлем туплау, дөнья көтәр өчен кирәкле дип табылган күнекмәләр булдыру юнәлешендә үтә. Мәктәп елларында, аннан соң югары уку йортында белем алган вакыт аралыгындагысы гомернең чиреген тәшкил итсә, калганы эшләү дәверендә танышкан коллегалар, дуслар, үзең булдырган даирә тирәсендәге кешеләргә бәйле туплана. Тупланган белемнең сыйфаты, сине үстерерлек булуы даирәңдә булган кешеләрнең аң-белем, эрудициясенә, кешелек сыйфатларына туры-

дан-туры бәйле. Юкка гына: «Синең кем икәнлегең хакында күбрәк аралашкан кешеләрең сөйләр»,– дигән гыйбарә барлыкка килмәгән.

Бүген сөйләр сүзем мине этнография фәнен, татар дөньясын, халкыбызның күзаллаулар системасын яратырга, аның белән мавыгырга, халкыбыз көн итешенә бәйле төшенчәләрне ишетү өчен колагымны сак торгарга өйрәткән, халкыбызның матди мәдәнияте белән рухи мәдәниятенең береккәнлеген аңлаткан остазым, укытучым, коллегам Рәмзия Гыйният кызы Мөхәммәдова хакында булыр.

Рәмзия апаны (аңа безнең буын вәкилләре зурлап шулай дәшә иде) моңарчы «Татары Среднего Поволжья и Приуралья» (1967) китабы авторларының берсе буларак кына белсәм, 1997 елда «Татар фольклоры дәүләт Үзәге»ндә фәнни хезмәткәр булып эшли башлагач, ныклап таныштым. Беренче танышкан көннәрдән үк минем акылым Рәмзия апа портретын: мөлаем йөзле, Гыйльми совет утырышларында чыгыш ясаучыларны сабыр гына тыңлап утыра торган, уйлаганда күзләрен бераз йомып, салмак тавышы белән сүз башларга яратучы, утырышта җавап тотучы фикерен төгәл яисә анык итеп әйтә алмаса, кимсетмәслек такт белән белгәннәре белән бик теләп уртаклаша торган ханым буларак тудырды. 2000 елда мин Үзәкнең фәнни эшләр буенча директор урынбасары вазыйфаларын башкарган, аннан соң (2002 елдан) директор буларак эшләгән чорда Рәмзия Гиниятовна белән аралашып кына калмыйча, кулга кул тотынып эшләргә дә туры килде. Аның белән бергә татар авыллары, район үзәкләрендә эшләүче мәдәният сарайлары, йортлары хезмәткәрләре өчен татар халык мәдәниятен саклауга юнәлтелгән методик семинарлар, остаханәләр системасын булдыру концепцияләрен төзедек. Шушы концепция нигезендә семинарлар эчтәлеге сыйфатын тәэмин итү максатыннан Рәмзия апа дистәләгән лекция әзерләде, алар белән даими рәвештә чыгыш ясый торды. Аның лекциясен башлаганда: «Шуны белегез: мәдәниятсез халык юк. Кайсы гына халыкны алмагыз, һәркайсы үз җирлегендә ул гына тудыра алган бөек мәдәниятка ия. Ул беренче чиратта, яшәгән тирәлеге табигатенең мөмкинлекләренә: суына, урманына, балчыгына, анда үскән үлән-агачына, балыгына, җәнлегенә, җирлегенең ландшафтына таянган. Шушы табигатьнең көндәлек яшәешне тәэмин итү чыганагы икәнлеген аңлап, аны үзеннән соң киләсе буынга бозмый калдыру өчен тыюлар системасын булдырган»,– дип әйтә торган җөмләләре әле дә хәтердә. Рәмзия апаның нәкъ менә шушы фикерләре Үзәктә эшләүче яшь галимәләребезгә эзләнүләрен фольклористика, этнография, филология фәннәре казанышлары бөтенлегендә комплексллы алып барырга этәрде дә инде.

Әлбәттә, эзләнүләрнең чишмә башы булып, Рәмзия апа җитәкчелегендә әзерләнгән экспедицияләр оештыру системасы торды. Экспедици-

яләрдә эшләү өчен тематик бүленешле сораулыклар булдырылды. Ул сораулыклар Үзәкнең Гыйльми совет утырышларында кат-кат тикшерелде. Алар нигезенә моңа кадәр филологик фольклористика фәне кысасында тудырылган жанрлар системасы түгел, ә мәдәни күренешне халыкның яшәеш тирәлеге бөтенлегендә карап, гипертекст буларак теркәү алынды. Экспедициягә чыгар алдыннан тикшереләсе җирлектә яшәүче татарларның этногенезисына, теле, этнографик үзенчәлекләренә караган мәгълүматларны беркадәр белү мәҗбүрияте дә җитди шартларның берсенә әверелде. Бу гамәлләр дә Рәмзия Гыйниятовнадан башка булдырылмады. 2002 елда 79нчы яше белән барган олуг галимәбез Кукмара районына оештырылган экспедициядә фәнни җитәкче буларак системалы рәвештә җыелган бай мәгълүмат теркәүгә иреште. Бу экспедиция минем өчен менә дигән дәрес булды. 20 майдан 30 майга кадәр сузылган фәнни сәяхәт кысаларында без Кукмара районында яшәүче татарларда күрше авыллардагы мари, удмурт халкына бәйле материаллар да терки алдык. Иң мөһиме – аларны теркәү инструментларын да апробацияләдек. Болар барысы да салкын мәктәп интернатларының мичендә янган иске парталар җылысында кич утыру вакытларында тудылар. Тора бара Рәмзия апа белән башланган бу эшебез, «Мультифольклорные пространства Татарстана» дигән темалы яңа экспедицияләр программасына әверелде.

Шул ук елны Үзәк эшендә тагын бер традиция барлыкка килде. Анысы да Рәмзия Гиниятовна, Марсель Бакиров кебек галимнәребез эшчәнлеге катнашында булды. Экспедиция табышлары белән район мәгарифе, мәдәнияте хезмәткәрләрен турыдан-туры таныштыру максатыннан район күләмендә методик семинарлар үткәрелә башлады. Шушы семинарлар җирлегендә фольклор этнографик төркемнәр, күп кенә авыл мәдәният йортларында тарихи-этнографик почмаклар барлыкка килде, районның вакытлы матбугатында авылларда тупланган фольклор материаллары дөнья күрә, халык мәдәнияте фондлары булдырыла башлады.

2003 елда Санкт-Петербург шәһәре үзенең 300 еллык юбилеен билгеләп үтәргә җыенган февраль ае ахырында Россия этнография музееның Идел буе халыклары бүлеге җитәкчесе Лидия Михайловна Лойко Рәмзия Гиниятовнага (бу вакытта Рәмзия апа да 80 яшен тутырырга җыенып йөри иде) шалтыратып, шәһәрнең юбилеена татарларга бәйле зур экспозиция әзерләргә җыенулары һәм музей фондларында сакланган кием элементларыннан татар костюмнары комплекслары төзүдә катнашырга чакырды. Гомерен татар халкы этнографиясен өйрәнүгә багышлаган Рәмзия апа бу тәкъдимнән берничек тә баш тарта алмады. Әле дә хәтеремдә, өс киеменә әллә ни исе китмәгән галимәбез Питерның дымлы салкыннарын истә тотып, башына яңа төлке бүрек, килешле пәлтәләр сатып алып, юлга

кузгалды. Ике атнага якын эш дәвамында керәшеннәр, Казан, Касыйм татарларына бәйле костюм комплекслары корылды, моңарчы музей фондларында атрибуцияләнми яткан йөзләгән кием элементларына аңлатма язулары әзерләнде. Параллель рәвештә РЭМ фондларында сакланган бай материалларның фотоларын да булдырды. Шуны да әйтеп үтәргә кирәк, бүгенге РЭМ тарафыннан әзерләнгән каталогларда урын алган татар костюмнарының күпчелеге Рәмзия Гыйниятовна корган комплекслар.

Санкт-Петербург шәһәрендә эшләү Рәмзия апаны иҗат итәргә дәртләндерүче факт та булып чыкты. РЭМ фондларында төшереп алган фотолар, үзе туплаган материаллар нигезендә ул «Народный костюм татар кряшен» дип аталучы китап-альбом әзерләргә тотынды. Бик күп фактик материллардан торучы әлеге китап 2005 елда басылып та чыкты. Һәм ул керәшен мәдәнияте өлкәсендә хезмәт куючыларның өстәл китабына әверелде. Китапның гамәли әһәмиятен аңлаган Рәмзия апа альбомны рәссам-модельер Лариса Чубукова эскизлары белән махсус баетып, хезмәтен тагы да файдалы итә алды.

Шушы ук елларда Рәмзия апа Үзәкнең Гыйльми советына 1972 елда «Татары мишари» исеме белән дөнья күргән китабының тулыландырылган басмасы план-проспектын тәкъдим итте. Тугызынчы дистәне ваклаган галимәбез яңа дәрт белән эшкә кереште. Гыйльми утырыш карары нигезендә тумышы белән Касыйм якларыннан булган Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, танылган рәссам-модельер Лариса Сергеевна Чубукова туган шәһәренең Төбәк музее фондларыннан «Татары мишари» китабына кертер өчен материаллар тупларга җибәрелде. Моннан тыш, Пенза, Ульян, Саратов, Саранск шәһәрләре музейлары белән элемтәләр булдырылды, алар белән мәгълүмат алышыну башланды. Өч ел буе дәвам ителгән зур хезмәт 2008 елда фәнни яктан тирән, фото-фактлар, костюм комплексы эскизлары белән баетылган тарихи-этнографик тикшеренү китабы буларак дөнья күрде. Рәмзия апаның бу хезмәте дә тиз арада танылып өлгерде һәм 2010 елда тагын бер тапкыр өстәмә тиражланды.

Рәмзия апа гомеренең соңгы көннәренәчә татар этнографиясенә тугры булып, белгәннәрен теләгәннәргә кызганмый бирүне кирәк санаган олпат шәхесебез. Тормышымның зур өлешендә аның фәнни куәсен аңлап, фикердәше булып яшәргә мөмкинлегем булуына сөенәм, Ходай Тәгаләгә рәхмәтләремне укыйм.

Редакциябез авторның бу бәяләмәсен хуплап, Р.Г. Мөхәммәдованың башкарган эшләрен югары бәяләп кала, аның татар этнологиясенә керткән өлешен тагы бер тапкыр күрсәтеп үтә.

Хәмидә Гарипова

ТЕЛ ЯЗМЫШЫ – ИЛ ЯЗМЫШЫ

Туган телебезнең бүгенге четрекле хәле милләтпәрвәр шәхесләрне, милли үзаңы тиешле дәрәҗәдә үскән, газиз татарымның киләчәк язмышына битараф булмаган киң җәмәгатьчелек вәкилләрен хафага сала. Әмма телебезгә оятсызларча кизәнүче, аны милли мәктәпләрдән сөреп чыгарырга, татар гаиләләрен туган телдән биздерергә омтылучы даирәләрне сүгеп, эчтән көенеп, диванда борчылып ятудан ни мәгънә?

Хәрәкәттә – бәрәкәт, ди халык әйтеме. Ил язмышына тиң туган тел язмышын ихластан кайгыртып, теләктәшләр табып, уртак максатка йөз тотып, һәр көнне бер генә адым алга атласак та, бер генә изге гамәл кылсак та, кара көчләр туган телебезне юкка чыгара алмас. Алтынга тиң милли җәүһәрләребез киләчәк буыннарга исән-имин барып ирешер. Әлеге җәһәттән кем нинди алымнар куллана, ни рәвешле изге эш-гамәлләр кыла ала? Милләтпәрвәр түрәме син, шагыйрь, язучы, галим, рәссам, дин әһеле, мөгаллим, журналист, артист, җырчымы, гади эшче-хезмәткәрме, игенче-терлекчеме – бусы мөһим түгел. Тоткан кыйблаң дөрес, күңелең саф, туган телеңнең бүгенге кыерсытылган хәленә мөнәсәбәтең битарафлыктан ерак икән, көндәлек тормышта, үзеңнең эш урыныңда, гаиләңдә, социумдагы аралашу даирәңдә тел язмышын кайгыртып ясаган кыю адымнарың белән аның хәлен яхшырту, халәтен тотрыкландыруга үз өлешеңне кертә аласың. Бу мәкаләмдәге мөхтәрәм ханымның гыйбрәтле язмышы милләт язмышын ихластан кайгыртуның күпләр үрнәк алырлык ачык мисалы.

Укытучы-шагыйрә Галия Гайнетдинованың «Үз юлым» дип аталган, Бөтендөнья Татар Конгрессы башкарма комитеты химаясендә, татар һәм рус телләрендә дөнья күргән китабын тәкъдим итү кичәсенә барырга чыккач, уйламаганда-көтмәгәндә, классик язучы Галимҗан Ибраһимовның «Кызыл чәчәкләр» повестендагы «Без түбәннән – тормышның төбеннән күтәрелдек»,– дигән юллар исемә төште. Күрче, бу-

генге тантананың сәбәпчесе Галия Михей кызының гыйбрәтле язмышы да нәкъ менә шул юлларга сыеп беткән түгелме соң? Ул – Башкортостанның Тәтешле районындагы кечкенә генә Сараштыбыш авылында, дүрт ятим баласын сыңар канаты астына сыендырып, михнәтле нужа йөге, юклык-кимлек ачысы төялгән тормыш арбасын тартып баручы, кечкенә буйлы, ябык гәүдәле әнисе Сәгадәтнең кул арасына бик яшьли кергән, авыр физик хезмәттә чыныгып үскән татар баласы. Гап-гади авыл бичәсе, уймак авызлы, елтыр күзле сабыена хәләл күкрәк сөтен имезгән чагында, моңлы татар-башкорт көйләрен көйләгән. Кызыксынучан-тиктормас нарасые исәя төшкәч, шигъри аһәңнәргә бай татар телебездә әкиятләр сөйләгән, мөнәҗәтләр, догалар өйрәткән. Сөйкемле, хисчән, эшсөяр кыз туган авылы табигатенең, туган теленең матурлыгын тоярга, тормышны яратырга, кешеләрне хөрмәт итәргә әнисеннән өйрәнгән, иң мөһиме: авырлыкларга очраганда югалып калмаска, бирешмәскә, максат куеп, алга бару өчен кирәкле асыл сыйфатларны үзендә булдырырга омтылган. Туган туфрагында хезмәт сөеп яшәүче авылдашларыннан, Сараштыбыш, Күрдем авылы мәктәпләрендә үзенә белем биргән мөгаллимнәрдән, йотлыгып укыган китапларының геройларыннан – чын кешеләрдән үрнәк алып, хикмәтле фикерләрне күңел сандыгына таслап сала барган, шул рәвешле рухи көч туплаган. Күрдем – гади генә авыл түгел, күренекле шагыйрь, драматург Әнгам Атнабаевның туган җире ул. Галиябез аның иҗатына балачактан мөкиббән, китапларын су урынына эчә, шигырьләренең күпчелеген яттан өйрәнә. Шушы мохиттә тәрбияләнгән укучы бала үзе дә шигырьләр, мәкаләләр яза башлый, татар-башкорт халкының танылган әдипләре – Габдрахман Әпсәләмов, Гөлшат Зәйнашева, Мостай Кәрим, Илдар Юзеев белән хатлар алыша. Остазлары кыздагы сәләт чаткыларын сизеп, алтынга тиң киңәшләрен бирә, аны әдәби иҗатка илһамландыра.

Бүгенге көндә республикабызның югары категорияле татар теле һәм әдәбияты укытучысы,ТР Мәгариф һәм фән министрлыгының «Мәгарифтәге казанышлары өчен» күкрәк билгесе иясе, Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, Әнгам Атнабаев һәм Саҗидә Сөләйманова исемендәге премияләр лауреаты, җиде китап авторы Галия ханымның тормыш юлына күз салсак, артыннан этүчесе булмаган гади авыл кызының шушы мәртәбәләргә ирешкәнче шактый авыр, катмарлы, сөенеч-көенечләргә бай, озын хезмәт юлы үтүе сер түгел. Шунысы куанычлы: әледән-әле каршыга исүче ачы тормыш җилләре, кайвакытта таш бәгырьле, көнчел, хөсетле бәндәләргә юлыктырып, хаксызлыклар кылып, җанын тетрәндереп, хисчән күңелен яраласа да, Галиябезнең көчле рухын сындыра алмаган, авырлыкларга тешен кысып түзү, тоткан юлыннан тайпылмыйча,

үҗәтләнеп бары тик алга бару күркәм ханымның тормыш һәм иҗат юлын яктырткан.

...Унынчы сыйныфны яхшы билгеләргә генә тәмамлаган җитү кыз, бөтен вөҗүде белән әдәбият-сәнгать дәрьясына чумарга ниятләп, татарның рухи Мәккәсе саналган Казанга ашкынып килә. Әмма монда аны кем колач җәеп каршыласын соң? Әйтерсең, киң дәрьяга бер юка йомычка очып төшкән... Даһи Ленин үзе укыган университет баскычларына кызыгып баккан хәлдә, һөнәри училищеда эшче һөнәрен үзләштереп, Камил Якуб исемендәге Полиграфкомбинатта хәреф җыючы булып эшли башлый ул. Башкалардан калышмас өчен, эшкә иртәрәк килә, соңгы кеше булып кайтып китсә – китә, тырыш кыз планын үти. Хезмәт сөючән, ачык йөзле Галиябезнең җитезлеге, өлгерлеге аңа уңыш китерә. Комбинат юлламасы белән Мәскәүдә укып кайтып, технолог һөнәренең серләренә төшенә. Актив комсомолка кичләрен сәхнәдән төшми, үзешчәннәрдән торган халык театрында лирик героинялар ролен бик оста башкара. Бауман район Советына депутат итеп сайлангач, башы-аягы белән җәмәгать эшләренә чума, социаль мәсьәләләрне кайгырта. «Шаулы яшьлегемнең янып торган ун елы Полиграфкомбинатка багышланды. Эшемне яратып башкарганга күрә, коллективта хөрмәт казандым, карьера баскычыннан күтәрелдем, әмма җаныма тынгылык тапмадым. Бу еллар эчендә кулымнан йөзәрләгән китаплар узды. Их, үзем язган күңел җимешләремне туплап, шигырьләремне шәлкемләп-шәлкемләп шушы китаплар хәленә китереп, әдәбият-сәнгать сөюче меңләгән укучыларга ирештерсәң икән ул!» – дип янып-көеп йөргән елларын сагынып та, моңаеп та искә ала Галия ханым. Саф күңелле татар кызының ихластан теләгән теләкләре фәрештәләрнең: «Амин!» – дигән вакытына туры килгәнче, ике дистә елдан артыграк вакыт үтәчәген ул чакта каян белсен соң Галиябез? Иң мөһиме – алдына зур, изге максат куела!

1990 елларда Татарстанда милли азатлык хәрәкәте гаять көчәеп, халык урамнарга ташып чыккан чорда, хикмәтле язмыш җилләре Галиянең көйләнгән хезмәт юлын гына түгел, тормышын йөз сиксән градуска үзгәртеп куя. Казанның «Жилплощадка» дип аталган үзәктән ерак бистәсендә татар мәктәбе ачылачак, бөтен фәннәрне ана телендә укытып, балаларны милли мохиттә тәрбияләячәкләр, әмма кадрлар кытлыгы галәмәт зур икән, дигән хәбәрне ишетүгә, татар җанлы Галиябез тәвәккәлләп шунда юл тота. Мәктәп директоры Фарис Харисов (соңрак Татарстанның мәгариф министры дәрәҗәсенә күтәреләчәк) белән очрашып сөйләшкәннән соң, Галия Михей кызы әйбәт хезмәт хаклы, җайга салынган технолог эшеннән гариза язып китеп, яңа оешып килүче мәктәптә татар теле һәм әдәбияты укытырга керешә. Бирелә нәрсәгә тотынсаң – шул юк, әмма ту-

ган халкыма хезмәт итәм, балаларга туган телне өйрәтәчәкмен, алардан милли җанлы, иҗади куәсле чын милләтпәрвәр шәхесләр тәрбияләячәкбез дигән изге максат күңелне алгысытып, җанга җылылык биреп тора. Татар мәктәбе үсеп, данлыклы 5 нче гимназия статусын алган арада, Галиябез читтән торып укып, Казан дәүләт педагогика университетының татар филологиясе бүлеген тәмамларга, яраткан егете Рафаил белән гаилә корып, ике бала табып үстерергә өлгерә.

Тарта торган атка йөкнең авырын төйиләр. Директорның тәрбия эшләре буенча урынбасары Галия Михей кызы гимназия тормышын җанландыруның, татар балаларын иҗат мохитендә тәрбияләүнең кызыклы алымнарын уйлап таба һәм гамәлгә кертә. Гимназия радиосын оештыра, «Яшь хәбәрчеләр», «Театр» түгәрәкләрен җитәкли, дәресләрдән соң әдәбият-сәнгать сөючe йөзләгән балаларны татар театрларына, милли музейларга, татар редакцияләренә алып баралар, татар язучылары, артистлар, милли җанлы галимнәр, журналистлар белән күпсанлы очрашулар эзсез узмый. Галиянең һәм аның хезмәттәшләренең фидакярь хезмәте әрәм китми. Балалар милли, иҗади мохитта туган телен, әдәбиятын яратып, аның байлыгын, матурлыгын тоеп, фәннәрне ана телендә тирәнтен үзләштереп, тулы бер яшь буын чын милләтпәрвәр булып җитешә. Гимназияне тәмамлаучылар арасында нинди генә танылган, күркәм шәхесләр юк! Һәркайсы туган халкына намуслы хезмәт итеп сөендерә. Бүгенге көндә дә Галия педагог һөнәренә тугрылыклы. Ул әзерләгән укучылар йөзенә кызыллык китерми, республика күләмендәге олимпиадаларда, фәнни-гамәли конференцияләрдә, «Татар кызы», «Татар егете» кебек милли рухлы бәйгеләрдә алдынгы урыннарны яулыйлар. Соңгы елларда туган телебезне рәнҗетү, кысу, белем учакларыннан кысрыклап чыгаруның киң колач алуы сер түгел. «Туган тел сагында без тормасак, кем торыр? Без көрәшмәсәк, кем көрәшер? Тел язмышын без кайгыртмасак, кем кайгыртыр? Мең еллык тарихы булган бай, гүзәл аһәңле татар телебезгә «Йәсин» чыгарга ирек бирмәбез!» – дип, милләтпәрвәр Галиябез, пенсия яшендә булуына, тынгысыз йөрәге чыгымчылауга карамастан, җиң сызганып эшләвен дәвам итә. Балаларга милли белем бирү белән беррәттән, татлы төн йокылары, җәйге яллары хисабына актив әдәби иҗат белән шөгыльләнә. Туган телебезне, татар халкын яклап, шигырь-мәкаләләр генә язып калмый, радио-телевидениедән чыгыш ясый, татарлар яшәгән төрле төбәкләргә барып, китап укучылар белән очраша, кешеләрнең сүнеп барган күңелләренә өмет орлыклары салып, күңелләрен күтәреп, рухларын ныгытып кайту җаен таба.

Иҗатына күз салсак, җимешләренең муллыгы исең китәрлек. «Күңелем язлар көтә» (2004), «Җанда әгәр сөю яшәсә...» (2007), «Ярты җаным

яши авылда» (2010), «Яратам дип язып куйдым» (2014), «Ашыкма син, гомер!» (2018), «Күңел-бакча» (2020), «Үз юлым» (2023) дип исемләнгән шигырь китапларында милли рухлы, татар җанлы, олы йөрәкле, кече күңелле чын татар хатынының, мөхтәрәм мөгаллимәнең туган халкына мәхәббәте, хөрмәте, аның язмышы турында ихластан борчылуы, киләчәккә якты өметләре бай туган телебездә искиткеч җылы хисләргә, фәлсәфи тирәнлеккә ия зирәк уй-фикерләргә, урынлы метафораларга, чагыштыруларга бай хиссиятле-гыйбрәтле шигъри юлларга затлы итеп төреп бирелгән. Галия Гайнетдинованың лирик шигырьләре үзләре көйгә салуны сорап тора кебек. Егермеләп әсәренә Марсель Иванов, Виталий Агапов, Мәүлидә Нургали, Өлфәт Хаҗиев, Азамат Усманов, Айнур Айданов, Дәниф Бадыйков, Чулпан Фәйзелгатова кебек композиторлар көй язган.

Әдәби мәҗмугаларының соңгысын Татар Конгрессы бинасында презентацияләү бу мәртәбәле, җитди оешманың Башкарма комитеты җитәкчелеге, галимнәр, җырчылар, укытучылар, вакытлы матбугат әһелләре, әдәбият сөючеләрнең актив катнашында бик җылы мохиттә узды һәм уңай тәэсирләр калдырды. Татар Конгрессының Милли Шура Рәисе Васил Шәйхеразиев, КФУның атказанган профессоры, күренекле әдәбият галиме, китапны хәзинәгә тиңләп, тәфсилле кереш сүз язган остазы – Фоат Галимуллин, тарихчы-галим Альберт Борһанов, «Белем.РУ» радиоүзәге һәм «Әдәби марафон» директоры Раил Гатауллин, «Мәктәп» нәшрияты директоры Гүзәлия Яруллина, Казан шәһәре мәгариф идарәсе белгече Раиф Зиннәтуллин һ.б. чыгыш ясаучылар әдибәнең иҗатына югары бәя бирделәр, китаптан – китапка әсәрләре камилләшә, теле шомара, тематикасы киңәя, фикерләре тирәнәя баруын ассызыклап үттеләр. «Үз юлым» җыентыгының үзенчәлеге, өстенлеге аның берьюлы ике дәүләт телендә басылып чыгуында. Тәрҗемәче Томас Нигамәтҗановның хезмәте хөрмәткә лаек. Ул шагыйрәнең күңел тибрәнешләрен оста сиземләп, укучысына әйтәсе килгән төп фикеренә хилафлык китермичә, хиссиятен югалтмыйча, әсәрләрне әдәби-эстетик югарылыкта рус теленә тәрҗемә итеп, укучылар даирәсен киңәйтүгә ирешә алган. Бәйрәм кичәсен шагыйрә Илзирә Вәлиуллина бик матур итеп алып барды, биредә җырлар, шигырьләр яңгырады, күңелләребез яктырып, җылынып киткәндәй булды.

Г. Гайнетдинованың әлеге китабында кечкенә балалар өчен дә шигырьләр бирелгән. «Адымнар» мәктәбенең 3 сыйныф укучысы Шаһиева Раянә шагыйрә апасының балалар өчен язылган «Кемнәр елатты икән?» дигән шигырен яттан укыды. Югары дәрәҗәдә оештырылган әлеге кичә матур мизгелләре белән туган телен, әдәбиятны яратучы һәркем күңелендә озакка сакланыр.

ТАТАР РУХЫ

ТАТАРСКИЙ ДУХ

Гөлзадә Сафиуллина

ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021).

(Ахыры. Башын укыгыз: № 4, 2023)

Әйдәманнар.

Ә фестивальнең тарихына килсәк: 1999 елда башланган төрки-татар балаларының иҗат фестивале 4 ел рәттән бернинди тоткарлыксыз Татарстан Мәдәният министрлыгы һәм Бөтендөнья татар конгрессы ярдәме белән уздырылып килде. Төп иганәчебез – «Кара алтын» банкы җитәкчесе Ринат Мидхәт улы Абдуллин булды. Һәм кинәт, 2003 елгы фестивальгә бер атна кала, иганәчебез ярдәм күрсәтүдән баш тартты.

Фестивалебез биш номинациядә барды: җыр, бию, музыка уен коралларында уйнау, нәфис сүз һәм гамәли сәнгать. Һәр номинациядә солистлар һәм ансамбльләр бар. Барлыгы 25 лауреатка акчалата премия бирелә иде, шуның өстенә – 2 мең доллар күләмендә гран-при. Бердәнбер иганәчегә авыргарак төште шул. 400гә якын бала, билетлар кулда, санаторийда урыннар алынган, әмма фестивальне үткәрергә акча юк...

8000 доллар акча табарга кирәк. Төрле җирләргә хатлар язып карадым, әмма ярдәм итүче табылмады. Бер рус кешесе генә кесәсеннән 1000 сум акча чыгарып бирде. Шул чакта мин төп ярдәмчем Аллаһы Тәгалә булуын

исемә төшереп, төне буе намаз укып, елый-елый Алладан: «Йә Раббым, миңа шушы фестивальне үткәрергә акча табарга ярдәм ит!» – дип сорадым. Икенче көнне, иртән Донецкида яшәүче танышым Фәридә: «Гөлзадә апа, фестиваль буламы, мин балалар алып килмәкче идем?!» – дип шалтыратты. «Була, әмма акча юк. Фәридә, Ринат Ахметовка («Шахтер» футбол командасының президенты) хат язсам, син тапшыра аласыңмы?» – дидем. «Тапшырам»,– диде ул. Төне буе утырып, бу хатка бөтен йөрәк энергиямне салып: «Син дә бит татар баласы, татар балаларының фестивале өзелү алдында тора, ярдәм ит!» – дип хат яздым. Аны факс аша җибәрдем һәм иртән Ринат Ахметов фестивальгә 8000 доллар акча бүлеп бирүе турында хатка кул куйган. Балаларга тартма-тартма лимонадлар, футболка, бейсболкалар җибәрде. Фестивальне бик югары дәрәҗәдә үткәрергә ярдәм иткәне өчен, аңа Алланың рәхмәте яусын, Украинадагы бүгенге чолганышлардан иман белән чыгарга Ходай насыйп әйләсен!

Алдагы елларда, фестиваль спонсорсыз калгач, йөзләгән хат язып, иганәче эзләдем, әмма табылмады. Үзем дә җырчы кеше булгач, акча сорап йөрү түбәнчелек шикелле тоелды. Фестиваль утын сүндермәс өчен, Казанда үз көчем белән, 4 тапкыр фестиваль үткәрдем. Икесе – К. Тинчурин театрында, берсе – Менжинский исемендәге мәдәният сараенда, йомгаклау концерты узды. Дүртенче фестиваль М. Җәлил исемендәге опера һәм балет театрында «Каһарман җырлар» фестивале буларак үткәрелде. Беренче көнне үземнең концертымны бирә идем, концерт акчасына читтән (Кырымнан, Дагъстаннан, Хакасиядән) килгән лауреатларның юл хакларын, яшәүләрен һәм туклануларын үз өстемә алып, фестивальне үткәреп килдем. Бер тапкыр исә Кырым Мәдәният министрлыгы ярдәме белән Кырым – Украина күләмендә үткәрелде чара. Ул чакта Украинаның һәм Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, Кырым-татар җыр һәм бию ансамбленең сәнгать җитәкчесе Какура Сервер Шаипович фестивальнең бөтен авырлыгын үз өстенә алды. 2010 елда мәдәният министры Зилә Вәлиевага мәдәният өчен җаваплы депутатыбыз хат яза. Ул хатта соңгы елларда Кырымда «Сөембикә варислары» фестивале уздырылмый башлады, безгә аның урынына «Алтын тәхет варислары» дип аталган фестиваль уздырырга акча бүлеп бирегез, дип язылган иде. Шундый ук хат Кырым мәдәният министры урынбасарыннан да килеп төшә. Бу хатларны үз күзләрем белән күргәч, өнсез калдым. Шундук мәдәният министры Зилә Рәхимҗановнага кердем. Бу хатлар турында белүемне аңа әйттем. Бу елны фестивальне үткәрү планга кертелмәгән булса да: «Быел «Сөембикә варислары» фестивален Кырымда үткәрәчәкмен, миңа ничек булса да ярдәм итегез»,– дидем. Министр ханым: «Бер җирдә ике фестиваль була алмый, мин «Сөембикә варисларын» хуплаячакмын, ул – Кырымда популяр, яраткан фестиваль»,– диде. Фести-

валь чыгымнары бу елның бюджетында каралмаган булса да, кулыннан килгәнчә ярдәм күрсәтте. Нәкъ шул көннәрдә Бөтендөнья татар конгрессы җыйган татар эшмәкәрләре җыенында мөрәҗәгать белән чыктым. Юлын, яшәү һәм туклану чыгымнарын үз өсләренә алып, һәр төбәктән берәр баланы фестивальгә җибәрүләрен үтендем. Барысы да, риза, дип тавыш бирде. Шул чакта, элеккеге спонсорыбыз, аягүрә басып: «Туктагыз, тавыш бирергә ашыкмагыз, бу фестиваль Гөлзадә Сафиуллина исемендә, ул аны конгресска бирсен, шул чагында тавыш бирербез»,– диде. Мин, торып: «Юк, бирмим, ул минем тудырган балам кебек, быел узмаса, алдагы елларда узар, барыбер фестиваль утын сүндермәячәкмен. Ярый ла хәзер конгресс рәисе милли җанлы кеше, ә алда кем буласын бер Алла белә, фестивальне бетереп ташлаулары да ихтимал»,– дидем. Шуннан соң, ярдәм итәбез дип, яңадан тавыш бирү булмады. Нәкъ шул минутта, 2010 елда, гәрчә, вакыт бик аз калган булса да, фестивальне үткәрергә дип, үземә сүз бирдем. Бу җыенда миңа каршы эш йөртүчеләрнең хәйләсе дә ачылды. Менә ни өчен 2003 елны, спонсорыбыз, фестиваль башланырга бер атна кала, ярдәм итүдән баш тарткан икән. Аларның уе: фестивальне үз кулларына төшереп, үзләре дигәнчә генә үткәрү, фестивальне үз мәнфәгатьләре өчен куллану булган.

Мин тиз арада катнашучылар арасына балаларны, волонтерларны, ата-аналарны, галим-голәмәләрне дә кертеп, катнашучыларның яшен дә арттырып, фестивальда катнашырга теләүчеләрне тупладым. Әмма, акча юк иде. Тагын үземнең төп ярдәмчем, Аллаһы Тәгаләгә мөрәҗәгать иттем. Бүтән синнән акча сорап ялвармас идем, зинһар шушы фестивальне генә үткәрергә булыш дип, намаз укып, Раббымнан сорадым. Иртәнге якта, моннан 10 ел элек арендага бирелгән иске студиямнең арендаторы: «Гөлзадә ханым, сатасызмы, юкмы, студиягезне?» – дип шалтыратты. Ул күптән сатып алырга теләсә дә, бәясе түбән булу сәбәпле, кире каккан идем. Бу юлы шатланып ризалаштым. «Кесәңә бер миллион акча сал да, тиз генә килеп җит, калганын аннары сөйләшербез, договорларны соңрак төзеп бетерербез»,– дидем. Шулай итеп, бер миллионны кесәмә салдым да, Кырымга очтым. Фестивальне Аллаһы Тәгаләнең ярдәме белән моңарчы булмаган дәрәҗәдә үткәреп чыктык. Фестиваль җыенга әйләнде. Анда «Татар кызы», «Татар егете» бәйгеләре, Сабантуе, «Мин татарча сөйләшәм» акциясе, композиторыбыз Сара Садыйкова иҗатына багышланган кичә, татар халкының күренекле шәхесләре, тарихчылар, музыка-сәнгать белгечләре, язучылар, галимнәр белән очрашулар, кичке уеннар белән гөрләп узды. К.Тинчурин театры артистлары Артем Пискунов, Резедә Сәлахова, Илфак Хафизов, Лия Вильдановалар концертларны, чараларны алып барды, Сабантуйларда күрсәтмә чыгышлар ясап, ба-

ларның күңелен күреп, алар белән аралашып, әйдәп баручы булдылар. Фестиваль эченнән әйдәманнар үсеп чыкты, алар миңа зур таяныч иде. Күп чараларны балалар үзләре оештырды.

Аллаһы Тәгалә мондый саваплы эштә, халкыбызның бик мәрхәмәтле кешеләрен дә юлыбызга чыгарып тора. Бик авыр вакытта татар эшмәкәре Фәрит Фаиз улы Мифтахов ярдәм кулы сузды. Гәрәп илләренең берсендә татар рестораны ачып яшәп ятучы Исмәгыйль Шәнгәрәевне Аллаһы Тәгалә үзе җибәрде. 1990 елда фестивальнең акчалата бүләкләү фондын тулаем ул күтәрде. Исмәгыйль балалар мохитендә үзе дә бәхеткә чумды. Менә нинди шәп, намуслы, иманлы егетләребез бар безнең, Аллаһы Тәгалә аларны үзенең рәхмәтеннән ташламасын! Гомумән, фестиваль акчасына минем кагылышым юк иде. Еллар буена булган акчаларыма, балаларга бүләкләр туплый идем. Кызлар бәйгесенә төрле энҗе-мәрҗәннәрдән үрелгән тәкыяләр, егетләр бәйгесенә түбәтәйләр... Үземнең бертуган энемнең улы Шамил – түбәтәйләр тегүче. Ул бирә иде затлы, чигүле түбәтәйләрне. Үземнең хәзинәмдәге калфакларым, балалар белән мәктәптә очрашуда бирелгән бүләк-сувенирларым бихисап иде. Шуларны, һәм, әлбәттә, үземнең студиямдә дөнья күргән аудио-видео язмалар мине коткара иде. Конгресс биргән матур милли китаплар да бик ярап куйды. «Ялкын», «Сөембикә» журналларының затлы бүләкләре дә тамашачыларның йөрәкләрен яулап алган катнашучыларга барып иреште. Бер елны кызым Резедә Фәннәр Академиясе галимнәре чыгарган затлы китаплар төяп алып килде. Поезд вагоныннан бушатып бетерерлек түгел. Ярты автобус китап. Ничек границадан алып чыга алганбыздыр, хәтерләмим. Әмма бер нәрсә бик истә калган. Язучы, журналист, «Казанские ведомости» газетасының баш мөхәррире Венера Якупова, «Крымские татары – привет от Сталина» дигән китабын чиктән үткәрмәүләре аркасында Кырымга алып бара алмавын әйткәч: «Бирегез, үзем алып барам»,– дидем. Берничә йөз китапны балаларның кофрларына (костюмнарын сала торган капчык) тутырып, чикләрдән алып чыктык. Бер генә китапны да конфискацияләтмәдек. Венера ханым үзе дә килеп, балалар һәм өлкәннәр белән очрашу үткәрде. Ул китапта Кырым татарларының моңарчы әйтелмәгән, дөньяга чыкмаган яшерен тарихы, ачы язмышы язылган иде. Алар өчен китап әйтеп бетергесез зур бүләк булды. Бүген дә, Венера ханыма кырым татарлары рәхмәт укый, аны онытмыйлар.

«Сөембикә варислары» – халык фестивале. Талантлы балаларның юл һәм яшәү чыгымнарының күпчелеген ата-аналар, җирле эшмәкәрләр, җитәкчеләр каплый иде. Югыйсә, шул кадәр күп бала ерак юллар үтеп, чит илгә барып, ике атна дәвамында бәйгеләрдә, төрле чараларда катнашып, Кара диңгездә коенып, Кырым буйлап төрле экскурсияләргә йөреп, ял итеп кайта

алыр идеме?! Шул уңайдан, җирле җитәкчеләргә, татарның милли җанлы эшмәкәрләренә, ата-аналарга, укытучыларга, волонтерларга олы рәхмәтемне белдерәм. Бөтендөнья татар конгрессына да, ярдәм итүләре өчен, Алланың рәхмәте яусын! Алар берни дә югалтмады, бары отты гына. Заманында Илсур Гәрәй улы Хадиуллин (бүген Татарстан мәгариф министры) фестивальгә килеп, гала-концертта ялкынлы чыгыш ясап, Әстерханнан «Нур» ансамблендә биюче бик матур кызга чигүле татар читекләре бүләк иткән иде.

Гран-при лауреаты Марат Файрушин.

Чигүле читек, чигүле сөлге, калфак, түбәтәйләр фестивальнең символик бүләкләренә әйләнде, күпме балаларның күңелендә сүнмәс учак кабызды. Конгресс хезмәткәре Илдар Камил улы, бөтен фестивальләрдә дә олы ярдәмчем булды. Рәхмәт сиңа, газиз халкым! Син әйбәт, уңган да син, булган да, мәрхәмәтле дә, кирәк чакта усал да була беләсең. Бу сиңа бөтенләй дә җебеп бетмәс өчен кирәк. Алда бит әле милләтне, телебезне, моңыбызны, җырларыбызны, тарихыбызны саклыйсыбыз, яшәтәсебез бар! Ни дисәң дә, дөнья безнең иңнәрдә! Без тартмасак, кем тартыр? Нәкъ җырымдагыча.

Зур дәүләтләр корган халык без,
Җир тетрәткән батыр алып без.
Туган илгә яулар килгәндә,
Җан аямый торган халык без.

Бу юллар «Әй, татарлар!» дигән җырымнан. Әгәр ишетмәгән булсагыз, YouTube каналыннан карагыз, клип шулай атала.

Шушы 20 ел эчендә фестивалебезнең үз иҗат төркеме барлыкка килде. Ул композиторлардан, музыкантлардан, җырчылардан, балетмейстерлар-

дан, ана теленең нечкәлекләрен белгән остазлардан, дирижёрлардан – хор җитәкчеләреннән һәм гамәли сәнгать осталарыннан тупланды. Һәр ел саен өстәлеп, яңарып торды. Бу фидакарь җаннар балалар коллективларын туплап, үзләре юл, ашау, яшәү чыгымнарына акча табып, чикләрне узып (Кырым Украинага кергән заманда) йөзләгән баланы Кырымга – Ялта каласына алып килә иде. Шул фидакарьләрнең берничәсен атап үтәм. 1999 елдан башлап музыкант, фольклорчы галим Геннадий Макаров, Алсу Еникеевалар «Ак калфак», «Җомга көн», «Дәште Кыйпчак» фольклор ансамбльләре белән фестивальнең җыр сәнгате өлкәсендә, халык иҗаты өлгесен нигез итеп алырга булыштылар. Казаннан «Ләйсән» ансамбле җитәкчесе Венера Гатауллина, балалар күңелендә халык җырлары аша иҗатка мәхәббәт тәрбияләгән зат. Мәскәүдән яшьләр вокал ансамбле белән Роза Хабибуллина, «Шатлык» ансамбле җитәкчесе Зәмзәмия Сәхәбетдинова фестивальнең аерылгысыз дусларына әйләнде. Үзләре җитәкләгән вокал ансамбльләрен китереп, уңышлы чыгыш ясап, лауреат булдылар. Балаларга, яшьләргә ана телендә җырлар өйрәтүдә күп көч куйдылар, фидакарьлек күрсәттеләр. Яр Чаллыдан бертуган Рамил һәм Айгөл Закировлар «Баяным» дигән җырны җырлап, биеп, үзенә бер спектакль-тамаша ясадылар. Кырым ягыннан да берничә балалар вокал ансамбле бик матур (үзе заманча, үзе милли) киемнәр киеп, балалар җырларын җырлап, безне таң калдырды. Күбесенең инде исемнәре дә онытылган, әмма фотолары калган. Китабымда алар да үз урыннарын алыр, иншалла.

Түбән Камадан «Нәүрүз», бүген «Нардуган» ансамбле җитәкчесе Наил Мусифуллин, Кырымда һәм Казанда үткәрелгән фестивальләрдә остазлыкның иң югары дәрәҗәсенә ирешеп, залдагыларны таңга калдырды. Г. Камал театрыннан балетмейстерлар Сәлимә һәм Илдус Габдрахмановлар фестиваль өчен махсус сәхнәгә куйган «Казан шәкертләре» биюе Кырым тамашачысын аяк үрә бастырды, ул бию бүген дә сәхнәләрне ду китерә. Нүрбәк Батулланың илаһи энергетикасы аркасында бу өч шәкерт биюе мәшһүрлек казанды.

Казахстаннан Семи шәһәреннән татар-казах балаларын, гармуннарын, төрле уен коралларын төяп, Габдулхак Ахунҗанов килеп җитә иде. Татар дөньясын берләштереп, мәдәниятебез, гореф-гадәтләребез сагында торучы батыр егетебез. Татар музыка мәктәбе ачып, шуны җитәкләп, анда татар һәм башка милләт балаларына да белем бирә, татар җырларын өйрәтә. Балаларга яңа репертуар туплап, өйрәтеп, милли киемнәр кидереп, берничә поездга, автобуска күчеп утыра-утыра чикләрне узып, мең бәләләр белән Кырымга фестивальгә алып килә иде. Аннан соң, «Иртыш моңнары» дип аталган фестиваль оештырып, милли яшәешебезне, сәнгатебезне алга сөргән шәхес ул. Үземә дә, «Иртыш моңнары» фестивален-

дә жюрида булып, Габделхакның ничек татар дөньясына җан өреп, рухын саклавын үз күзләрем белән күреп кайтырга туры килде. Ул бөтен дин әһелләре белән элемтәдә, зияратлар аның өчен үзе бер тарих, татар тарихы, мөселман тарихы... Күпме акыл иясе, күпме ишан анда җирләнгән, һәммәсенең дә исемен, чыгышын белә. Ул – тере тарих сакчысы, аны Аллаһы Тәгалә үзе сакласын! Фестивалебезнең олы терәге булдың, горурланам синең белән дустым. Фестивальдә Габдулхакның укучысы Диаз Мусалимов «Мин – джазмен» дигән җыры белән лауреат булган иде. Бүген Америкада, Нью-Йорк университетында вокал укыта, профессор. Ул Америкада казах спортчылары җиңү яулаганда аларга татар композиторы Латыйф Хәмиди язган Казах гимнын җырлап, Төрки дөньяның данын, мәдәниятын мәгъриб илләренә таныта. Диаз юбилеебызга килергә вәгъдә бирде. Иншалла, күрешәчәкбез! Гомумән, юбилеебызга барлык фестивальләрнең дә лауреатларын чакырдык. Новосибирскидан Габдулхакның укучысы, безнең лауреат Дания Хәйбуллина фортепианода уйнап, Мәскәүдә Чайковский исемендәге конкурста катнашып, 2 нче урынны яулады. Ул да фестивальгә киләчәк, иншалла! 2010 нчы елгы фестивальдә Семи шәһәре халыкара конкурслар лауреатлары Руслан Тураев һәм Руслан Галькеевлар мастер-класс күрсәттеләр. Татар халык көйләрен баянда уйнап татар сәнгатен дөньякүләм аренага күтәрделәр. Аларның дәвамчылары бүген татар халкына тырышып хезмәт итүче ике виртуоз – баянчыбыз Айнур Моратов һәм Татарстанның атказанган артисты Айдар Әхмәтҗановлар да «Сөембикә варислары»нда чыныгу алды. Алар икесе дә фестивальдә төрле уен коралларында – курай, кубыз, тальян гармуннарда уйнап катнаштылар. Аннары үзләре курайчылар ансамбле оештырып, фестивальнең гала-концертында күмәк чыгыш ясадылар. Айдар Әхмәтҗанов бүген Татарстан Дәүләт фольклор ансамблендә эшли. Ә виртуоз гармунчы Айнур Моратовның уйнавына мөкиббән китеп, күренекле шәхесебез, язучы-журналист Мәгъсум ага Гәрәй аңа тальян гармун бүләк иткән иде.

Чүпрәле районыннан килгән «Умырзая» халык уен кораллары ансамбле турында да берничә сүз. 2010 нчы елгы фестивальнең гала-концертын 2000 кеше сыешлы залда, «Салих Сәйдәшев маршы» белән ачып җибәрделәр. Җитәкчеләре Руслан Шәрәфетдинов, фестивальдә фонограммасыз бөтен балаларга баянчы булды. Татар музыка сәнгатенең киләчәге менә шушы егетләр кулында.

Кырым татарлары турында аерым бер китап язарлык. Алар фестивалебезне шулкадәр баетты. Кырым татарлары балалары мәдәни тәрбия алып үсәләр. Бигрәк тә бию ансамбльләренең фидакарь хезмәтләре ихтирамга лаек. Балалар шәһәрдәге ансамбльләргә авыллардан дүртәр-бишәр чакрым йөреп, җырларга, биергә өйрәнәләр. 20 ел эчендә безнең фестивальдә генә

дә, аларның меңләгән баласы берничә яшь категориясендә катнашты. «Гульдесте» кызлар ансамбле (җитәкчесе – Таҗикстанның атказанган артисты Эльзара Асанова), «Тиселли» җыр-бию ансамбле (җитәкчесе Украинаның атказанган артисты – Мөнир Аблаев), «Учан-су» (җитәкчесе – Кырым Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре Али Алимов), «Җемиле» (җитәкчесе – Украинаның атказанган мәдәният хезмәткәре, Кырым Республикасының атказанган артисты Җәмилә Османова) – болар барысы да төрле еллардагы лауреатлар. Алар Төркиядә һәм Европа илләрендә гастрольләрдә еш була, төрле халыкара фестивальләрдә катнаша. Кырым татар балалары менә шушы ансамбльләрдә сәнгать мәктәбен үтә, чыныгу ала, матурлыкны күрергә өйрәнә. Менә ни өчен аларның аркалары төз, куллары очар кош сыман биектә, үзләренә ышанычлары да зур. Кырым татар халкының ошбу остазларына бүген үк һәйкәл салырлык.

Элек, без үскәндә, мәктәптә хор белән җырлау бар иде. Шунда сәхнә һәм тавыш күнекмәләре аласың, кыюлыкка өйрәнәсең, кеше арасына чыккач, югалып калмыйсың, кызганыч, алар бүген популяр түгел. Бию дә шулай, балаларны үзләрен иркен, гәүдәләрен матур тотарга өйрәтә. Хәзер дә мәктәпләребездә, матур язу дәресләре кебек, матур сөйләм дәресләре кертергә иде. Югыйсә, балаларыбыз, аеруча, авыл балалары авызларын ачып, сүз әйтергә куркып тора бит. Бу безгә бик кирәк. Оныгым Амар шушы юнәлешне башлап, яшьләр арасында дебатлар үткәрә башлагач, бик сөенгән идем. Ул шактый балаларга, яшьләргә ораторлык осталыгы серләрен өйрәтте. Нәфис сүз жанры өлкәсендә күп еллардан бирле армый-талмый хезмәт итүче остазыбыз Алабуга шәһәреннән Наилә Биҗанова, бик күп балаларга ана телендә дөрес сөйләм күнекмәләрен өйрәтеп, аларны фестивальләрдә катнаштырып, лауреат иткән ханым. Әти-әнисе өйрәтә алмаган телнең матурлыгын, татлылыгын, җегәрен балаларның йөрәкләренә салган фидакарь зат. Наилә ханым, мең рәхмәтләр яусын сезгә! Сезнең укучыгыз Булат Сәхәбиев Ялтада ике мең кеше сыешлы залда фестивальнең гала-концертында Г. Тукайның «Китмибез» шигырен укып, Ватан кадерен белергә, татар рухын сүндермичә, нык булырга чакырды.

1999 елдан башлап, фестивальнең берсен дә калдырмаучы Эмине Мостафаева «Сөембикә варислары»ның символына әверелде. Урта Азиядән әтисе Сервер, әнисе Лилия белән Ватаннарына кайтып, Симферопольдә кечкенә генә, бернинди уңайлыклары булмаган тулай торакта яшәп, зур сәнгатькә хезмәт итүче җырчы һәм остаз булып үсеп җитте ул. Кырым индустриаль педагогиясе институтын тәмамлап, бер үк вакытта кырым-татар җыр-бию ансамблендә эшләп, үзе укыган институтта яшьләргә белем бирә, тагын әле кечкенә балалардан торган ансамбль оештырып, шулар белән эшләп ята. Кырым ансамбленә алмашлар әзерли. 2019 елда

аңа туенда Татарстанның атказанган артисты исемен тапшырдылар. Юбилеебызда ул ире Арсен Усеинов һәм Казаннан Альбина Насыйрова (Мухаметшина), Байбулат Батуллалар белән концертны алып барачак. Әлбәттә, Эминенең таянычы әтисе булды. Ул аны уңга-сулга тайпылдырмыйча туры юлдан, олы сәнгать юлыннан алып барды, ныклы белем алырга ярдәм итте. Сервер үзе дә композитор, музыкант, халыкара фестивальләр лауреаты. Эминенең энесе Энвер дә фестивалебездә катнашып, бик матур чыгыш ясады, кырым татарларының Ватан турындагы җырын җырлап лауреат булган иде. Алма агачыннан ерак төшми, дигән гыйбарә, нәкъ аларның гаиләсенә кагыла. Әниләре Лилия балалар бакчасында тәрбияче булып эшли. Миңа аларда күп тапкырлар булырга туры килде. Сервер миңа Кырымда татар балаларын барлау, фестивальгә әзерлекле катнашучыларны гына китерү өчен күп көч куйды. Кырымда ике Серверым бар. Берсе – Какура, икенчесе – Мостафа, ике канатым булды. Кырым татар балалары алар ярдәме белән фестивальләрдә катнаша алды. Сервер Какура үзе дә кырым татар җыр-бию ансамблен Төркиягә, чит илләргә гастрольгә алып чыкты. Казанга килеп, татар атналыгы көннәре үткәрделәр. Эмине – ансамбльнең алыштыргысыз солисты. Ансамбльдә шулай ук «Сөембикә варислары» лауреаты Арсен Бекиров та эшли. Сервер Какура аны – үзе бер карыш, кәпәче биш карыш баланы, су сибеп үстергәндәй үстерде. Ул да Татарстанның атказанган артисты исеменә лаек булды. Биюче Зарина Зәйнетдинова да ансамбль солисты, «Сөембикә варислары» лауреаты. Ул фестивальдә Җәмил Аблаев белән бергә биеп, чыгыш ясаячак һәм, әлбәттә, кырым татарларының мәшһүр биюе «тым-тым»ны тамашачыларга бүләк итәчәк. Ә Эмине – күпкырлы шәхес. Казанга берничә тапкыр КВН уеннарында катнашырга да килде. Казан белән Кырым арасына күпер салучылар «Сөембикә варислары» булса, Кырым ягыннан иң күренеклеләре Сервер Какура, Җәвит ага Кутдусов, Эмине Мостафаева, Сервер Мостафаев, Диләвир Османовлар иде. Без салган шул күпердән

Фестиваль лауреатлары
Ширин һәм Эмине Мостафаева.

сәнгать әһелләре Кырымга килеп, Татарстан сәнгать атналыгы уздырды. Ул күпердән эшмәкәрләр дә, сәясәтчеләр, икътисад өлкәсендә эшләүчеләр дә узды, күп аралашты. Алдагы фестивальләрне үткәрүдә ярдәмчеләребез – кырым татар егетләре Ришат Камилов белән Ришат Аблаев. «Соади Тур» дип аталган туристик оешманы җитәкләүчеләр. Балалар яшәгән ял йортларында көн-төн сакта торып, иминлегебезне кайгырттылар, уңай шартлар тудырып, бөтен җаваплылыкны үз өсләренә алдылар. Шуңа фестивальләр тыныч узды, бер генә күңелсезлек тә булмады.

Фестивальне әзерләүдә һәм аның барышында төп ярдәмчеләрем кызым Резедә (филология фәннәре кандидаты, илаһият галиме), оныкларым Амар белән Ширин иде. Амар тавыш операторы булып та, Сабантуйлар, төрле чаралар үткәрүдә, кунакларны каршы алу һәм озатуда төп җаваплылыкны үз өстенә алды. Ә Ширинем исемлекләр төзеп, компьютерда эшләнә торган бөтен эшләрне башкарды, программалар төзергә, кичке уеннар үткәрергә булышты. 2003 елгы фестиваль аерата истә калган. Кече оныгым Мурадның, тууына бер генә ай иде. Аны сумкага салып йөрттек. «Сөембикә варислары» Мурадны кулдан төшермәде. Резедәм, оныкларым режиссёрларым, тавыш операторларым, оештыручы администраторларым, карусыз йомышчыларым да иде һәм фестивальдә катнашучы балаларга да күз-колак булдылар. Боларның барысы өчен кеше ялласаң, акча түләргә кирәк булыр иде, ә үземнекеләр бушлай эшләде. Миңа акча сорап, теләнеп йөрергә туры килмәде. Кайбер фестивальләр турында рәсми җитәкчеләр белми дә кала, соңыннан гына, газета-журналлар аша ишетәләр иде. Без реклама ясап, эшебезне күрсәтеп, мактанып йөрмәдек, ә эшләдек тә эшләдек. Иң мөһиме – фестиваль утын сүндермәү иде. Исәпләсәң, исең китәр! Күпме чыгым тотылган! Читтә яшәүче балаларны Казанга китертү, аларны урнаштырып, ашату-эчертү, транспорт чыгымнарын күтәрү – барысы да үз өстемдә. Бер дә хәтеремнән чыкмый: зур автобус белән 200гә якын бала. Тукай Кырлайга барабыз. Юлга чыгар алдыннан тарихчы галимебез Габделбәр абый Фәйзрахманов Сөембикә манарасы янында балаларга тарихыбызны, Казанны саклаучыларның бу җирдә каны елга булып агуы турында сөйли. Балаларның күзләрендә яшь, дога кылабыз... Тукай Кырлайга юл тотабыз. Габделбәр абый юл буе тарихыбызны сөйли. Балаларның күзләрендә ут яна, сораулар яудыралар. Урыны җәннәттә булсын Габделбәр абзыебызның! Зур гыйлемле, ихлас, бик тә милли җанлы кеше иде. Тукай Кырлайда музейда, мәктәптә булганнан соң, клубта концерт куйдык. Бу апрель ае, әле чәчәкләр үсми. Шунда бер апаның концерттан йөгереп чыгып китеп, өеннән тәрәзә төбендәге гөлен чүлмәге белән алып килеп, балаларга бүләк иткәнен хәтерлим.

Мондый сәяхәтләр күп кылынды: Бахчасарайга, Ханнар сараена, музейларга, Кырымның һәм Казаныбызның тарихи урыннарына, Болгарга һәм башка җирләргә. Балалар тере тарих белән танышып, үзләренең кем, нинди милләт вәкиле икәнлеген аңлап, күп дәүләтләр төзегән халыкның оныклары булуын сизеп, горурлык хисләре кичереп, дуслашып, күрешергә сүзләр куешып, ана телебездә рәхәтләнеп аралашып, елап аерылыша иде.

Бер тапкыр лауреатларны гына туплап, 25 баланы самолетка төяп, Төркиягә бөтендөнья балалар фестиваленә алып бардым. Меңләгән халык алдында, стадионда һәм төрле мәйданнарда чыгыш ясадык. Балалар төрек гаиләләренә урнашып яшәде, яшәү рәвешләре белән таныштылар һәм дуслашып калды. Татарстан балалары өчен махсус өстәл әзерләп, Төркиянең милли мәҗлесе кабул итте. Төркиянең берничә шәһәрендә һәм тарихи урыннарда, Кемаль Ататөрек мавзолеенда булып, балалар үзләренә рухи яңарыш алып, берничә баскычка күтәрелеп кайтты.

Фестиваль лауреаты
Айгөл Зиятдинова.

Җырчы Марат Фәйрушин белән Илнара Хуҗиеваны сәхнәдән төшермәделәр, чәчәк бәйләмнәренә күмделәр. Анкара, Иске шәһәр, Истанбул урамнары буйлап, Татарстан байрагын җилфердәтеп, татар җырларын җырлап, биюләрен башкарып, Татарстан данын якладык. Сәнгатебез, үз-үзебезне тотышыбыз аша туган илебезнең, туган халкыбызның бөеклеген исбатладык. Гала-концертларыбыз кырым татарларының «Гүзәл Кырым» җыры белән тәмамлана иде. Аны Кырым һәм Казан ягыннан солист – лауреатлар Эмине Мостафаева, Айгөл Зиятдинова, Ширин Аль-Анси, Гүзәл Ахмадиева, Марат Фәйрушин һәм Үзәир Наймановлар башлап җырлады.

Татарстан төбәкләре арасында иң күп катнашучылар Түбән Кама шәһәреннән булды. Бигрәк тә Наил Мусифуллин җитәкчелегендәге «Нәүрүз» бию ансамбле чыгышы – татар халкының төрле биюләре, милли киемнәрнең зәвыклылыгы игътибарны җәлеп итте. Бөтен күзләр аларда иде, биючеләр фестивальнең күрке булды. Ә Наил Шәкүр улын, балалар

бик ярата, ихтирам итә иде. Ул – үз эшенең остасы һәм дисциплина ярата торган кеше. Юбилейга аларны да күтәбез.

Хаҗитарханнан (Астрахань) килгән Дәүләт Умеров җитәкчелегендәге «Мирас» ансамбле бию ансамбльләре арасына үзенә бер яңа дулкын булып килеп керде. Ул шул җирлектәге татар-ногай биюләре белән чыгыш ясап, бию сәнгатенә яңа сулыш өрде, аны тагын да тулыландырды. Ул хәзер Казанга кайтты, монда да бер дигән профессиональ ансамбльләргә торырлык, «Мирас» ансамблен төзеде, балаларга, яшьләргә белем бирә, бию серләрен өйрәтә. Хезмәтләрен искә алып, аңа Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе дигән исем бирелде. Тәбриклибез үзен, гыйлеме дә, тәҗрибәсе дә җитәрлек, Ходай саулык бирсен, ул безгә бик кирәк!

Гөлзадә Сафиуллина һәм ногай егете гран-при лауреаты Үзәир Найманов.

Хаҗитарханнан Миңнура Ялаева һәр елны фестивалебезгә «Нур» ансамблен алып килә иде. Сөембикә турында композицияләр ясап, күккә ашкан калфаклары белән безне борынгы заманнарга, Сөембикә заманнарына алып китәләр иде. Аларның юл һәм яшәү чыгымнарын һәр елны җирле татар иҗтимагый үзәге рәисе Алмаев Әнвәр Ибраһим улы күтәрә иде. Менә нинди алтын баганаларыбыз бар. Ни кызганыч, Миңнурабыз арабыздан китте, урыны җәннәттә булсын! Хаҗитарханнар үзләренең тыйнаклыгы, калфакларының, нәкъ Сөембикә калфагы кебек, югарыга үрмәләгән булуы белән аерылып торды. 1990 елда кечкенә генә бер календарьдән күреп, үз кулларым белән беренче Сөембикә калфагын тегеп, шуны киеп, бөтендөнья мәдәни миссиясендә катнашып, 7 илдә чыгыш ясаган идем. Шуңарчы андый калфакны беркемдә дә күргәнем булмады. Шул калфагымны, Сөембикә костюмымны киеп, балалар алдында чыгыш ясадым. Аннары «Сөембикә варислары» шундый калфакларны тегә, чигә башлады. Иң беренче, Альбина Мөхәммәтшинада күрдем. Шуннан соң китте, өскәрәк, биеккәрәк үрмәләде калфакларыбыз...

Нәфис сүз жанрында өч шәп егет истә калган. Булат Садретдинов (үзе шагыйрь, 4 китабы дөнья күрде), Байбулат үзенең тавышы, энергетикасы белән бөтен Кырымны шаккатырды, һәм Алабугадан Булат Сәхәбиев – бик

матур малай Габдулла Тукайның «Китмибез!» шигырен сөйләп, ачык дикция, тавыш аһәңенең көчле һәм матур булуы белән күңелләребезгә кереп утырды. Өчесенең дә өстендә Тукайча костюм иде. Булатны балалар «Тукай» дип йөртте. 6 яшьлек энегым Мурат та, алардан калышмаска тырышып, Рөстәм Мингалимов шигырен: «Атланырмын, ат бирсәң! Атта йөргән малай мин! Кылыч бирсәң, алырмын! Кылыч күргән малай мин! ... Бабаларым канында яуга кергән малай мин!..» – дип сөйләп, сәхнәне дер селкетте.

Гран-при лауреаты
Байбулат Батулла.

Нурбәк Батулланың хореографик училищеда укыган вакыты иде. Сәхнәдә, халыкны таң калдырырлык бер яңа бию юнәлеше күрсәтәсебез килде. Балетмейстерлар Сәлимә Әминова һәм Илдус Габдрахмановлар стейк-чечетка биюен куйды. Училищеда укыган өч биюче егет (әйдәп баручысы Нурбәк иде) шушы биюне аяктан ут чыгарып биеде, тамашачыны шаккатырды.

Нурбәкләр белән бер үк училищеда укып, балет сәнгате серләрен үзләштергән бик матур кызыкаебыз Әминә Имашева да фестивалебезнең очар кошы, аккошы булды. Балет алымнарын кулланып биегән «Аккош» биюе үзенә бер могҗиза булып, тамашачыларны әкият дөньясына алып китте. Әминә үзе дә бер хыял дөньясыннан чыккан нәфис зат булып күренде. Әтисе – җырчы-композитор Мәсгут Имашев, әнисе – җырчы Фатыйма бу балага үзләрендә булган иҗат рухын өреп, аны олы сәнгатькә хезмәт итәр өчен үстергәннәр, күрәсең.

«Сөембикә варислары» фестивалендә беренчеләрдән булып фольклор ансамбльләре мөнәҗәтләр һәм бәетләр белән чыгыш ясадылар. «Ак калфак» ансамбле җитәкчеләре – Геннадий Макаров һәм Алсу Еникеева. Геннадий Макаров – фольклорчы галим, музыкант, педагог. Беренчеләрдән булып балаларга мөнәҗәтләр, бәетләр өйрәтеп, күп кенә ансамбльләр төзеде. Фестивалебездә балаларга мастер-класслар оештырды. Татар халкының музыка уен кораллары белән таныштырды. Алсу Еникеева Казан дәүләт мәдәният институты педагогы, студентлары арасында тагын бер-

ничә «Җомга көн», «Дәште Кыйпчак» ансамбльләре оештырып, күп фестивальләрдә катнашып, борынгыдан килгән моңнарыбызны халык арасында пропагандалады. Алар «Сөембикә варислары» фестивальләрнең барысында да катнашып, зур җиңү яулады.

Күпме татар баласы күңеленә борынгы моңнарыбызны сеңдерде. Шушы башлангычның дәвамы булып тагын бер «Илаһи моң» фестивале туды. Аны Казан дәүләт федераль университеты һәм Рәсәй ислам университеты ярдәме белән, галимә, исламият белгече, кызым Резедә Сафиуллина җитәкләде. «Илаһи моң» фестивалендә дә Рәсәйдә яшәүче мөнәҗәтләр, бәетләр, халык җырлары җырлаучы ансамбльләр, галимнәр, әдәбият-сәнгать, илаһият белгечләре катнашып, тагын бер яңа күтәрелешкә ия булдык. Ә иң зур җаваплылыкны үз өстенә алып, инде менә биш тапкыр үткәрү мөмкинчелеге тудырган Россия Ислам университеты ректоры Рафик Мөхәммәтша улы Мөхәммәтшинга Алланың рәхмәтләре яусын!

Геннадий Макаров белән Алсу Еникееналардан күреп, татарлар яшәгән төрле төбәкләрдә фольклор ансамбльләре оештырылды. Юбилей фестивалебезнең концертында да берничәсен күрү мөмкинлеге булачак. Чувашстаннан Фәрит Гыйбатдинов «Мин һичшиксез юбилей концертында ансамблем белән катнашачакмын, Илнар Хисамов сәнгать җитәкчелегендәге «Тамчы» балалар фольклор ансамбле төзедек бит»,– дип шатландырган иде. Менә бит дөньялар ничек, халкыбызга үзен аямыйча, ихлас хезмәт иткән бөек җаннар китеп бара... Сүзебез дога, урыны җәннәттә булсын! Ижау шәһәреннән Лариса Гайнетдинова җитәкчелегендә «Асылъяр» ансамбле катнашачак. Шушы жанрда эшләп килүче тагын бер кызыбыз – Лилия Җиһаншина җитәкчелегендә дә, Казан консерваториясе каршында фольклор төркеме инде байтак еллар халкыбызга хезмәт күрсәтә. Бу – иҗатчыларыбызның асылыбызга, тамырыбызга кайтуы, бабаларыбызның халык авыз иҗатында сакланып калган ялкынын сүндермичә яшәтүе.

Фестивалебезнең тагын бер номинациясе – ул да булса, гамәли сәнгать. Анда балалар үзләре ясаган Сөембикә рәсемен һәм башка бик күп төрле темаларны колачлаган рәсемнәрне, үз куллары белән ясаган курчаклар, сувенирларны алып килде. Бу балаларның күңел бизәкләре шунда ук төрле чараларда катнашучыларга бүләкләр булып таралып бетте. Әле дә хәтеремдә – фойеда мастер-класс оештыручы ханымның (ни кызганыч, исеме истә калмаган) 5 минут эчендә төрле чүпрәкләрдән матур курчаклар ясарга өйрәтүе. Кызлар барысы да үз курчакларын ясап, өйләренә алып кайтып китте. Балаларның күзләрендәге куанычны әйтеп бетерлек түгел!

Араларында иң бәхетлесе, әлбәттә, мин идем! Тормыш, фестиваль тәгәрмәче без дигәнчә тәгәри, Алла кушканча, хакыйкый юлдан барабыз. Миңа да үз гыйлемемне, тәҗрибәмне, энергиямне балаларга бирергә на-

сыйп булды. Бу бәхет түгелмени?! Сөембикә варислары бүген дә яши, милләткә хезмәт итә, матур гаиләләр кора, татарның генофонды дәвам итә. Бу өлкәдә, шөкер, үз өлешебезне керттек. Ходай кабул итсен! Ул яшь агачлар инде яфрак ярды, чәчәккә бөреләнде, таза, матур җимешләр дә бирер, иншалла! Шушы изге эшне башлап җибәргәндә матди ярдәм салган «Кара алтын» банкы җитәкчесе Ринат Абдуллинга, балаларны Кырымга кадәр килергә юл һәм яшәү чыгымнарын үз өсләренә алган җирле җитәкчеләргә, эшмәкәрләргә, әти-әниләргә, укытучыларга, сәнгать җитәкчеләренә, иң авыр вакытларда матди һәм рухи ярдәм күрсәткән «Шәһри Казан», «Әниен-Мама» газеталары баш редакторы, җәмәгать эшлеклесе Хәлим Гайнуллинга, Арча якташлык җәмгыяте рәисе Тәлгат Шиһабиевка, «Карамай» ширкате җитәкчесе Алимас Вәлиевкә һәм вакытында безне матбугатта яктыртып килгән Республиканың барлык газета-журнал редакторларына, журналистларына, волонтерларга, Сәидә абыстаебызга олы рәхмәтләремне белдерәм! Телебез, динебез яшәр! Ватаныбыз сау булсын! Алдагы көнгә, Аллаһы Тәгаләгә, үзебезгә, ышанычыбыз артсын! Безне алдап, хәйләләп туры юлдан яздыра алмасыннар! Хакыйкый гыйлем аша асылыбызны табарга Ходай ярдәм итсен! Шул чагында тел дә, дин дә, Ватан да һәм без дә яшәрбез! Авылларыбызны, үзебезгә бүленеп бирелгән кечкенә генә булса да кара туфрагыбызны, туган җиребезне саклыйк, бер-беребезне сатмыйк, бабаларыбызның ышанычын аклыйк, шушы юлда Аллаһы Тәгалә үзе безнең таянычыбыз булса иде! Амин! Бабаларыбыз калдырган тере, саф, мең яшәр орлыкларны чәчеп, тере күзәнәкләребезне саклап, туган җиребездә Ватан кадерен белеп яшәргә насыйп булсын!

Һәр халык үзенең тамырын онытмыйча, барлап яшәсә генә үз милләтен, ана телен, гореф-гадәтләрен саклап кала ала. Үзенең кем икәнен белмәгән, үзен хөрмәт итмәгән милләт башка халыкларны да хөрмәт итә, ярата, кабул итә алмый. Безгә иң әүвәл үзебезнең кем икәнебезне аңлау, үз аңыбызны үстерү кирәк. «Сөембикә варислары» фестивале нигез буларак менә шуңа таяна. Минем хыялым – төрле елларда үткәрелгән «Сөембикә варислары» фестиваленең лауреатларын Казанда зур, матур залга җыеп, гала-концерт үткәрү.

Соңгы елларда фестивалебезнең 20 еллык юбилеен Казанда уздыру өчен матди ярдәм күрсәтүен сорап, Рәисебезгә берничә хат язган идем, кызганыч, җавап булмады. Күрәсең, хатлар аңа барып җитмәгән. Рәис белән ике арада Кытай стенасы һәм терракот армиясе кебек түрәләр тора. Аларны үтеп булса, Рәисебез, һичшиксез, безне ташламас дигән олы өметтә калам.

2021–2023 еллар.

ТӨБӘК ТАРИХЫ БУЕНЧА КОНФЕРЕНЦИЯЛӘР ҺӘМ ОЧРАШУЛАР
ХАТЛАР ҺӘМ КАЙТАВАЗЛАР

КРАЕВЕДЧЕСКИЕ КОНФЕРЕНЦИИ И ВСТРЕЧИ
ПИСЬМА И ОТКЛИКИ

ПИСЬМО В РЕДАКЦИЮ

(Отклик на статью Балгынай Норлан «Чәүчәккә сәяхәт».
Туган җир. Родной край. №3, 2019)

Главному редактору журнала Туган жир.

В одном из выпусков Вашего журнала была статья про род Чанышевых. Я, Чанышева Альмира Ахмедулаевна, являюсь внучкой Хасанбая Чанышева и правнучкой Рамазан хаджи Чанышева. В этой статье было написано, что у Рамазан хаджи были дети. В действительности, у него не было родных детей, а были племянники – Хасанбай и Хусаинбай, которым он передал своё состояние. Сам же он занимался строительством мечетей. Одна из них – Красная мечеть, которую он построил в КНР в городе Чугучаке. В той же статье было написано, что он построил Красный дом, хотя на самом деле её построил мой дед – Хасанбай Чанышев. Прошу проверить информацию, поднять архивы... Самое главное, автор

статьи утверждает, что он является потомком рода Чанышевых, а на самом деле не имеет отношения к нашему роду.

Мы знаем свою историю. Фамилий Чанышевых много, как и Ивановых. Нам очень обидно, ибо это наша история и мы бы хотели, чтобы к ней относились с уважением. Историю моих предков не искажайте, прошу вас.

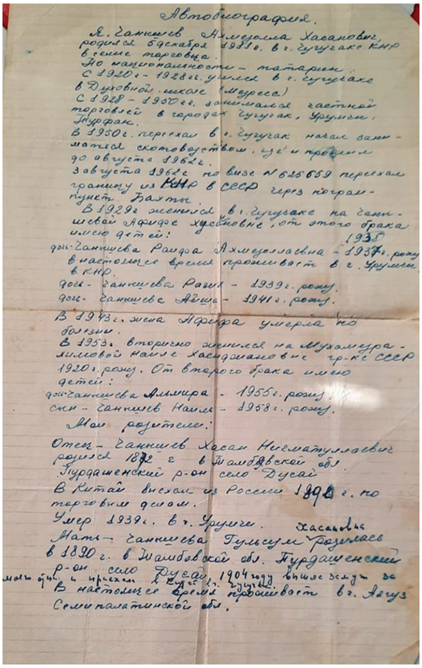

Автобиография.

Я, Чанышев Ахмедолла Хасанович, родился 5 декабря 1911 г. в г. Чугучаке КНР в семье торговца.
По национальности – татарин.
С 1920 г. – 1928 г. учился в г. Чугучаке в Духовной школе (Медресе)
С 1928 – 1950 гг. занимался частной торговлей в городах Чугучак, Урумчи, Турфан.
В 1950 г. переехал в г. Чугучак начал заниматься скотоводством, где и прожил до августа 1962 г.
3 августа 1962 г. по визе № 625659 переехал границу из КНР в СССР через погранпункт Бахты.
В 1929 г. женился в г. Чугучаке на Чанышевой Афифе Хуснудиновне, от этого брака имею детей:
дочь – Чанышева Раифа Ахмедоллаевна – 1935 г. рожд. в настоящее время проживает в г. Урумчи в КНР.
дочь – Чанышева Разия – 1939 г. рожд.
дочь – Чанышева Айша – 1941 г. рожд.
В 1943 г. жена Афифа умерла по болезни.
В 1953 г. вторично женился на Мухамедрахимовой Наиле Хасиджановне гр-ке СССР 1920 г. рожд. От второго брака имею детей:
дочь – Чанышева Альмира – 1955 г. рожд.
сын – Чанышев Наиль – 1958 г. рожд.
Мои родители:
Отец – Чанышев Хасан Нигматуллаевич родился 1872 г. в Тамбовской обл. Пурдашенский р-он село Дусай
В Китай выехал из России 1890 г. по торговым делам.
Умер 1939 г. в г. Урумчи.
Мать – Чанышева Гульсум Хасановна родилась в 1890 г. в Тамбовской обл. Пурдашенский р-он село Дусай, 1904 году вышла замуж за моего отца и приехала в Китай в г. Чугучак
В настоящее время проживает в г. Аягуз Семипалатинской обл.

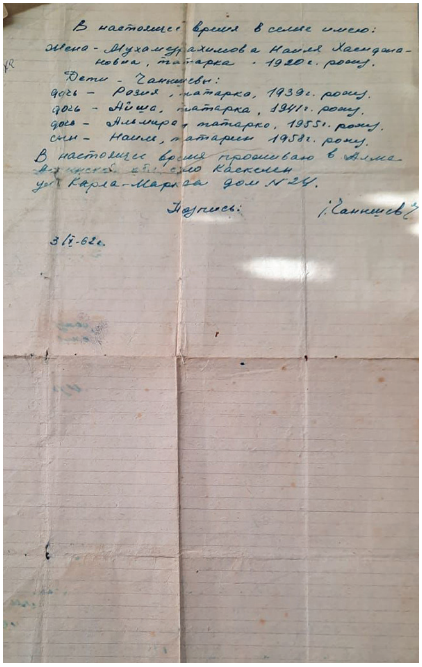

В настоящее время в семье имею:
Жена – Мухамедрахимова Наиля Хасиджановна, татарка, 1920 г. рожд.
Дети – Чанышевы:
дочь – Разия, татарка, 1939 г. рожд.
дочь – Айша, татарка, 1941 г. рожд.
дочь – Альмира, татарка, 1955 г. рожд.
сын – Наиль, татарин 1958 г. рожд.
В настоящее время проживаю в Алма-Атинской обл. село Каскелен ул. Карла-Маркса дом № 24.
Подпись: (Чанышев)
3/IX-62 г.

АЛТЫН БАГАНАЛАРЫБЫЗНЫҢ БЕРСЕ

Татарстан Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтында оештырылган «Золотоордынское обозрение» халыкара фәнни журналының нәшер ителә башлавына 10 ел тулды. Шул уңайдан институтта редколлегиянең киңәйтелгән тантаналы утырышы үтте.

Бу – татар халкының этногенезын өйрәнүгә, татарны саклауга зур өлеш кертүче журнал. Милләтебезне саклаучы алтын баганаларыбызның берсе. Аңа озын гомер телибез, кулдан килгәнчә ярдәм итәргә тырышабыз. Тарих институты директоры Радик Салихов басмага менә шундый зур бәя биреп утырышны башлап җибәрде.

Үз чиратында журналның баш мөхәррире, институттагы Алтын Урда һәм татар ханлыкларын өйрәнү үзәге җитәкчесе Илнур Миргалиев, узган дистә елдагы эшчәнлеккә кыска гына күзәтү ясады. «Шушы дистә ел эчендә 600дән артык мәкалә бастырганбыз. Авторларыбызның күпчелеге – җитди, зур галимнәр. Эшчәнлегебезне башлаганда, бигрәк тар юнәлеш бит бу, озак дәвам итә алырсызмы, дип шик белдерүчеләр булды. Илдә кризис, акча юк ич, дип тә әйттеләр. Әйе, темабыз тар, димәк, тирәнрәк «казырга» кирәк. Яхшы идея булса, акча табыла»,– дип белдерде ул.

– Бу журнал – уникаль күренеш, аны тудыру – шактый җитди эш. ВАК, Скопусларга кертү ансат түгел. Аның формаль таләпләре күп. Миңа Алтын Урда цивилизациясе дигән тема, төшенчә бик ошый. Бу журнал эшчәнлегендә үзем дә катнашырга, мәкаләләр биреп барырга тырышам. Без бит шушылай күп кенә мәсьәләләрне актуальләштерәбез, чынбарлыкта популярлаштырабыз,– дип Казан Мәдәният университеты проректоры, тарих фәннәре докторы Рафаэль Вәлиев журнал исеменә мактау сүзләре яудырды.

КФУ профессоры, тарих фәннәре докторы, «Тюркологические исследования» журналы баш мөхәррире Раил Фәхретдинов та мактау сүзләрен кызганмады. Шул ук вакытта галим: «Күрше-тирә республикалар, тугандаш халыклар безнең тарихны үзләштермәкче була. Мондый омтылышларга журнал үз вакытында җавап биреп барсын иде. Дөрес, мондый җаваплар бар, әмма алар күбрәк булсын иде»,– дигән теләген җиткерде. Моңа җавап итеп дигәндәй, online тарих фәннәре кандидаты, АБДИ Гуманитар тикшеренүләр интитуты директоры, Алматыда нәшер ителүче «Qazak Historical Review» журналы баш мөхәррире Канат Уксенбай, журнал төрле бәхәсләргә кермичә, уртада кала белә, дип белдерде. Аның ватандашы, Казакъстан Республикасының Фән һәм мәгариф министрлыгы каршында эшләүче Җучи Олысын өйрәнү институты директоры, фәлсәфә фәннәре докторы Җаксылык Сабитов та: «Журнал урталыкта

тора, читкә бәрелми, дип ватандашын хуплады. Дөрес, ул, беркемнең дә хакыйкатькә монополиясе юк, журнал төрле фикергә, үзгә карашларга урын бирә»,– дип тә өстәп куйды.

Россия Фәннәр академиясенең Россия тарихы институты өлкән фәнни хезмәткәре, тарих фәннәре докторы Илья Зайцев: «Ун ел – журнал өчен шактый зур вакыт ул. Ун ел эчендә күп кенә журналлар туалар да үләләр, чыгудан туктыйлар. Басмабыз хәзер җитлекте, пик дәрәҗәсенә җитте, авторларны, мәкаләләрне сайлап алуга җентекләп, зур игътибар белән карый. Киң мәйданны, күп илләрнең галимнәрен берләштереп, җыеп тора. Журнал Алтын Урда яшәгән хәтле яшәр дип уйлыйм»,– дип басмага озын гомер теләде. Курган дәүләт университетындагы Гуманитар фәннәр институты директоры, тарих фәннәре кандидаты Денис Маслюженко журналга ун мәртәбә ун ел, ягъни йөз ел гомер теләгәннән соң, төрле төбәкләрдә эшләүче Алтын Урданы өйрәнүчеләрне бер мәйданда җыйганы, берләштергәне, төрле чыганакларны бастырганы өчен Илнур Миргалиевкә рәхмәт җиткерде.

– Башкортлар үз эчләренә йомылу ягын карады. Без ачылдык. Конкуренциясез, төрле идеяларга колак салмыйча, үсеп булмый. Безгә берникадәр конкурент булган казакълар да үсә. Әмма, әйтергә кирәк. Институт финанс ягыннан шактый кыен хәлдә. Татарстан Фәннәр академиясе журналны финанс ягыннан хупласа иде,– дип тарих фәннәре докторы, «Туган җир» журналы баш мөхәррире Дамир Исхаков басманың матди хәлен кайгырту зарурлыгына, аерым алганда, тиражның бик кечкенә булуына да тукталды. Ул, Алтын Урдабызның күчмәннәр цивилизациясе генә түгел, нык үскән, шактый алга киткән шәһәр цивилизациясе дә икәнлеген тәкрарлап, эпик әсәрләрне, тәгаен алганда, дастаннарны анализлау аша да, күп кенә материалларны фәнни әйләнешкә кертеп булачагын, әлегә Алтын Урда цивилизациясе чыганакларын яктыртуга игътибар җитеп бетмәвен искәртте.

Журналның һәр санында бәхәс тудыра торган мәкаләләр чыга. Яңа сан дөнья күргә, әйдә, мин җавап язам, мин килешмим, үз фикеремне язам, дип шылтыраталар. Татар тарихы төрле яклап яктыртылырга тиеш. Кайчагында бик үк уңай булмаган фикерләр дә ишетергә туры килә. Бу гаҗәп түгел. Без журнал сәхифәләрендә тарихыбызны тергезергә тырышабыз. Баш мөхәррир тантаналы утырышны менә шулай йомгаклап куйды.

Рәшит Минһаҗ

ХРОНИКА

1–2 декабря 2023 г. в Тобольске состоялась Всероссийская научно-практическая конференция «Сибирские Валеевские чтения», посвященная 105-летию д.и.н. Фоата Тач-Ахметовича Валеева. По ходу конференции были прочитаны 18 докладов, в числе которых и доклады ученых из Казани: д.и.н. Д.М. Исхакова «Кыпчакское этническое составное в этногенезе сибирских татар: реальность или историографический фантом?», д. филол.н. О.Р. Хисамова «К вопросу о языковой идентичности волго-уральских и сибирских татар», к. филол. н. Ф.Х. Завгаровой «Мифологические образы в татарских дастанах», к.и.н. И.З. Гарифуллина «Дискурс о так называемом «северо-западном» диалекте башкирского языка». В рамках мероприятия состоялись выставка работ по мотивам сибирско-татарских сказок А.А. Закорюкиной-Рахимовой, презентация мусульманских метрических книг и «Словника», а также отчетный концерт ансамбля «Яшьлеккә сәяхәт» в ЦСТК Тобольска. Организатором конференции являлась с.н.с. ТКНС УрО РАН к.и.н. член редколлегии журнала «Туган җир. Родной край» З.А. Тычинских.

В с. Нижняя Майна Спасского района РТ 9.12.2023 г. состоялась республиканская научно-практическая конференция на тему «Проблемы изучения, сохранения и популяризации культурного наследия татарского народа» при участии краеведов ряда районов республики. В работе приняли участие ученые из Казани доктора исторических наук Ф.Г. Ислаев, Д.М. Исхаков, Ф.Х. Хузин, к.и.н. Ф.А. Байрамова. Н.Г. Гариф, А.З. Нигамаев и др. Конференция прошла организованно, краеведу Рафику Гумеровичу Насырову было вручено благодарственное письмо от журнала «Туган җир. Родной край».

10–13.12.2023 г. в Москве состоялась Международная научно-образовательная конференция «XX Фаизхановские чтения», посвященная 200-летию со дня рождения Хусаина Фаизханова и Году педагога и наставника в РФ. В рамках конференции состоялись выступления с докладами членов редколлегии журнала «Туган җир. Родной край» д.и.н. Д.М. Исхаков (тема: Открытие булгарского языка в переписке Хусаина Фаизханова с Шигабутдином Марджани), к.и.н. З.А. Тычинских (тема: Роль представителей дворянского сословия в общественном мусульманском движении начала XX в. в Западной Сибири), к.и.н. А.А. Бурханова (тема: Изучение жизненного пути, деятельности, творчества, подвига и

вклада в духовно-культурную жизнь народа и страны выдающихся деятелей татарского народа и увековечивание их памяти и наследия), а также других известных татарских ученых из Татарстана. В конце конференции была принята резолюция, направленная на сохранение и исследование творческого наследия Х. Фаизханова.

В Институте Истории им. Ш. Марджани прошел Круглый стол посвященный основателю первого татарского радио

18 декабря в Институте истории им. Шигабутдина Марджани АН РТ состоялся круглый стол, посвященный «Общественному и культурному наследию Шамиля Усманова».

Мероприятие было приурочено к 125-летию со дня его рождения. Шамиль Усманов известен в истории как общественный и военный деятель, писатель и родоначальник татарского радио. В круглом столе приняли участие не только научные исследователи из Казани, но и зарубежный ученый из Японии, целенаправленно занимающийся жизнью Шамиля Усманова.

С приветственной речью к участникам обратился доктор исторических наук, директор института истории им. Ш. Марджани АН РТ Радик Салихов. Он отметил, что личность Усманова важна и интересна для нашей академической науки в первую очередь с точки зрения становления и развития советской государственности Татарстана, который опирался на культурные и образовательные традиции предшествующего периода.

Далее слово дали известному историку, академику АН РТ Индусу Тагирову. Он остановился на роли вообще всех значимых татарских фигур, участвовавших в рождении и становлении Татарстана. Среди них и был Шамиль Усманов.

Первым с докладом об одном из автобиографичных произведений Усманова выступил профессор Центра славянских и евразийских исследований Университета Хоккайдо Норихиро Наганава.

В романе «Легион юлы – тургай далаларында», опубликованном на латинице комиссаром красной армии Шамилем Усмановым, автор без прикрас рисует суровые картины Гражданской войны, воссоздав образы тех, кто в кровопролитных боях утверждал Советскую власть.

«Жизненный путь Усманова после гражданской войны шел в ногу с советским стремлением, что открывало перед мусульманской интеллигенцией широкие, пусть и контролируемые возможности для развития национальных культур. Один из ключевых моментов романа заключался в межнациональной розни и напряженности. Этот горький опыт заставил

Усманова задуматься о необходимости создания собственного татарского военного формирования, что позже воплотилось в марте 1919 г. в Первой отдельной татарской стрелковой бригаде»,– отметил Наганава.

Шамиль Усманов стал руководителем строительства первой татарской радиостанции, которая была построена на Арском поле. Там была организована студия, откуда в 1927 г. на 10-летие Октябрьской революции в эфир вышла пробная передача, вошедшая в историю татарского радио. Тогда именно голосом Шамиля Усманова в эфире прозвучала легендарная фраза: «Казан сөйли!» («Говорит Казань»).

Будучи человеком романтичным и мечтательным, Усманов выходил и с идеями, опережавшими свое время. К примеру в 1925 г. он написал фантастический роман «Радио с Памира», где предвосхитил идею создания телевидения, но об этом факте, к сожалению, у нас мало кто знает.

С большим докладом о наследии Шамиля Усманова из личных архивов его семьи выступила кандидат медицинских наук, доцент кафедры реабилитологии и спортивной медицины Марина Подольская.

В частности, ею были представлены отрывки из пока еще не опубликованного, а потому уникального дневника Шамиля Усманова, написанного им в период с 1924 по 1931 гг. Усманов много писал о своих родителях и семье, фантазировал о том, какой станет Казань через 10–15 лет, предвосхищая то, что в городе вырастут большие широкие проспекты.

Кандидат исторических наук Ильнар Гарифуллин рассказал о роли Шамиля Усманова в создании Первой татарской стрелковой бригады.

«В январе 1919 г. Центральная мусульманская военная коллегия приняла решение о создании в Казани, Самаре и других поволжских городах мусульманских военных частей. Инициатива Шамиля Усманова о формировании мусульманского полка на базе интернационального легиона не была поддержана Реввоенсоветом I Армии. Шамиль Усманов обратился в военную коллегию Центрального мусульманского комиссариата в Москве с просьбой поручить ему организацию отдельной татарской бригады. Пропаганда, проводимая не на родном языке, «не может оказать должного действия на безграмотных татар,– пишет он. – Основные массы их не могут поэтому получить настоящее революционное воспитание. Агитация же на родном языке не проводится из-за недостатка пропагандистов... Единственный путь для воспитания татарских красноармейцев – формирование больших татарских частей».

Республиканский Военно-революционный комитет принял решение о формировании Первой отдельной Приволжской татарской стрелковой бригады 24 марта 1919 г. Шамиль Усманов был утвержден политкомиссаром бригады. Вскоре был получен приказ Реввоенсовета об организа-

ции Отдельной татарской бригады. Комиссаром ее назначили Усманова» – сказал И. Гарифуллин.

25 декабря 2023 г. в музее Н.И. Лобачевского в К(П)ФУ состоялся круглый стол на тему «Актуальные проблемы современной этнографии», посвященный 100-летию видного татарского этнографа Р.Г. Мухамедовой – одного основоположников современной этнологической науки в КНЦ (КФ) АН СССР и руководителя отряда татарских этнографов, работавших в ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова над составлением «Историко-этнографического атласа татарского народа» в 1970-1990-х гг. Мероприятие проводилось в рамках «Года педагога и наставника» в РФ и «Года национальных культур и традиций» в РТ и сопровождалось открытием специальной, весьма качественной, выставки «Атлас жизни Рамзии Мухамедовой». Принявший участие в работе круглого стола гл. редактор журнала «Туган җир. Родной край», д.и.н. Д.М. Исхаков сделал на данном мероприятии выступление на тему «Становление татарского академического отряда этнографов и его исследовательская деятельность в 1970 – 1990-х гг. (воспоминания о жизни советских этнографов)».

Главный редактор журнала «Туган җир. Родной край», д.и.н. Д.М. Исхаков 22.12.2023 как делегат принимал участие в работе Внеочередной конференции РАЕН (г. Москва). В ходе мероприятия состоялись внесение изменений в устав данной общественной организации, выборы президента РАЕН (им стал П.И. Бурак), утверждение концепции ее развития и ряд др. вопросов. Были также заслушаны доклады ведущих ученых, а также отдельных руководителей комитетов Гос Думы РФ.

ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАРАГАН ХЕЗМӘТЛӘР ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ. РЕЦЕНЗИЯЛӘР

ИНФОРМАЦИЯ О КРАЕВЕДЧЕСКИХ ТРУДАХ. РЕЦЕНЗИИ

ЯҢА КИТАП

Служилые и ясачные люди в России XV – XIX вв.: особенности землевладения, сословные номинации: сборник статей / под ред Г.Х. Самигулова. Вып. 1. – Челябинск: Библиотека А. Миллера, 2022. – 195 с.

Сборник представляет собой первую попытку собрать вместе исследования по таким, казалось бы, разным группам населения России, как служилые и ясачные люди. Представлены работы, рассматривающие ситуацию на больших пространствах – от Подмосковья до Центральной Сибири и охватывающие достаточно длительный период – от XIV до XIX в. Ряд работ демонстрирует, насколько тонка была граница между служилым и ясачным населением.

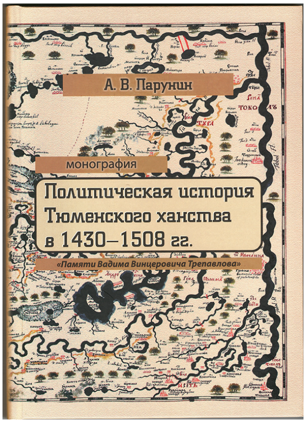

Политическая история Тюменского ханства в 1430–1508 гг.: монография / А.В. Парунин. – Челябинск: Фонд содействия сохранению культурного наследия «Общественный фонд «Южный Урал»», 2023. – 247 с.

Монография посвящена истории первого государственного образования на территории юга Западной Сибири – Тюменского ханства. В книге освещаются вопросы предпосылок и зарождения государственности в регионе, раскрываются этапы становления политической власти, исторической жизни правителей. Основное внимание уделено внешнеполитическому аспекту истории Тюменского ханства, связанному с общим состоянием источниковой базы. Отдельное внимание посвящено краткому описанию и анализу письменных источников, изучению достижений историографии. Расцвет и падение ханства прослежено сквозь призму военно-политического союза с лидерами Ногайской Орды.

МИЛЛИ АШЛАР, СӘЛАМӘТЛЕКНЕ САКЛАУ ЮЛЛАРЫ

НАЦИОНАЛЬНАЯ КУХНЯ, ПУТИ СОХРАНЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ

Фирая Захарова

ХАЛЫК МЕДИЦИНАСЫ

Нерв системасы

Без барыбыз да төрле-төрле. Берәү тормышта килеп чыккан кыенлыкны ансат кичерсә, икенче берәү аны фаҗига итеп кабул итә. Кешегә әйләнә-тирәбездә даими үзгәреп торучы шартларга, борчу-мәшәкатьләргә әллә ни зур көч куймыйча да яраклашу сәләте бирелгән.

Борчу мәшәкатьләр бихисап: яңа яки үзгәреп торучы вируслар, һаваның, суның, туфракның пычрануы, зур, даими электромагнит нурланышлары, азык-төлекнең сыйфаты, дөньядагы сәяси вакыйгалар, җәмгыяви, табигатьтәге тетрәнүләр...

Тышкы мохиттә җавапсыз калдырмауны таләп итә торган конфликтлы вәзгыятьләр килеп чыкканда матдәләр алмашын активлаштыручы, нерв-мускуллар, гормоннар, кан тамырлары системасын эшкә җигүче йөзләрчә биохимик реакция туа. Бу җәһәттә Канада галиме Ганс Сельеның хезмәтләре бик зур әһәмияткә ия. Ул галимнәр арасында гомум яраклашу синдромын тикшерүче, универсаль ярсу-стресс концепциясе авторы буларак яхшы мәгълүм. «Стресс» сүзенең инглиз теленнән тәрҗемәсе киеренкелек, басым ясау, ярсу мәгънәсен белдерә. Нәкъ менә аны стресс һәм дистресс теориясенә нигез салучы дип исәплиләр (әлеге газаплану халәтендә килеп туган киеренке шартларга кеше җайлаша алмый һәм чыгырыннан чыга). Бу халәт дәвамлы киеренкелеккә әйләнергә ихтимал. Стресс-ярсуның физиологик гәүдәләнеше дә мәгълүм («Будь здоров» журналы, № 8, 2003).

Организмның тыныч, тотрыклы халәте канда күпме кортикоид булуга – бөер өсте бизе кабык матдәсе эшләп чыгара торган гормоннарга бәйле. Әгәр алар җитәрлек икән, нинди генә тышкы тәэсир булмасын кеше тынычлыгын җуймый. Тышкы йогынты артканда, эчке кичерешләр көчәйгәндә тагын да күбрәк кортикоидлар таләп ителә. Ярсытучы (бу теләсә нинди вакыйга, дулкынлану, әйләнә-тирәдәге тәэсир ясаучы

булырга мөмкин) бик нык яисә озак вакыт басым ясый икән, бөер өсте бизе кабык матдәсенең куәте бетә.

Ганс Селье ярсуны өч мәлгә бүлә

1 нче мәл – хәвефләнү. Ярсыткыч тәэсирендә гипоталамус – гипофиз – бөер өсте бизе кабыгы системасы активлаша. Бу үз чиратында бөер өсте бизенең эчке катлавында ясала торган гормоннарның – адреналин биз сыекчаларының күтәрелүенә, кандагы шикәрнең артуына, аның бавыр, мускуллардагы запасларын җәлеп итүгә китерә. Сизү, тою әгъзалары сагая, авыз эче кибә, маңгай, уч төпләре, аяклар тирләп чыга. Талак кан агышына тагын да күбрәк кан күзәнәкләрен куа.

2 нче мәл – яраклашу, каршы тору. Бу стадиядә әлеге вәзгыятьне ничегрәк йомшарту яки аннан котылу, арыну юлын эзлиләр. Кортикостероидларның биз сыекчалары көчәя. Алар хәвефләнү халәтен йомшарта. Иммун системасы да эшчәнлеген үзгәртеп кора. Организм кабат тотрыклылык халәтенә килә. Киеренкелек-стресс, икеләтә стресс (дистресс) халәтеннән аермалы буларак, яраклашу, җайлашу стадиясе белән тәмамлана.

3 нче ахыргы мәл – икеләтә киеренкелек стадиясе – талчыгу, йончу. Бу очракта организм бирешә, каршы торучанлыгын җуя. Җайлашу механизмнары калмау билгесе – ару, таркаулык, төшенкелек. Моннан тыш тән төзелешендә, әгъзалар эшчәнлегендә психик тайпылышлар килеп чыгарга мөмкин. Болар: тәнгә тимгелләр чыгу, баш, арка авырту, мускулларда көзән җыеру, еш сулыш алу, тын кысылу, йокы, ашкайнату тракты эшчәнлеге бозылу. Әлеге мәлне чирләп китү алды дип тә әйтәләр.

Ни гаҗәп, уңай, шатлыклы вакыйгалардан соң да кайберәүләрдә стресс халәте күзәтелә. Аның билгеләре алда санаганча булуы ихтимал. Әлеге кыска вакытлы уңай киеренкелекне организм җиңел кичерә. Ул рәхәт тынычлану, алга таба яхшы үзгәрешләр көтү, иммунитет күтәрелү белән тәмамлана.

Әле тагын гиперадаптация, ягъни артык җайлашу халәте дә бар. Мондый шартларда организм тышкы ярсыткычларга җавап бирүдән туктый, үз эченә йомыла. Бу халәткә таркаулык, үз-үзеңә ышанмау, төшенкелек, бар нәрсәгә чирканып карау хас. Әлеге очракта яшәү рәвешеңне, һөнәреңне, максатларыңны тамырдан үзгәртү таләп ителә. Хәзерге тикшеренүчеләр киеренкелек халәтенең кайбер мөһим минераль матдәләр – магний, калий, цинк, хром һ.б.ның кытлыгына китерүен ачыклаган. Кыска вакытлы ярсу вакытында тәүлеклек магний (Mg) нормасының 80 проценты сарыф ителә икән. Бу хәл үз чиратында йөрәк-кан тамырлары системасында авырулар китереп чыгаруы ихтимал. Калийның (K) түбән булуы психик һәм физик талчыгу, бөер һәм бөер өсте бизләренең эшчәнлеге бозылу, лайла

ясалучы – мерокрин бизләрдә ялкынсыну башлану ихтималы (кутырлы яра һ.б.) турында сөйли. Цинк (Zn) җитмәү иммунитет кимүгә, хром (Cr) җитмәү йөрәк мускуллары һәм кан тамырлары эшчәнлеге бозылуга (еш кына бу хәл шикәр чире һәм катаракта башлануга ишарә) китерә («Будь здоров» журналы, №8, 2003).

Гомумән алганда, кешенең тән һәм психик халәте бер-берсе белән аерылгысыз бәйләнештә тора. Икенче төрле әйткәндә, кешенең бөтен тормыш юлы тән һәм психикасының бергәлеге (психосоматика), бергәләп эшчәнлеге ул. Нерв системасындагы тайпылышлар күп кенә эчке әгъзаларга күчә. Болар – уникеилле эчәктәге, ашказанындагы җәрәхәтләр, күрүдәге кыенлыклар, йөрәк-кан тамырлары системасы авырулары. Зур курку бөер авырулары китереп чыгара, сагыш ашказаны асты бизе эшчәнлеген боза, үпкә, рәнҗү үпкәгә зыянлы, ачу, нәфрәт йөрәккә, бавырга «суга», дип исәплиләр. Бронхиаль астма (бума чире, өянәге кабатланучан тын бетү авыруы) вакытында буылу өянәге хисси ярсытырга мөмкин. Психосоматика күзлегеннән нейродермит, ревматизмнарның ни сәбәпле килеп чыгуын аңлатырга була. Мәгълүм ки, курку, нәфрәт, көнләшүнең (бигрәк тә озак вакыт дәвамында кичерелсә) аналыктагы авыруларга, псориаз, простатит, колит, онкологиягә китерүе ихтимал. Моның өстенә кайберәүләрдә аңлаешсыз, озак вакытлы ару, кулларда, аякларда хәлсезлек күзәтелә. Гәүдәнең төрле җирләре – башы, аркасы сызлый; ашкайнату тракты бозыла: эч китү, эч кату, кысылу күзәтелә (мондый билгеләре булган кешеләр бик еш очрый хәзер). Кайберәүләрдә моның бөтенесе бергә күзәтелә. Мондый хәл неврозга – үз-үзеңне кулда, тәртиптә тота алмауга китерергә мөмкин. Андый кеше «тартылган җәя» халәтендә яши, вак-төяк мәшәкатьләр дә кәефен төшерә. Шушы рәвешле гасабилануның еш кабатлана торган газаплы халәте – йокысызлык барлыкка килү ихтимал. Баш мие көн дәвамында булган вакыйгаларны әледән-әле әйләндереп, кабатлап тора, йоклап киткәч тә начар төшләр керә. Нәтиҗәдә йокы туймый, баш авырта, гәүдә авырая...

Катгый фикерләү, ваклану, кинәт кәеф үзгәрү, теләсә нинди очракта кисәк җавап кайтару, тиз үпкәләү, тәнкыйтьне кабул итмәү әйләнә-тирәдәгеләрне сагайтмый калмасын иде. Гел начар кәеф белән йөрү, таркаулык, оныту, вакыт төшенчәсен югалту, карар кабул итәргә теләмәү дә үзеңне һәм якыннарыңны уйландырырга тиеш.

Әгәр шушындый хәл күзәтелсә, тиешле психотерапевтка мөрәҗәгать итәргә кирәк. Кайчак махсус диета тота башлау, массажга бару, фитотерапия куллану, аутоген күнекмәсе (үз-үзеңне ышандыру, якты яшәешкә көйләү) дә булыша. Аутоген күнекмәсе ысулын 1932 елны алман психотерапевты И. Шульц тәкъдим иткән. Әлеге ысулның асылы шунда: үз-ү-

зеңне ышандыру аша гәүдәдә авырлык тойгысы уятыла, шул рәвешле релаксациягә – мускулларны йомшартуга ирешелә.

Барча авырулар да «нервадан» дип әйтсәләр дә киеренке вәзгыятьнең күпчелеген йомшартырга, җайларга мөмкин. Һәр кешенең эштә, җәмгыятьтә, гаилә һәм рухи тормышта максаты, яшәү мәгънәсе бар. Без бу дөньяга камилләшергә, күп нәрсә өйрәнергә, укырга, үзебез, гаиләбез, якыннарыбыз алдында куйган максатларны гамәлгә ашырганда тормыш сабаклары алырга киләбез. Әгәр киеренке вәзгыятьтәге хәлне үзгәртеп булмаса, аны табигый, шулай язган икән дип кабул итәргә кирәк.

Иң мөһиме: кеше һәрвакыт ни беләндер мәшгуль булсын, үзенә канәгатьләнү китерә торган эш белән шөгыльләнсен. Сер түгел, һәр кеше яраткан, белгән эше белән генә шөгыльләнми. Шуның өчен кешенең бушана, күңеленә хозурлык таба торган шөгыле булырга тиеш. Бу – һәртөрле иҗади эшләр, спорт, чыныгу, рухани кызыксынулар, күңелле һәм мавыктыргыч ял төрләре! Шул чагында үз-үзеңә, мөмкинлекләреңә ышаныч арта, яңа көчләр пәйда була һәм нерв, иммун системалары ныгый, гайрәт туплана.

Тормыштагы кыенлыкларны җиңү кыенлашса, нерв системасы чыгымлый башласа, традицион медицина ярдәме белән янәшә яки аңа өстәмә рәвештә халык медицинасы чаралары бар.

Нерв системасын дәртләндерә торган үсемлекләр

Неврология авыруларын үлән белән дәвалауда иләшү, җайлашу сәләтен арттыра торган шифалы үсемлекләр аерым урын тота.

Аралия

Аның тамырыннан ясалган төнәтмәләрне нерв системасы хәлсезләнгәндә, җәрәхәтләнгәннән соң хәл киткәндә кулланалар. Грек теленнән тәрҗемә иткәндә asthenia (астения) көчсезлек, хәлсезлек дигәнне аңлата. Мондый халәт тиз ару-йончуда, кәеф тиз алмашынуда, үз-үзеңне белештерми башлауда, түзеп тора алмауда, йокы бозылуда, физик яки акыл эшчәнлеген озак вакыт дәвам итә алмауда, каты тавышларны, көчле яктылыкны, кискен исләрне кабул итә алмауда чагыла. Мондый очракларда аралия (чертов, шип-дерева) йокыны, хәтерне, эшкә сәләтлелекне яхшырту, тиз аруны, гиперестезияне, тиз кабынып китүне дәвалау, кан тамырларындагы киеренкелекне нормага китерү чарасы буларак кулланыла. Аралияне шулай ук озак дәвам итә торган чирләрне (әйтик, тумыштан булган тайпылышларны, энцефалопатияне, миелопатияне, невралгияне, нерв-мускул авыруларын һәм башка чирләрне) дәвалаганда файдаланалар. Эпилепсия, гипертония, гиперкинез очракларында, тиз ярсып китүдән аны кулланырга ярамый. Төнге йокы бозылмасын өчен аны кичке сәгатьләрдә куллану тәкъдим ителми.

Аралия төнәтмәсе 1:5 нисбәтендә 70 процентлы спиртта ясала. Әзер төнәтмә гәрәбә төсендә, үзенчәлекле исле, шактый ук тәмле була. Аны ашау вакытында ай буе, көн дәвамында 2–3 тапкыр, 30–40ар тамчы эчәләр (кан басымы күтәрелү ихтималы булганда аны көнгә 2 мәртәбә 10ар тамчы эчәргә кирәк). Табиб күзәтүендә булса яхшырак. Дару күләмен тиешле белгеч билгели. Аралиянең барлык өлешләрендә агулы матдәләр бар. Агуланган сурәттә кеше һушын җуярга, тын алуы бозылырга, кан килергә мөмкин.

Женьшень (тереклек тамыры)

Тереклек тамырын тонусны яхшыртучы һәм гомум ныгытучы сыйфатында үзәк нерв системасындагы төрле авыруларны кисәтү һәм дәвалау; организмның эшкә сәләтлелек дәрәҗәсен күтәрү, киеренке вәзгыятьләргә, әйләнә-тирә мохитнең кырыс йогынтысына каршы торучанлыгын арттыру чарасы буларак кулланалар.

Женьшень шулай ук хәл киткәндә, төшенкелеккә бирелгәндә, һәртөрле невроз билгеләре күзәтелгәндә, йокысызлыктан, җенси хәлсезлектән интеккәндә нәтиҗәле чара санала. Аны кулланган күпчелек хасталарның гомуми халәте сизелерлек үзгәрә, баш авыртудан, тиз арудан, хәлсезлектән зарланмый башлыйлар, йөрәк-кан тамырлары эшчәнлеге яхшыра.

Тереклек тамыры, операциядән соң, хирургия хасталарының хәлен җиңеләйтә. Миокардиодистрофия очрагында, гастритны дәвалаганда – кан басымын көйләүче; вируслы гепатиттан, атеросклероздан зыян күргәндә иммун системасын дәртләндерүче буларак уңай тәэсир ясый, бөер өсте бизләре эшчәнлеген активлаштыра. Тереклек тамырының сезонга карап, тәэсире төрлечә. Аны көзен, кышын куллану аеруча зур файда бирә. Башка чакта аз микъдарда файдалану зарур яки бөтенләй кулланмавың хәерлерәк.

Йөрәк-кан тамырлары системасына – тахикардия очрагында, артериаль кан басымы югары булганда, борыннан кан киткәндә зыян китерүе ихтимал.

Үзәк нерв системасы җәһәтеннән – йокы бозылганда, баш авыртканда, йончыганда, ярсыганда киңәш ителми.

Ашкайнату системасында хилафлыклар булганда – укшытканда, косканда, диарея вакытында; гипогликемия, тән тиресендә аллергия күзәтелгәндә шулай ук зыяны булуы бар.

Гомумән, өянәк тотканда, көзән җыерганда, бизгәк тоту халәтендә (синдромында), 12 яшькә хәтле балаларга, йөклелек вакытында һәм имезгәндә, хроник бавыр авырулары күзәтелгәндә, калкансыман биз артыгын эшләгәндә шулай ук файдалану тәкъдим ителми.

30 г тереклек тамырын 1 литр аракыга салып төнәтмә ясыйлар. Аулакта 3–4 атна тотканнан соң, төнәтмәне сөзеп, көнгә 1–2 мәртәбә яки

3 тапкыр, ашауга ярты сәгать кала, 20шәр тамчы эчәләр. 30–40ар тамчы, табиб билгеләгән хәтле эчәргә кирәк. Гомумән, 45 яшькә чаклы эчәргә киңәш ителми.

Сөйкемле куак (заманиха), биек эхинопанакас

Сөйкемле куак төнәтмәсен һәртөрле хәлсезлек, төшенкелек, гипотония вакытында стимуллаштыру чарасы буларак кулланалар. Төнәтмә шулай ук баш мие кабыгы эшчәнлеген, кан тамырларын хәрәкәткә китерү үзәгенең периферия белән багланышын яхшырта.

Әлеге табигый хәл кертүченең табигате тереклек тамырына бик охшаган. Моннан тыш ул хатын-кызларның катлаулы физиологик мәле – менопауза җиткәндә аеруча файдалы. Климаксның бик күп төрле билгеләре бар – тиз ярсып китү, хәл бетү, йокы бозылу, бернәрсәгә ис китмәү, кинәт кәеф алмашыну. Сөйкемле куак төнәтмәсен даими эчкәндә әлеге тискәре кичерешләр күпкә кими.

Моның өстенә төнәтмәне куллану йөкле хатыннарда күзәтелә торган хәлсезлек (тиешле белгеч рөхсәт иткәч), аналык бизендә киста булганда уңай йогынты ясый. Күрем әйләнеше бозылганда да бу төнәтмә шактый уңышлы кулланыла.

Сөйкемле куак төнәтмәсе (70 процентлы спиртта 1:5 исәбендә ясала) – ачык көрән төстәге үтә күренмәле сыекча ул. Аны кәефне яхшыртучы чара буларак көнгә 2–3 мәртәбә ашау алдыннан, 30–40 тамчы исәбеннән, 30 көн дәвамында эчәләр. Төнәтмәне йогышлы авырулар кискенләшкән чакта, өянәк вакытында, инфаркт кичергәндә файдаланмыйлар.

Сафлорсыман левзея яки марал тамыры

Марал тамыры нык арыганда, төшенкелеккә бирелгәндә, начар кәеф булганда, ярсып киткәндә, баш авыртканда, йокы бозылганда, вегетатив-кан тамырлары дистониясе вакытында яхшы тәэсир итә.

Марал тамыры үзәк нерв системасы эшчәнлеген активлаштыра, баш мие кабыгына уңай йогынты ясый. Чыдамлылыкны арттыра, борчулар вакытында тотырыклылыкны сакларга булыша. Марал тамыры гипотонияне дәвалаганда кулланыла, кан тамырларын киңәйтә, стеналарын ныгыта, кан агышын көчәйтә, эшкә сәләтлелекне арттыра, хәтерне яхшырта.

Башка дарулар белән бергә эчкәндә начар йогынты ясарга мөмкин, шуның өчен табиб билгеләве мәҗбүри!

Өянәк тотканда, төрле җәрәхәтләр вакытында, артерия басымы югары булганда, хатыннарга йөклелек, имезү чорында һәм 12 яшькә чаклы балаларга куллану ярамый.

Ул үз «кардәшләреннән» әллә ни аерылмый, Себердә боланнар шуны ашап дәва тапканга аны марал тамыры дип әйтәләр дә инде. Дәвасының

сере – куәт бирүендә. Үсемлек зыян күргән күзәнәкләрне тергезә, яшәү көче бирә.

Марал тамыры төнәтмәсе 70 процентлы этил спиртына 1:5 исәбеннән тамыр һәм тамырчаларын салып ясала. Аны көнгә 2–3 мәртәбә 20–30 тамчы исәбеннән, ашау алдыннан эчәләр. Иммунитетны саклау өчен көздән язга кадәр кулланалар. Җәен кулланмавың хәерлерәк.

Ал радиола – алтын тамыр

Тышкы мохиттәге уңайсыз хәлләргә каршы торуны арттыручы, нәтиҗәле җайлаштыру, үзәк нерв системасын стимуллаштыру чарасы буларак халык им-томында да, рәсми медицинада да ул бик күптәннән файдаланыла. Алтын тамыр баш мие эшчәнлеген югары дәрәҗәдә саклый, баш миенең катлаулы вазыйфалар башкаруын яхшырта. Тискәре шартларга каршы торучанлык арткач, мәгълүматны истә калдыру мөмкинлеге, хәтер яхшыра. Шизофренияне психотроп матдәләр файдаланып дәвалаганда килеп чыккан тискәре күренешләрне бетерү ягыннан да уңай тәэсире бар.

Гипертония, йөрәк-кан тамырлары һәм үзәк нерв системасында каты авырулар килеп чыкканда, йөклелек вакытында, бала имезгәндә, нерв ярсучанлыгы күзәтелгәндә, тән температурасы күтәрелгәндә, 12 яшькәчә балаларга аны кулланмау хәерлерәк.

Табиб тарафыннан билгеләнгән микъдарын төгәл үтәү бик мөһим. Зыяны тимәсен өчен кирәк бу.

Алтын тамыр экстракты сыек. Аны 5–10 тамчы исәбеннән, көнгә 2–3 мәртәбә, ашауга 15–30 минут кала эчәләр. Дәвалану вакыты – 10–20 көн. Зарурлык булганда, микъдарын арттыра барып, 30–40ар тамчыга да җиткерергә мөмкин. Ул чагында дәвалану 1–2 айга сузыла.

Чәнечкеле элеутерококк яки себер женьшене

Элеутерококк экстракты баш миенең эшкә сәләтлелеген арттыра, физик авырлыклардан аруны киметә, күрү, ишетү сәләтен яхшырта. Хасталарның гомуми хәлен яхшырта, атеросклероз булганда холестерин һәм кан сулендәге липопротеидлар күләме кими. Җайлашу барышын арттыра, үзәк нерв системасын стимуллаштыра, йончуны, ярсуны бетерә.

Аллергия, йокысызлык, гипогликемия китереп чыгарырга мөмкин. Артерия гипертензиясе, эпилепсия авырулары вакытында, тиз ярсып киткәндә куллану ярамый; бөер, бавыр, миокард инфаркты (кан тамырлары тыгылу), йокысызлык, йөклелек кичергәндә, 12 яшькәчә балаларга куллану киңәш ителми. Йокы бозылмасын өчен аны көннең икенче яртысында, һәрхәлдә йокларга ятарга 3–4 сәгать кала кулланмау хәерлерәк.

Кытай лимоннигы

Хәлсезлек, төшенкелек халәтендә, эшкә сәләтлелекне киметүгә, таркаулыкка, йокы басуга, гипотониягә китерә торган реактив депрессияләр вакытында лимонник бик файдалы.

Лимонник кулланганда күрү торышы яхшыра, күп көч түгелгәндә дә талчыгу кими, төнге күрү шактый әйбәтләнә. Лимонник орлыкларын һәм төшләрен йөрәк мускуллары хәлсезләнгәндә, йөрәк «калтыраганда», бөер ялкынсынганда файдаланалар. Җимешләреннән ясалган кайнатма кандагы шикәр торышын төшерә, тукыма сулавын стимуллаштыра. Лимонник кәефне яхшырта торган кыйммәтле чара санала. Әмма аны башка дәртләндерә торган чаралар кебек үк төгәл табиб кушкан микъдарда файдалану зарур. Нервлар ярсыганда, йокысызлыктан интеккәндә, югары артерия кан басымы булганда, йөрәк эшчәнлеге хилафлыкларында аны кулланырга ярамый.

Лимонник җимешләренең төнәтмәсе (95 процентлы спиртта 1:5 исәбеннән ясала) – үтә күренмәле, куе кызыл төстә. Үсемлектән 70 процентлы спиртта 1:3 исәбеннән спиртлы лимонник экстракты да әзерлиләр. Аны ач карынга яки ашаганнан соң 3–4 сәгать вакыт үткәч, көнгә 2–3 тапкыр, 25–30 көн дәвамында эчәләр.

Рәшит Минһаҗ тәрҗемәсе.

ЮБИЛЯРЛАР ТУРЫНДА СҮЗ

СЛОВО О ЮБИЛЯРАХ

Ш.Н. Хәлимова

«АК КАЛФАК»ЛЫ АСЫЛ ЗАТ

Бөтендөнья татар конгрессы каршында эшләп килүче «Ак калфак» татар хатын-кызлары иҗтимагый оешмасы җитәкчесе, филология фәннәре кандидаты Кадрия Рәес кызы Идрисова турында булыр сүзебез.

Кадрия Рәес кызының тормыш юлына күз салып, моңа кадәр булган бар нәрсә – аның эшләгән эшләре, ирешкән уңышлары, яулаган үр-

ләре – барысы да бөтен дөнья буйлап татар хатын-кызларын барлап, әйдәп баручы, үз артыннан ияртүче дәрәҗәле исемне яулый алган «Ак калфак» оешмасын җитәкләүгә әзерлек булган икән.

Кадрия ханым – авыл кызы, 1958 елда Татарстанның Актаныш районы Чынык авылында туып үсә. Авылда көн итү балага кечкенәдән тормышның бар ягын төптән төшендерә, хуҗалыктагы авыр эш белән чыныктыра, башлаганның нәтиҗәсен күрерлек иттереп, җиренә җиткереп тәмамларга өйрәтеп, максатчанлык тәрбияли. Кадрия ханыма бу сыйфатлардан тыш, тәвәккәллек тә хас.

Мәктәпне тәмамлагач, алда – Казан дәүләт педагогия институты. Студент чактан ук лидерлык сыйфатлары белән башкалардан аерылып тора ул. 1981 елда Актаныш якларына кире кайтып, Сәфәр авылы урта мәктәбендә рус теле һәм әдәбияты укытучысы булып эшли башлый һәм беренче көннәрдән район җитәкчелеге игътибарын үзенә җәлеп итә. Алга таба – район үзәгендәге балалар бакчасында 14 ел буе мөдирлек хезмәтендә, 12 елдан артык Актаныш районы хакимияте башлыгы урынбасары. Гаиләсе белән Казанга килгәч, биш ел ТР Мәдәният министрлыгында эшли. Дәрәҗәле урыннарда хезмәт итсә дә, түбәнчелек, башкаларга карата игътибарлылык, ярдәмчеллек сыйфатларын югалтмый һәм алдынгы фикерле җитәкче буларак, үз эшендә моны һәрвакыт алгы планга куя. Мин «Ак калфак» татар хатын-кызлары оешмасы тарафыннан оештырылган чараларда – съездмы ул, форуммы, кучмә утырышмы – бөтенесендә диярлек катнашып килəм. Без төрле төбәкләрдә, төрле районнарда булабыз, читтәрәк урнашкан бик ерак авылларга да барып чыгабыз. Һәркайда безне шул җирлекнең ак яулыклы өлкән кешеләре каршы ала. Менә шунда Кадрия ханымның алар белән ничек җылы итеп, якын итеп исәнләшкәнен күрсәгез икән – үзебезчә, авылча ике куллап, аркаларыннан сөеп. Бу вакытта инде Кадрия ханымның гына түгел, һәркемнең йөзе балкый.

Кадрия Рәес кызы «Ак калфак» оешмасын җитәкләүгә алынуга миллилекне, гореф-гадәтләрне саклау буенча эш башлап җибәрә. Интернет, техник мөмкинлекләр җәмәгать үсеше өчен әйбәт нәрсә, тик шул ук вакытта ил белән ил, милләт белән милләт чикләрен югалтуга китерергә мөмкин. Моңа каршы торырлык көч, яшь буынны югалтмыйча, әйдәп баручы заман таләпләренә туры килә торган милли чаралар кирәк була. «Ак калфак» бергәләп киңәшү өчен Бөтендөнья татар хатын-кызлары җыеннары оештыра башлый. Менә ул алты тапкыр үтте инде. Һәр җыен программасы җентекләп төзелә, татар дөньясының хатын-кыз күзе төшмәгән, кулы тимәгән бер генә почмагы да калмый. Иң мөһиме, теге яки бу иң актуаль теманы җентекләп өйрәнү, аны һәр яктан барлау һәм яктырту

өчен дискуссия-бәхәс мәйданчыклары оештырыла. Аларны алып бару өчен танылган шәхесләр чакырыла. Без рәхәтләнеп сөйләшәбез, проблемаларны барлыйбыз, үрнәкләрне күрсәтәбез, фикер алышабыз.

Форум эшчәнлеге тагын да зуррак, яңа җыен үткәрү тәкъдименә китерә. Әйтик, 2017 елда, V татар хатын-кызлары форумында, Татар конгрессы съезд үткәрергә кирәк, дигән фикер белән чыга. Россиядә татар хатын-кызларының беренче съезды 1917 елда була. 102 елдан соң, татар хатын-кызлары иҗтимагый хәрәкәте II съезд җыярлык дәрәҗәгә ирешә, ә 2023 елда III съездга җыелдык.

– Съездларда күп кенә чит илләрдән – Австралия, Канада, Болгария, Швеция, Германия, Эстония, Гарәп Әмирлекләре, Казакъстан, Литва һәм башка чит илләрдән, шулай ук Россиянең 65 төбәгеннән, республикабыз районнарыннан делегатлар катнашты,– ди Кадрия ханым. – Беренче съездда күтәреп чыккан мәсьәләләр – хатын-кызның сәяси иреге, сайлау һәм белем алу, гаиләдәге хокукы, бер караганда, 100 ел эчендә тормышка ашты кебек, әмма көрәшеп алынган бу ирекнең башка ягы да бар бит. Хатын-кызның гаиләсенә, балалар тәрбиясенә вакыты азрак кала башлады. Хатын-кызларыбызны эштән тыш, ир хатыны, ана буларак та бәхетле итеп күрәсе килә. Гореф-гадәт, йолаларны югалтмый саклау да аның вазыйфасына керә. Безнең максатыбыз исә милли тәрбиядә буыннар алмашын тәэмин итү иде. 2023 елда татар хатын-кызларының III съезды үтте. 2023 ел Татар конгрессы тарафыннан «Дастаннар елы» дип игълан ителгән иде, шуны истә тотып, съездда «Калфак туе» үзәгенә тирән эзле мирасыбыз булган дастаннар темасы салынды. Дастаннарыбызда сәясәткә яраклаштырып үзгәртелмәгән чын тарихыбыз чагыла. Ул тарихны «Ак калфак» шәҗәрәләр аша да өйрәнә.

Кадрия ханым керткән эш алымнарының берсе – күчмә утырышлар. Алар елына 3–4 тапкыр төрле регионнарда үтә. Утырыш барышында бик күп татар авылларында булабыз, һәм мин Кадрия ханым тарафыннан күчмә утырыш формасында оештырылган чараларны, куелган максатларга ирешергә мөмкинлек бирә торган иң яхшы, иң нәтиҗәле эш алымы дип саныйм. «Ак калфак»ның күчмә утырышлары шундый ул: барып күргәч, яңа фикерләр туа, күтәргән мәсьәләләр күңелләрне кузгата, актара, камчылый! Бу сиңа Казанда утырып, акыллы кыяфәт белән гәп сату гына түгел!

Без, бүгенгене күз угында тотып, тарихи хәтерне югалтмаганда, бердәм булганда гына көчле. Нәрсә соң ул тарихи хәтер? Халкыбыз өчен иң аянычлы вакыйгаларны онытмаумы, сабакмы, гыйбрәтме? Көндәлектә тарихи хәтер ул башкачарак була. Мисалга Тукай районында урнашкан Чебенле авылы урынында (су басу зонасына эләгеп бетерелгән авыл)

булган бер хәлне сөйләп китәм. Австралия делегациясе составында Лилия ханым Сәмигуллина бар иде. Ул шактыйдан читтә яши, туган иленә һәрвакыт сагынып кайта. Бу юлы җирсү хисе тагын да көчлерәк иде, чөнки әбисе тумышы белән Чебенледән икән. Чебенлеләр шулай ук «Ак калфак»лыларны бик дулкынланып көткән. Чит илдән дә кешеләр булачагы кызыксыну тудыра һәм җаваплылык өсти. Чит илдән дигәннәре исә авылдашлары Кәрамнең оныгы безнең Лилия булып чыкты. Кәрам бабайның әнисе, 106 яшькә хәтле яшәгән Мәлихә апа авылда «кендек әбисе» булган. 72 яшьлек Гөлсәрия ханым Гәрәева, Лилия янына килеп, зур хөрмәт белән: «Мин синең әбиеңне белә идем»,– диде. – Әни ипи пешергәндә, һәрвакыт, монысы кендек әбиегезгә дип, кечкенәрәк итеп аерым ипи сала һәм мине Мәлихә әбигә шул ипине илтергә җибәрә иде. Авылда аны шулай итеп зурладылар»,– дип сөйләп китте.

Тарихи хәтер ул – авылның кендек әбиләрен дә онытмау, нәселен дә олылау. Гореф-гадәт ул менә шулай бөртекләп барлана. Елына берничә тапкыр үтә торган күчмә утырышларның барысы да Кадрия ханым тарафыннан җентекләп әзерләнә генә түгел, маршрут сайлангач, ул, башта аны үзе барып йөреп чыга. Без киләсе җирдә бары да ялт итеп җыештырыла. Кайсы район икәнлеге истә калмаган, берсендә, җитәкче иптәш, үз гомерендә буяу күрмәгән машина-трактор станциясе капкасына хәтле буядык дигән иде.

Кадрия ханым эшчәнлегенең бер бик матур җимешенә тукталып китмәсәм, язма тулы булмас. Ул да булса аның җитәкчелегендә чыга торган «Тәрбия баскычлары» циклы. Татар тарихында борынгыдан башлап бүгенгегә хәтле миллилеккә ачыткы сала торган тәрбияви китаплар бар, әмма яшь буын өчен аларның яңача яңгыраганы кирәк иде. Төрле өлкәдә эшли торган галимнәр һәм галимәләр, дин әһелләре фикеренә таянып эшләнгән видеопроект татар гаиләсе нигезен ныгытуга бик зур өлеш кертте инде, аның буенча алга таба да эш дәвам итә. «Ак калфак» оешмасы тарафыннан гамәлгә куела башлаган укучы кызлар һәм егетләр бәйгесе дә Кадрия ханымның иң уңышлы проектларыннан.

– Бәйге буларак, аның нигезендә мин яхшырак дигән үзара ярышу ята, әлбәттә, әмма җиңүчене билгеләгәндә биремнәр үтәлешенең бар ягы күздә тотыла: алай гына да түгел, жюри әгъзалары арасына алдагы ел җиңүчеләре дә кертелә. Үзләре сынаулар аша үтеп, бәйгенең бар нечкәлекләре, кыенлыкларын күргән кызлар гаделлек ягына зур игътибар итә. Бу миллилекнең иң матур чагылышларын үз эченә алган күркәм чара булып кына калмыйча, олы тормыш юлына аяк басканда безнең кызлар һәм егетләр үтә торган бер имтихан да булып тора,– ди Кадрия ханым.

«Ак калфак»ның укучы кызлар һәм егетләр бәйгесенә инде сигезенче ел әзерлек бара, ә аның белән параллель рәвештә 28 – 32 мең баланы үзенә җәлеп иткән «Татар кызчыгы, татар малае» (6-7 яшьлек балалар арасында) дигән чара да татар дөньясында хуплау тапты. Анысы да Кадрия ханым проекты һәм сабыйларны татар мохитендә тәрбияләү өчен иң уңышлы бәйге.

Бу урында татар хатын-кызына кире чигү энәсен тотарга җөрьият иттергән «Сабантуй батырына – чиккән сөлгем – минем бүләгем», «Илемне саклаучыга вәгъдә-бүләгем» – чиккән кульяулык, намазлык, мендәр тышлары, чигү бәйгеләре генә дә хатын-кызны үз асылына кайтаручы гамәлләр булып тора. «Гаиләдә һәм җәмгыятьтә хатын-кызның тоткан урыны» дигән темага язучылар һәм рәссамнар арасында оештырылган бәйге татар хатын-кызына карата зурлау һәм матурлык чагылышы булды.

Авыр эшләрне башкару өчен бергәләп өмәләр үткәрү, бәйрәмнәрне туй итеп уздыру – татарның борынгыдан килгән йоласы, гореф-гадәте. Бу юнәлештә дә бишек туе, калфак туе, шәл туе, сөлге туе, каз өмәләрен кайтару ак калфаклыларның нәтиҗәле хезмәт эшләре. «Ак калфак» оешмасы кызлары көче белән татар мамык шәле һәм мендәре бренды булдырылды.

Кадрия ханымның татар халкы өчен эшчәнлегенең зурлыгын һәм тирәнлеген бер язмада гына ачып бетереп булмый, ул гаять киң кырлы, зыялы зат һәм шәхесләр елы уңаеннан аны Ватаныбызның мәшһүр шәхесе дип атап була. Татарның мәшһүр кызларының берсе – Кадрия ханым Идрисова, яки, Җитәкче булса шундый булсын!

Юбилярны «Туган җир. Родной край» журналы редакциясе дә котлый. Кадрия ханыма бәрәкәтле озын гомер, нык сәламәтлек, бик күп шатлык-куанычлар һәм бәхет теләп кала.

АВТОРЛАР БУЕНЧА БЕЛЕШМӘ

Ахунов Айдар Габделислам улы, төбәк тарихын өйрәнүче.

Әскәров Рамил Рәхимьян улы, тарихчы, төбәк тарихын өйрәнүче, БР Кыйгы районының төбәк тарихын өйрәнүчеләр берлеге рәисе.

Бәйрәмова Фәүзия Әүхәди кызы, тарих фәннәре кандидаты, язучы, җәмәгать эшлеклесе.

Гарипова Хәмидә Лотфулла кызы, педагог-журналист, тәрҗемәче, ТР Журналистлар берлеге әгъзасы.

Җәүһәрова Фәнзилә Хәким кызы, филология фәннәре кандидаты, доцент, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәге фәнни хезмәткәре.

Захарова Фирая Хәмзә кызы, үләнче, үләннәр белән дәвалаучы.

Исхаков Дамир Мәүләви улы, тарих фәннәре докторы, РТФА академигы, БТК Милли Шура әгъзасы, «Туган җир. Родной край» журналының баш мөхәррире.

Ишмөхәммәтова Резеда Илгиз кызы, тарих фәннәре кандидаты, Өлкә дәүләт учреждениесе «Саратов өлкәсе дәүләт архивы» баш архивисты.

Курчаков Рөстәм Солтан улы, икътисад фәннәре кандидаты.

Мәҗитов Фидаил Васил улы, ТР Язучылар һәм журналистлар берлеге әгъзасы.

Минһаҗев Рәшит Рәкыйп улы, журналист.

Нигамаев Альберт Зөфәр улы, тарих фәннәре кандидаты, К(Идел буе)ФУның гомуми һәм Ватан тарихы кафедрасы доценты.

Салиев Равил Зөфәр улы, төбәкче, РФ гомуми белем бирүнең Мактаулы хезмәткәре, ТР Биектау районының төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте рәисе.

Сафиуллина Гөлзадә Гомәр кызы, ТРның халык артисты, Муса Җәлил исемендәге премия лауреаты, Кырым Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе.

Сәйфетдинова Эльмира Гаделҗан кызы, тарих фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани ис. Тарих институты өлкән фәнни хезмәткәре.

Сәмитова Сәвия Гималтдин кызы, филология фәннәре кандидаты, Казан милли тикшерену технология университеты, ике телдә белем бирү кафедрасы доценты.

Таҗиев Дамир Нәзир улы, Россия журналистлар берлеге әгъзасы, Рафаил Төхфәтуллин исемендәге премия лауреаты, Әлмәт төбәгенең җәмәгать эшлеклесе, туган як тарихын өйрәнүче.

Хәлимова Шәмсия Нурмөхәммәт кызы, «Киров өлкәсе татарлары конгрессы» иҗтимагый оешмасы каршындагы «Ак Калфак» татар хатын-кызлар оешмасы җитәкчесе, «Киров өлкәсе татарлары конгрессы» рәисе урынбасары, журналист.

Хөсәенов Салауат Әнүәр улы, төбәкче.

Хуҗин Фаяз Шәрип улы, археолог, тарих фәннәре докторы, ТР ФА-ның мөхбир-әгъзасы.

Шаһиева Розалина Гомәр кызы, сәнгать белгече, шагыйрә, тәрҗемәче, рәссам. ТРның Атказанган сәнгать эшлеклесе.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Аскаров Рамиль Рахимьянович, историк, краевед, председатель общества краеведов Кигинского района РБ.

Ахунов Айдар Габделисламович, краевед.

Байрамова Фаузия Аухадиевна, кандидат исторических наук, писатель, общественный деятель.

Гарипова Хамида Лутфулловна, педагог-журналист, переводчик, член Союза журналистов РТ.

Завгарова Фанзиля Хакимовна, кандидат филологических наук, доцент, заслуженный деятель искусств РТ, научный сотрудник Научно-образовательного центра стратегических исследований в области родных языков и культур Института филологии и межкультурных связей Казанского федерального университета.

Захарова Фирая Хамзиновна, травник-целитель.

Исхаков Дамир Мавлявеевич, доктор исторических наук, академик РАЕН, член Национального Совета Всемирного конгресса татар, главный редактор журнала «Туган җир. Родной край».

Ишмухамедова Резеда Илгизовна, кандидат исторических наук, главный архивист Областного государственного учреждения «Государственный архив Саратовской области».

Курчаков Рустам Султанович, кандидат экономических наук.

Мазитов Фидаил Василович, член Союзов писателей и журналистов РТ.

Мингазов Рашит Ракипович, журналист.

Нигамаев Альберт Зуфарович, кандидат исторических наук, доцент кафедры всеобщей и отечественной истории К(П)ФУ.

Сайфетдинова Эльмира Гадельзяновна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Салиев Равиль Зуфарович, краевед-исследователь, Почетный работник общего образования РФ, председатель Общества краеведов Высокогорского района РТ.

Самитова Савия Гималтыновна, кандидат филологических наук, доцент КНИТУ.

Сафиуллина Гульзада Гумеровна, народный артист РТ, лауреат премии им. Мусы Джалиля, заслуженный деятель искусств Республики Крым.

Тазиев Дамир Назирович, краевед, член Союза журналистов РФ, лауреат премии имени Рафаила Тухватуллина, общественный деятель.

Халимова Шамсия Нурмухаметовна, руководитель татарской женской организации «Ак калфак» при областной общественной организации «Конгресс татар Кировской области», заместитель председателя «Конгресса татар Кировской области», журналист.

Хузин Фаяз Шарипович, археолог, доктор исторических наук, член-корреспондент АН РТ.

Хусаинов Салават Анварович, краевед-исследователь.

Шагеева Розалина Гумеровна, поэтесса, переводчик, художник, искусствовед. Заслуженный деятель искусств РТ.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Редакционный совет журнала «Туган җир/Родной край» сообщает что к публикации принимаются статьи и материалы как на татарском, так и на русском языках. В этой связи обращаемся ко всем заинтересованным в развитии указанного журнала авторам с предложением принимать участие в его издании. Для этого необходимо подготовить и направить соответствующие статьи в наш адрес.

Рекомендуемая тематика публикаций:

- *методика и методология историко-краеведческих исследований;*
- *история краеведения и историко-краеведческое наследие;*
- *проблемы региональной истории;*
- *новые археологические, нумизматические, фольклорные и эпиграфические находки;*
- *публикация источников;*
- *история конкретных сел и деревень;*
- *история музеев и публикация музейных коллекций;*
- *жизнь и деятельность выдающихся краеведов и земляков;*
- *использование краеведческих материалов и музейных коллекций в школе;*
- *популярные статьи по краеведению;*
- *краеведческая хроника (конференции, встречи и т. д.);*
- *рецензии, обзоры книг на краеведческую тематику.*

Статьи оформляются согласно указываемым ниже требованиям:

Технические требования к оформлению статей

1. Внутри публикаций ссылки оформляются следующим образом [Аминов: 2017. С. 82.]; [Денисов: 2012. С. 25; Черкас: 2005. С. 16.]; [ГАОО. Ф. 476. Оп. 3. Ед. хр. 609. Л. 6.]

2. Список использованной литературы оформляются согласно ГОСТу и приводятся в алфавитном порядке в конце статьи в виде нумерованного списка:

Источники и литература

1. Аминов Р.Р. Татары-казаки в составе Оренбургского казачьего войска (1748–1917 гг.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 348 с.

2. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф. 98. Оп. 2. Ед. 25.

3. ГАОО. Ф. 98. Оп. 2. Ед. 26.

4. Денисов Д.Н. Очерки по истории мусульманских общин Оренбургского края (XVIII – начало XX в.). М. – Н. Новгород: Издательский дом «Медина», 2012. – 410 с.

5. Черкас Т.Г. Хронограф города. Орск: [Б.и.], 2005. – 67 с.

Редакционные требования к оформлению*:*

Инициалы и фамилия автора указываются справа, далее по центру публикации идет название статьи.

1. Текстовый редактор – Microsoft Word, в формате .doc или .docx;
2. А4;
3. Поля: слева – 3 см., справа – 1,5 см. сверху и снизу – 2 см. Нумерация страниц снизу справа;
4. Шрифт – Times New Roman;
5. Размер шрифта – 14;
6. Межстрочный интервал – 1,5;
7. Абзацный отступ – 1,0.

Требования к иллюстративным материалам:

Фотоматериалы и рисунки (сканкопии) принимаются только качественные (в формате JPEG, объемом не менее 3,50 МБ).

Объем публикаций в пределах от 0,5 до 1,0 п. л. (20 000–40 000 знаков с пробелами). К публикациям прилагаются аннотации из 5–6 предложений, а также выделяются ключевые слова (4–5).

Сведения об авторе:

1. Фамилия, имя, отчество ____________________
2. Ученая степень ____________________
3. Ученое звание ____________________
4. Занимаемая должность ____________________
6. Почтовый адрес с индексом ____________________
7. Адрес электронной почты (e-mail) ____________________
8. Контактный телефон ____________________

Редакция отмечает, что после получения статьи от автора и детального его изучения членами редколлегии, она, в случае соответствия всем требованиям, передается в печать. Если материалы не соответствуют техническим и научным требованиям, статья возвращается автору с замечаниями для устранения недостатков. В связи с большим объемом поступающих материалов редколлегия может ограничиться пересылкой автору, в случае необходимости, соответствующих правил оформления для приведения ее в соответствие с требованиями.

Редколлегия оставляет за собой право размещения публикаций в журнале согласно рубрикаций и наличия мест в выпускаемых номерах. После выхода журнала авторы статей могут получить по одному экземпляру издания.

Авторам выплачивается гонорар. Для этого необходимо вместе с материалом прислать сканкопии паспорта, ИНН, СНИЛС, счет со всеми банковскими реквизитами.

Электронная версия журнала размещается на сайтах Всемирного конгресса татар и «Всетатарского общества краеведов».

Материалы следует присылать по эл.адресу: monitoring_vkt@mail.ru с указанием темы: «Для журнала «Туган җир/Родной край». Допускается и прямая передача публикаций в редакцию, но лишь в электронных версиях. Для этого указываем адрес нашего журнала: Казань, ул. А. Пушкина, 52, офис 303, редакция журнала «Туган җир/Родной край»

Туган җир

Төбәк тарихы буенча журнал

Родной край

Краеведческий журнал
1’2024

Подписано в печать 22.02.2024 г. Формат 70×100 1/16
Усл. печ. л. 19,5 Тираж 999 экз.
Отпечатано с готового оригинал-макета.
в типографии ООО «Грумант»
В данном номере журнала использованы фотографии из личных архивов авторов

Галия Гайнетдинованың «Үз юлым» китабын тәкъдим итү кичәсе.

«Татар төбәкчеләре җәмгыяте»нең түгәрәк өстәле.

«XX Фаизхановские чтения». Москва.

Республиканская научно-практическая конференция «Проблемы изучения, сохранения и популяризации культурного наследия татарского народа». с. Нижняя Майна.

Совещание в АН РТ о создании Центра евразийских исследований кочевых культур.

«Валеевские чтения». Тобольск. Декабрь, 2023.

Участники беседы «О вечном».
Р.Курчаков, Д.Исхаков и Н.Наккаш.

Рашида апа Курманова и Д.Исхаков после награждения на «Валеевских чтениях». Декабрь, 2023.

Выставка изделий учащихся и народных умельцев. Школа с. Нижняя Майна.

Татарстан Республикасының халык артисты, Кырым Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе

Гөлзадә Сафиуллина